

XII

ACTA DEMOGRAPHICA

Milan Kučera

**POPULACE ČESKÉ REPUBLIKY
1918-1991**

Česká demografická společnost
Sociologický ústav Akademie věd ČR

Milan Kučera

**POPULACE ČESKÉ REPUBLIKY
1918-1991**

Praha 1994
Česká demografická společnost
Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Redakční rada:

Předseda: Zdeněk Pavlík

Členové: Pavel Čtrnáct

Zuzana Finková

Pavla Horská

Milan Kučera

Tomáš Kučera (sekretář)

Jaroslav Kraus

Vladimír Roubíček

Olga Vidláková

Vladimír Wynnyczuk

PŘEDMLUVA

Dvanácté číslo Acta demographica je věnováno populačnímu vývoji České republiky v letech 1918-1991. Studie napsaná českým demografem Milanem Kučerou, který má dlouholetou zkušenost v oboru, plní jeden z důležitých úkolů naší demografie - podat srozumitelnou a zároveň profesionální formou přehled populačních procesů na území České republiky od vzniku Československa přes válečné období až téměř do roku jeho rozdělení. Sledované období tvoří důležitou etapu demografické historie Českých zemí (od roku 1968 České republiky). V evropském kontextu dochází u nás ve třicátých letech k dokončení demografické revoluce a populace České republiky se zařazuje mezi demograficky vyspělé země. Úrovně porodnosti a úmrtnosti se přibližují a populační přírůstek se začíná pohybovat v úzkém rozmezí, které nevyvolává vážné problémy. Přesto dochází k významnému kolísání zejména úrovně porodnosti v souvislosti s tím, jak naše populace reaguje na reality ekonomického, sociálního a politického života. Kučera se snaží na tyto vazby poukázat a přitom neskrývá, že jeho hodnocení jsou výsledkem vlastního subjektivního pohledu. Vždy jsou však podloženy hlubokým poznáním problematiky, založené na jeho předcházející práci.

Studie poslouží širokému okruhu zájemců o náš populační vývoj v teoretické sféře společenských věd i ve společenské praxi. Bude cennou i pro výuku budoucích demografů na přírodovědecké fakultě University Karlovy, kde Milan Kučera v současné době působí.

Zdeněk Pavlík

ÚVOD

Děkuji prof. Jiřímu Musilovi, bývalému řediteli Sociologického ústavu Akademie věd České republiky, za podnět i vytvoření prvotních podmínek ke zpracování této studie a dnešnímu řediteli Sociologického ústavu dr. Michalu Illnerovi za možnost jejího dokončení a vydání. Jsem vděčný několika přátelům za připomínky a za pomoc při závěrečných pracích a vydání studie.

Autor

Metodická poznámka k textu

Demografické procesy (např. porodnost a plodnost, úmrtnost) probíhají na určité úrovni a zpravidla s jistým trendem: zlepšují se, stagnují nebo se zhoršují. Přitom ovšem záleží na pohledu hodnocení: je to jasné a nesporné u úmrtnosti, problematické u porodnosti respektive plodnosti. V rozvojových zemích se snížení míry chápe jako zlepšení, naopak v některých zemích s velmi nízkou úrovní může být za zlepšení považován vzestup ukazatele.

Stejnými výrazy (porodnost, plodnost, úmrtnost) se však v českém jazyku, i když méně přesně, označují vedle procesů také míry těchto procesů, hrubě nebo úhrnné. V tomto pojetí pak míry (ukazatelé) vzrůstají (zvyšují se), stagnují nebo klesají (snížují se). V textu studie se v zájmu lepší čtivosti i chápání používá proto například pojem úmrtnost ve smyslu

- demografického procesu,
- řádu vymírání v pojetí úmrtnostních tabulek,
- ukazatele obecné úmrtnosti (počtu zemřelých na 1 000 obyvatelů).

V tomto mém pojetí se pak úmrtnost zvyšovala, stagnovala nebo klesala (jako míra, intenzita nebo ukazatel) nebo zhoršovala, stagnovala nebo se zlepšovala (jako řád vymírání a jako demografický proces). Obdobně to platí i pro ostatní demografické procesy.

Postavení každé země lze charakterizovat z různých aspektů - geopolitickou polohou, politickým vývojem, ekonomickou situací a strukturou, kulturou a vzdělaností jeho obyvatelstva, stupněm otevřenosti a zapojení do mezinárodních vztahů a společenství, aj. Mezi významné faktory vnitřní situace každé země patří také její obyvatelstvo (populace), a to svou početností, věkovou strukturou, územním rozmístěním včetně stupně urbanizace, z hlediska odvětvového, sociálního, národnostního a náboženského složení a současně také způsobem a dynamikou vývoje.

Československo patřilo svou polohou a postavením ve střední Evropě k zemím, v nichž již historicky a zvláště v novější době představuje populace, její struktura i dynamika, jeden ze závažných problémů dlouhodobého rozvoje. Z hlediska minulých i současných vývojových trendů tvořilo obyvatelstvo Československa dvě samostatné, převážně dost podobné, ale v některých směrech odlišné populace. Vznik Československa v roce 1918 a jeho dvacetiletá existence, po roce 1945 téměř padesátileté společné soužití obou národních populací v jednom státě sjednotnou ekonomikou a sociální politikou, vedlo ke značnému sblížení demografických charakteristik při zachování některých specifík vyplývajících z odlišných historických návazností a mentality obou populací. Každá z nich, jak v Českých zemích, tak na Slovensku, byla velmi rozdílně strukturována národnostně, sociálně, odvětvově, kulturně, politicky a stupněm religiozity.

Česká republika byla vytvořena po federalizaci Československa v roce 1968 na území historických zemí České koruny, tj. Čech, Moravy a části habsburského Slezska. Převážná část jejich hranic má historický původ, k posledním větším úpravám hranic došlo ještě ve dvacátých letech na Vitorazsku, Valticku a ve Slezsku. Populace Českých zemí po vzniku Československé republiky (dále ČSR) v roce 1918 byla složena v podstatě ze dvou národnostních celků, Čechů a Němců, vzniklých prolínáním německého obyvatelstva přes hranice již od středověku i dlouhodobým společným životem v rámci rakouského mocnářství.

K největší změně populace Českých zemí v celé jejich historii došlo v letech 1945-1946 odsunem více než 2,7 miliónu německého obyvatelstva podle Postupimské dohody velmocí.¹ Po odsunu Němců a návratu tzv. reemigrantů (převážně potomků původních obyvatelů Českých zemí, kteří se vystěhovali v minulém století), se vytvořila nová populace Českých zemí bez větších národnostních menšin; jen pomalu rostl migrací godíl slovenského a romského obyvatelstva. Tím vznikla nová reprodukční základna Českých zemí trvajících jen s nevelkými strukturálními změnami dodnes.

České země vycházely po vzniku Československa svou ekonomickou strukturou, legislativou, organizací státní správy a do určité míry i způsobem života svého

¹ Podle oficiálních údajů odešlo v organizovaném odsunu z celého Československa 2,5 miliónu Němců, včetně dřívějších odchodů a neorganizovaného odsunu více než 2,7 miliónu, z toho více než 2,5 miliónu z Českých zemí.

obyvatelstva z dlouhodobé existence v rámci Rakouska. Tímto "následnictvím" byly poznamenány také svým pojetím kultury, sociálních záležitostí a zvláště charakterem populačního vývoje, a trvalo dlouhou dobu, než bylo toto dědictví překonáno vývojem v nových podmínkách samostatného státu.

Obdobně v období první republiky byly založeny některé tendence, které se projevovaly v reprodukci obyvatelstva Českých zemí ještě dlouho po roce 1945, i když se v pozdějším období "budování socialismu" podmínky populačního vývoje dále výrazně měnily.

Ve vývoji obyvatelstva, především v jeho věkovém složení a v reprodukčním chování, se tedy mohou projevat některé trendy, jejichž původní příčiny již zamkly nebo byly zapomenuty. To platí zvláště pro současné období revolučních společenských změn po listopadu 1989, které v podstatě znamenají návrat k demokratickému politickému systému a k tržní ekonomice. Pro demografickou reprodukci to představuje i "návrat" do představ o první republice, realisticky spíše do podmínek většiny západoevropských zemí, které se však vytvářely několik poválečných desetiletí.

Cílem předkládané studie o populaci České republiky je posoudit dlouhodobé trendy reprodukce, které budou svou setrvačností působit i v měnících se podmínkách, a ukázat rozdílnost současné demografické situace České republiky od Slovenské republiky a hlavně od srovnatelných západoevropských zemí. Na podkladě kritického objasnění a hodnocení demografické situace v předchozích desetiletích až do dnešní doby a s využitím výsledků sčítání lidu z roku 1991 nakonec charakterizovat současný stav populace České republiky a naznačit její prognózu na období dalších 20-30 let.

Studie byla připravována v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky a původně se měla stát součástí širšího komplexu prací o stavu České republiky. Vzhledem ke změně situace i pracovního zaměření ústavu byla dokončena jako samostatný celek. Proto do ní byly zařazeny i stručné stati vysvětlující politickou a sociální situaci v jednotlivých obdobích existence Československa.

I. DEMOGRAFICKÁ SITUACE A VÝVOJ OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ V LETECH 1918-1937

1. Ekonomický a sociální rámec populačního vývoje

Československo vzniklo jako stát silně heterogenní ekonomicky, sociálně národnostně, sídelní strukturou, úrovní vzdělání obyvatelstva i demograficky. Hospodářsky byla Československá republika ve střední Evropě po Německu druhou průmyslově nejvyspělejší zemí, se silným mezinárodním ekonomickým zapojením. ČSR byla přitom v celém období své krátké existence poznamenána především dvěma základními skutečnostmi: ekonomickou a následkem toho i sociální a politickou nestabilitou, vycházející především ze světového hospodářského vývoje, a zvláště od roku 1933, po nástupu Hitlera k moci, výrazným zesílením národnostních problémů.

K pochopení vývoje obyvatelstva ČSR a vzniklých trendů, působících ještě do čtyřicátých a padesátých let, je třeba vyjít alespoň ze stručné charakteristiky ekonomické a sociální situace v tomto období.

V ČSR bylo jen jedno velmi krátké období nerušeného hospodářského rozvoje (1927-1929); pouze v letech 1924-1929 došlo k rozšířené ekonomické reprodukci (období zvýšené investiční činnosti, modernizace a racionalizace, a také rostoucí koncentrace a monopolizace).

Ohledně vzniku ČSR se vedle důsledků vytvoření vlastní měny projevila ztráta dřívějšího rozsáhlého trhu: v ČSR bylo soustředěno kolem 70 % výrobních kapacit, zvláště lehkého průmyslu, ale jen zhruba třetina původního trhu bývalého Rakousko-Uherska. Před rokem 1929 téměř třetina národního důchodu procházela exportem, takže průmysl ČSR byl tím značně zranitelný.

Po různých slabších krizových jevech (1921, 1922-1923, 1926) následovalo od poloviny roku 1930 období světové hospodářské krize, vrcholící u nás v letech 1933-1934. Krize byla obecně způsobena selháním nestabilního světového hospodářského systému. ČSR jí byla postižena více než jiné země, a to jak délkou trvání, tak hloubkou (těžší důsledky pro malé, exportně zaměřené země). Nešlo jen o přenos krize, přispěly k ní i domácí příčiny. Krize vedla k vysoké a dlouhodobé nezaměstnanosti (tabulka 8 - maximum únor 1933 s 920 tisíci nezaměstnanými). Přitom v oficiálních údajích bylo zachyceno jen 50-60 % skutečného počtu nezaměstnaných a jen asi 40 % registrovaných nezaměstnaných dostávalo podporu v nezaměstnanosti; ostatní byli odkázáni jen na velmi nízké sociální podpory. Podle odhadu byla v některých obdobích bez zaměstnání až třetina všech dělníků.

Krize se výrazněji projevila v první fázi hlavně v zemědělství, a měla za následek značné zadlužení především drobných zemědělců a ještě pronikavější zhoršení jejich sociální situace než u dělníků v průmyslu. Toto zadlužení se nezměnilo ani po odeznění krize, podobně jako byla reálná mzda v roce 1937 ještě o 17 % nižší než v roce 1929.

K pomalému zvyšování výroby a poklesu nezaměstnanosti docházelo již v roce 1934, ale až do konce své existence nedosáhla ČSR předkrizové úrovně ekonomiky (index hrubé zemědělské výroby však 109 %). Objem zahraničního obchodu sice vzrostl, ale zůstal hluboko pod úrovní let 1920-1931. Zvýšení výroby se projevilo nejvíce v těžkém a strojírenském průmyslu v důsledku zbrojení.

V předkrizovém období udržovala ČSR stabilitu své měny, došlo alespoň k částečné pozemkové reformě, rozšiřovaly se veřejné práce (intenzivní elektrifikace obcí, výstavba silniční sítě, investice do komunální sféry aj.). Již v roce 1918 byla uzákoněna osmihodinová pracovní doba a podpory v nezaměstnanosti, v roce 1924 bylo zavedeno nemocenské, invalidní a starobní pojištění dělníků, byl přijat zákon o placených dovolených a o ochraně nájemníků. Úředníci a zřízcenci ve veřejné správě dostávali přídatky na první a druhé dítě, při dětech v rodině plátce se snižovala důchodová daň. Všechna tato opatření přispívala ke zlepšení sociální situace, ale výrazně negativně převažovaly vlivy dlouhodobé vysoké nezaměstnanosti.

Tabulka 1 Území a obyvatelstvo Československa v roce 1921 (data sčítám 15. 2.1921)

Země	Rozloha v tis.km ²	Počet obcí	Přítomné obyv. v tis. ¹	Hustota obyv.	Prům. rozloha obce v km ²	Prům. počet obyv. obce
Čechy	52,1	8 096	6 671	128,1	6,4	824
Morava	22,3	2 869	2 663	119,3	7,8	928
Slezsko	4,4	448	672	152,0	9,9	1501
České země	78,8	11413	10 006	127,0	6,9	877
Slovensko	48,9	3 510	3 001	61,3	13,9	855
ČSR	127,7	14 923	13 007	101,8	8,6	872
kromě toho býv.						
Podkarp.Rus	12,7	482	607	47,9	26,3	1258

1) v současné době je výměra České republiky 78,9 tisíc km², Slovenské republiky 49,0 tisíc km²
2) přepočten na dnešní vymezení České republiky 10 009 tisíc a Slovenské republiky 3 001 tisíc.

Z uvedených ekonomických situací, provázených silnými sociálními konflikty (střídání vlád, značné zastoupení extrémně levicové Komunistické strany Československa v parlamentě aj.), vyplývala také snížená politická stabilita. K ní navíc přispívala zvýšená aktivita národnostních menšin, především Němců po nástupu Hitlera kmoci v roce 1933. Německé obyvatelstvo žijící v ČSR mělo všechna politická a národnostní práva (včetně silného školství), ale hned od roku 1918 zaujímal Němci k existenci ČSR odmítavý postoj. Ve volbách v roce 1935 dostala sudetoněmecká Henleinova strana jeden a čtvrt miliónu hlasů (zhruba tři čtvrtiny německých voličů), pod záminkou utiskování prosazoval Henlein zpočátku autonomii, později návrat Němců k Říši (Heim ins Reich). Národnostní konflikt přerostl při Hitlerově snaze rozvrátit ČSR v září 1938 v mnichovskou dohodu, podle níž byla pod tlakem velmocí ČSR nucena odstoupit 28,6 tisíc km² svého území s více než 3,6 milióny obyvateli Velkoněmecké říši. Na zabraném území bylo 739 tisíc Čechů, ve vnitrozemí Českých zemí zůstalo naopak 235 tisíc Němců (podle dat sčítám 1930). Obdobně muselo být později na základě tzv. vídeňské arbitráže předáno Těšínsko Polsku a značná část jižního Slovenska Maďarsku. Mnichovskou

dohodou skončily neúspěšně dvacetileté snahy československé diplomacie o mezinárodně politické zajištění existence ČSR.

Uvedený "rámec" podmínek vývoje obyvatelstva v ČSR zahrnuje situaci jak v Českých zemích, tak i na Slovensku, které neslo důsledky zaostalosti bývalého Uherska zvláště v prvních letech po osvobození. Mezi oběma částmi republiky byly značné rozdíly ekonomické, sociální, národnostní, v úrovni vzdělání, v náboženském složení, v sídelní struktuře aj. České země tvořily nejspolehlivější část bývalého Rakouska rozsahem a výkonností svého průmyslu i úrovní zemědělství (vněm Slovensko údajně zaostávalo zpočátku o 50 letů) a vytvářelo se v nich v prvních letech zhruba 85 % národního důchodu ČSR. České země měly sice v krizových letech mnohem větší nezaměstnanost než Slovensko, ale to bylo způsobeno jedině nižším podílem námezdně pracujících na Slovensku (tam měli ve struktuře obyvatelstva větší váhu drobní vlastníci půdy a proto tam došlo k většímu agrárnímu přelidnění).

Ale ani České země tvořené Čechy, Moravou a částí rakouského Slezska nebyly nějakým homogenním celkem, zvláště z hlediska ekonomické rozvinutosti. Silně industrializovány byly severní a střední Čechy i Morava a Slezsko, kdežto jižní Čechy a jižní Morava měly nízký podíl činných v průmyslu. Jižní části obou těchto zemí byly proto již historicky poznamenány značnou emigrací do Rakouska. Existovaly také poměrně velké územní rozdíly ve složení obyvatelstva podle národnosti, sociálního složení, církevní příslušnosti, struktury a velikosti obcí aj. Tyto rozdíly se pak různé přenášely do nestejného vývoje obyvatelstva, před hospodářskou krizí i po ní.

České země i Slovensko navazovaly stejně jako v jiných směrech také ve složení obyvatelstva a reprodukčně na vývojové tendence z předválečné doby, narušené ovšem důsledky války. Změněná politická situace a přesuny obyvatelstva, v prvních letech pokračující poměrně značná emigrace do ciziny aj., vedly postupně ke stabilizaci demografických ukazatelů a vytvoření nové reprodukční základny.

Základní představu o složení ČSR z hlediska rozlohy, počtů obcí a obyvatelstva dávají údaje tabulky 1. České země tvořily necelých 62 % území ČSR a žilo v nich téměř 77 % obyvatelstva při dvojnásobné hustotě zalidnění než na Slovensku.

2. Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1918-1937

- Začátek první světové války zastihl populaci Českých zemí v období
- zrychleného poklesu plodnosti a snižování ročních počtů narozených dětí;
 - příznivého poklesu úmrtnosti pod hranici 20 promile ročně, i když stále na vysoké úrovni (naděje dožití necelých 45 letů);
 - vrcholící emigrace do ciziny v rozpětí 25-30 tisíc osob ročně;
 - existence pravidelného věkového složení se zužující se základnou, prokazující vysoce extenzivní průběh reprodukce (rychlé snižování počtů žijících od nízkého věku, které bylo způsobeno vysokou úmrtností i emigrací mladých lidí).

Válečné ztráty se promítly ve věkovém složení obyvatelstva přímo hlubokým zářezem "nenarozených" v letech 1915-1919, v deformaci počtů a podílu mužů ve věku zhruba 20-40 let následkem ztrát na bojištích, a nepřímo také zvýšenou úmrtností civilního obyvatelstva ve válečných letech.

Podle výpočtů dr. V. Srba se snížil počet živě narozených o 550 tisíc, ve válce padlo 300 tisíc mužů a "navíc" zemřelo 60 tisíc osob. Reprodukční ztráty tedy činily celkem 610 tisíc osob (5,9 % počtu obyvatelstva z roku 1914 - na Slovensku 6,7 %), včetně ztrát na bojištích 910 tisíc osob (8,8 % resp. 10,5 %). Podle jeho odhadu měly 28. října 1918 České země 9 987 tisíc obyvatelů.

S tímto "dědictvím" a navíc s následky epidemie španělské chřipky, která zasáhla střední Evropu v roce 1918, vstupovalo obyvatelstvo Českých zemí po skončení války do samostatného státu. První údaje o složení obyvatelstva jsou z dat sčítání lidu provedeného k 15. únoru 1921, které obsahově i zpracováním navázalo na dřívější rakouská sčítání. Další sčítání v roce 1930 v této tradici pokračovalo, ovšem již na kvalitativně vyšší úrovni (širší obsah a podrobnější zpracování). Sčítání připravované na rok 1940 se již neuskutečnilo, takže strukturální změny probíhající po roce 1930 je možné pouze odvozovat na základě podrobného zpracování dat o pohybu obyvatelstva.

Věkové složení obyvatelstva

Věková struktura populace Českých zemí byla deformována hlavně snížením počtů živě narozených dětí v letech 1915-1919 o více než 40%, a to se promítalo až do poloviny třicátých let v nízkém podílu dětí ve věku do 15 let (v roce 1921 jen 27,8 % - v roce 1910 ještě 33,9%). Ztráty mužů na bojištích byly zřejmé ve zhruba dvaceti jednotkách věku a projevil se zpočátku i vyšším podílem vdov ve věku 25-40 let. Až do roku 1937 (a samozřejmě ještě později) působila tedy na vývoj obyvatelstva výrazná anomálie věkové struktury i změněná relace mezi počty mužů a žen (např. snížený počet ženichů). Válečný pokles porodnosti se projevil ve snížení potenciálních počtů matek až ve druhé polovině třicátých let a jen v nevelkém rozsahu (při tehdejších vyšším průměrném věku matek při narození prvního dítěte).

Tabulka 2 Věkové složení obyvatelstva Českých zemí

Věková skupina	Absolutně v tisících			Složení v procentech					
	1921	1930	1937	1921		1930		1937	
	Čz	Čz	Čz	Čechy	Morava	Slezsko	Čz	Čz	Čz
0-14	2 783	2 541	2 622	26,8	29,4	31,2	27,8	23,8	24,1
15-24	2 033	2 046	1 586	20,2	20,3	21,5	20,3	19,2	14,6
25-39	2 143	2 639	2 925	21,8	20,6	20,5	21,4	24,7	26,9
40-59	2 077	2 291	2 453	21,2	20,2	19,2	20,8	21,5	22,6
60 + nezj.	970	1 157	1 287	10,0	9,5	7,6	9,7	10,8	11,8
Celkem	10 006	10 674	10 873	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1921 a 1930 sčítání lidu, 1937 k 1.7.

Vzhledem k trvající vysoké úmrtnosti probíhalo stárnutí obyvatelstva v letech 1921-1937 poměrně pomalu. Počet osob starších 60 let vzrostl z 970 tisíc v roce 1921 jen na 1 287 tisíc v roce 1937, tedy o necelou třetinu a jejich podíl z 9,7 % na 11,8 %. K vzestupu podílu staršího obyvatelstva přispělo samozřejmě i značné snížení porodnosti a tím zpomalení populačního růstu.

Počet obyvatelů v produktivním věku (15-59 let) se zvýšil v letech 1921-1930 z 6 257 tisíc na 6 976 tisíc, tedy o 720 tisíc (11,5 %), zatímco počet ekonomicky činných osob o 833 tisíc (16,2 % - údaje včetně pomáhajících). Zvýšila se hlavně intenzita ekonomické aktivity žen.

Národnostní složení obyvatelstva

České země měly od 13. století postupně rostoucí podíl německého obyvatelstva, a to nejen v pohraničních okresech; ostrovy německého obyvatelstva byly i ve vnitrozemí tak, jak se již od středověku pronikáním Němců obě národnosti prolínaly (některá historická hornická města). V roce 1921 bylo při sčítání zjištěno 3 061 tisíc obyvatelů německé národnosti (30,6 %), vyšší podíl byl ve Slezsku (39,3 %) než v Čechách (33,4 %) a na Moravě (jen 21,3 %). V roce 1910 činil podíl německého obyvatelstva 35,0 %, k největšímu poklesu zastoupení Němců došlo na Moravě. Do roku 1930 se počet Němců sice zvýšil o 90 tisíc, ale při vyšších přírůstcích českého obyvatelstva klesl podíl Němců na 29,5 %. Částečně to bylo způsobeno i horší věkovou strukturou Němců, také z důvodu jejich nižší plodnosti, později možná i emigrace. V poklesu podílu Němců oproti situaci v roce 1910 se mohlo odrazit i konjunkturální přihlášení se některých osob k majoritní národnosti (v roce 1910 k německé, v letech 1921 a 1930 k české), což umožňoval způsob zjišťování národnosti při sčítání lidu (v roce 1910 podle obcovací řeči, později podle řeči mateřské, navíc deklaratorně).

Jedinou další větší národnostní menšinou byli Poláci žijící jako domácí obyvatelstvo ve Slezsku; jejich počet i podíl asimilací postupně klesal.

Tabulka 3 Národnostní složení obyvatelstva Českých zemí

Národnost	Absolutně v tisících		Složení v procentech				
	1921	1930	Čechy	Morava	Slezsko	Čz	Čz
Česká	6 759	7 305	66,0	77,4	46,3	67,7	68,9
Slovenská*	16	44					
Německá-^	3 061	3 150	33,4	21,3	39,3	30,6	29,5
Polská	104	93	0,0	0,3	13,5	1,0	0,9
Ukraj.a ruská	13	23	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2
Maďarská	7	11	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
Židovská	36	37	0,2	0,7	0,7	0,4	0,3
Ostatní a nezj.	10	11	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Celkem	10 006	10 674	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1) Výpočet podle mateřského jazyka z tehdy uznávané československé národnosti.

2) V roce 1921 podle obcovací řeči 35,0 % (bez Hlučína).

Převážná většina Němců žila soustředěně v pohraničních okresech, v některých soudních okresech představovali více než 98 % obyvatelstva. V Čechách měli Němci převahu v 91 soudním okrese z 231 (z toho v 62 přes 90%), na Moravě v 18 z 82 (přitom v 8 přes 90 %), ve Slezsku ve 13 z 23 (ale ve 12 přes 90 %). Obdobná situace byla i v roce 1930. V období 1921-1930 pokračoval pokles zastoupení Němců, zřejmý již

ze srovnání dat sčítání 1910 a 1921; obyvatelstva československé národnosti přibýlo v letech 1921-1930 přes 8 %, kdežto Němců jen 2,9 %. *Lze předpokládat, že v letech 1931-1937 se počet obyvatelů deklarujících německou národnost vlivem propagandy i tlaku v národnostně smíšených manželstvích o něco zvýšil, i když přirozenou měnou od roku 1934 Němců ubývalo. Imigrační přírůstky protifašistických Němců po roce 1933 byly kvantitativně nevýznamné, často po nich následovala emigrace do západních zemí. Podle bilance a odhadu k 30. září 1938 bylo v Českých zemích z 10 905 tisíc obyvatelů 7 473 tisíce Čechů (68,5 %), 67 tisíc Slováků (0,6 %) a 3 186 tisíc Němců (29,2 %).*

Národnostní struktura obyvatelstva prolínala se sociálně ekonomickým složením: Němci pracovali častěji v průmyslu, zvláště v lehkém (ve sklářském a textilním přesahoval jejich podíl 50 %), takže v krizových letech bylo nezaměstnaností postiženo německé obyvatelstvo více než české.

K židovské národnosti (36 tisíc) se přihlásilo při sčítání 1921 jen 29 % počtu osob židovského náboženství. Židé představovali populační skupinu sice nepočetnou a velmi rozptýlenou, ale významnou svou kulturní úrovní a zpravidla také ekonomicky.

Národnostní otázka a vztahy Čechů a Němců - mezistátní, vnitropolitické a vlastní soužití obyvatelstva obou národností, zejména v pohraničí, byly společně se sociální otázkou hlavním "terénem" pro populační vývoj v Českých zemích v letech první republiky.

Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání

Zvláště v prvních letech existence ČSR hrála značnou roli také náboženská otázka, hlavně v době přestupového hnutí z římskokatolické církve, dříve úzce spjaté svládnoucím habsburským rodem. Výraznou převahu si stále uchovávala sice římskokatolická církev, ale počátkem roku 1920 založená československá církev rostla početně i v pozdějších letech a stala se druhou největší církví, s větší vahou ovšem jen v Čechách. Z přestupů z římskokatolické církve přibývalo také evangeliků různých denominací. Podíl osob izraelského vyznání byl poměrně nízký. Bez vyznání zůstávalo jen necelých 8 % obyvatelstva, převážně v Čechách.

Tabulka 4 Složení obyvatelstva Českých zemí podle náboženského vyznání (církvní příslušnosti)

Vyznání	Absolutně v tisících		Složení v procentech				
	1921	1930	1921				
	Čz	Čz	Čechy	Morava	Slezsko	Čz	1930
Římskokatolické	8 202	8 378	78,2	90,9	83,9	82,0	78,5
Československé	523	780	6,6	2,3	3,6	5,2	7,3
Evangelické	397	500	3,7	3,2	9,6	4,0	4,7
Izraelské	125	118	1,2	1,4	1,1	1,2	1,1
Ostatní	41	64	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6
Bez přísl. a nezj.	718	834	9,9	1,8	1,4	7,2	7,8
Celkem	10 006	10 674	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Gramotnost obyvatelstva

I při povinné školní docházce zůstávala nepatrná část obyvatelstva bez vzdělání. V roce 1921 bylo zjištěno v Českých zemích při sčítání 248 tisíc negramotných starších 5 let, kteří představovali 2,5 % obyvatelstva v tomto věku (muži 2,4 %, ženy 3,0 % - Čechy celkem 2,4 %, Morava 3,1 %, Slezsko 3,7 %). Do roku 1930 se snížil počet negramotných na necelých 117 tisíc (1,2 % - rovnoměrně u obou pohlaví), a tento pokles pokračoval nepochybně i v dalších letech. Většinou šlo o nejstarší osoby, které postupně vymíraly, v mladším obyvatelstvu byl podíl negramotných minimální.

Údaje o úrovni školního vzdělání obyvatelstva se v té době ještě nezjišťovaly. Podle dat sčítání 1950 za věkové skupiny nejstarších osob mělo v době první republiky vyšší než základní vzdělání jen 5-7 % osob starších 15 let, a to převážně jen navazující dvou až čtyřleté, mnohem častěji muži než ženy. Ve srovnání se sousedními zeměmi (kromě Německa a Rakouska) byl podíl negramotných osob velmi nízký a zvláště ve třicátých letech se rychle zvyšovaly počty absolventů středních a vysokých škol.

Ekonomické a sociální složení obyvatelstva

Na vývoj počtu a složení obyvatelstva samozřejmě působilo nejvíce odvětvové a sociální složení populace Českých zemí. V celém období první republiky pokračoval především pokles podílu činných v primárním sektoru, který začal dávno před válkou. Z dat za rok 1921 je zřejmý především rozdíl ve struktuře činných v Čechách a na Moravě včetně Slezska, ale do roku 1930 se rozdíl snížily.

V letech 1921-1930 klesl podíl činných v primárním sektoru zhruba o tri body, podíl obyvatelstva příslušného k této odvětví ze 31,3% na 26,9%, zatímco zastoupení činných i příslušných k průmyslu a živnostem stagnovalo (příslušní 33,4 % a 33,2 %). Zvyšovala se váha zaměstnanosti v ostatních odvětvích včetně terciární sféry.

Další změny odvětvové struktury v letech krize a po ní nelze statisticky postihnout. Zřejmě se však zvýšilo "prohnání" mezi zemědělstvím a průmyslem včetně živností a pokračoval úbytek činných v zemědělství.

Tabulka 5 Odvětvové složení ekonomicky aktivního obyvatelstva Českých zemí

Odvětví	Absolutně v tisících		Složení v procentech			
	1921	1930	1921			
	čz	Čz	Č ¹	M+S1 ¹	Čz ¹	Čz
Zemědělství, lesnictví, rybářství	1522	1612	29,7	35,3	29,6	26,9
Průmysl a živnosti	1961	2 247	40,6	37,8	38,0	37,5
Obchod, peněžnictví, pojišťovnictví	305	475	12,4	10,3	5,9	7,9
Doprava	198	238			3,8	4,0
Veřejné služby, svobodná povolání	318	371			6,2	6,2
Domácí služby	75	114	17,3	16,6	1,5	1,9
Domácí služebnictvo	150	152			2,9	2,5
Jiná a nezjištěná povolání	629	782			12,1	13,1
Celkem	5158	5 991	100,0	100,0	100,0	100,0

1) podle Boháče

2) podle Srba (povolání v odvětvích, včetně pomáhajících)

Pokud jde o sociální složení, rekonstruované dr. V. Srbem dodatečně v padesátých letech pro srovnání změn s poválečným vývojem, zvyšovalo se zastoupení obyvatelstva příslušného ke skupině dělníků (přitom zemědělského dělnictva ubývalo), dále úředníků a zřízenců a pomalu také zaměstnavatelů. Naproti tomu klesal podíl obyvatelstva ve skupině drobných a středních rolníků a ostatních drobných podnikatelů. Hospodářský vývoj vedl ke koncentraci a tím k sociální polarizaci, snižovala se váha malovýroby v zemědělství i v jiných odvětvích.

Z údajů sčítání 1930 vychází počet 4 235 tisíc osob příslušných do skupiny "samostatně činných" : z nich patřilo 1 930 tisíc do zemědělství, lesnictví a rybářství (46 %), 687 tisíc do průmyslu a živností (16 %) a zbývajících 1 618 tisíc (38 %) do ostatních odvětví, hlavně do obchodu a služeb. Naopak skupina dělníků včetně nádeníků a domácích dělníků (4 614 tisíc) se členila na poměrně nízký podíl činných v zemědělství (707 tisíc - 15 %), zatímco více než dvě třetiny pracovaly v průmyslu a v živnostech (3 250 tisíc - 71 %); ostatních bylo 657 tisíc (14 %).

Tabulka 6 Sociální složení obyvatelstva Českých zemí

Sociální skupina	Absolutně v tisících		Složení v procentech	
	1921	1930	1921	1930
Dělníci	5 450	6 437	54,5	60,4
z toho zemědělství*	1 075	1 000	10,7	9,4
Úředníci a zřízenci	706	804	7,0	7,5
Drobní a střední rolníci	2 050	1 850	20,5	17,3
Ostatní drobní podnikatelé	1 350	953	13,5	8,9
Zaměstnavatelé	450	630	4,5	5,9
Celkem	10 006	10 674	100,0	100,0

1) odhady

Při sčítání 1930 bylo zjištěno 517 tisíc samostatně činných osob a 6 tisíc nájemců v zemědělství, bez zřetele k velikosti závodu. Až soupis zemědělských závodů z téhož roku ukázal strukturu těchto samostatných podle plochy zemědělské půdy závodů: na závody do 5 ha připadalo 75 % závodů, ale bylo v nich soustředěno jen 25 % zemědělské půdy a 49 % "zaměstnaných" osob. Třetina závodů měla méně než 1 ha zemědělské půdy a proto průměrná velikost závodu činila jen 4,7 ha (Čechy 5,2 ha, Morava a Slezsko 3,9 ha); po vyloučení závodů nad 20 ha, které nutně vyžadovaly námezdní práci, by se snížila průměrná velikost na pouhých 3,3 ha.

Zemědělských závodů nad 20 ha bylo jen 36 tisíc, takže ke skutečné zaměstnavatelské sféře v zemědělství patřilo jen 80-90 tisíc osob. Převážnou většinu samostatných v zemědělství tvořili tedy vlastníci malých zemědělských závodů, které samy o sobě nestačily na obživu rodiny. Trvalo proto poměrně značně agrární přelidnění a rostlo zadlužení zemědělských závodů (v polovině třicátých let v českých zemích přes 2600 Kč/ha).

Zemědělství nebylo samozřejmě v podmínkách soukromého vlastnictví půdy "čistým" odvětvím: značná část nejmenších rolníků pracovala ve svých hospodářstvích jen sezónně, jinak byli činni v lesnictví, v řemeslech nebo průmyslu a stavebnictví

(kovorolníci, stavorolmci). Negativní dopady obhospodařování malé výměry zemědělské půdy byly tedy zmírňovány příjmy ze zaměstnání, což se ovšem při souběhu zemědělské a průmyslové krize nepříznivě promítalo v sociální situaci jejich domácností.

Tabulka 7 Zemědělské závody podle velikosti v Českých zemích v roce 1930

Zemědělská půda v ha	Závody v tis.	Zem. půda v tis. ha	Zaměstnaných osob v tis.	Závody	Složení v % půda	osoby
do 1	357,2	144,2	271,6	33,2	2,9	11,3
1,0 - 4,9	445,3	1 116,0	908,6	41,4	22,2	37,7
5,0 - 9,9	144,1	935,6	473,4	13,4	18,7	19,6
10,0 -19,9	92,8	1 184,5	414,0	8,6	23,6	17,2
20,0 -49,9	31,0	1 034,9	205,8	2,9	20,7	8,5
50,0+	4,7	598,2	137,8	0,5	11,9	5,7
Celkem	1 075,1	5 013,4	2 411,2	100,0	100,0	100,0
z toho do 10 ha	946,6	2 195,8	1 653,6	88,0	43,8	68,6

K dokreslení údajů

s nadpolovičním podílem dělníků je nutné uvést také data o vývoji nezaměstnanosti v letech hospodářské krize. Až do roku 1929 se udržovaly počty nezaměstnaných na únosné výši, sezónně byly ovšem rozdílné (zvýšená nezaměstnanost stavebních a zemědělských dělníků v zimních měsících). V průběhu krize počty nezaměstnaných prudce vzrostly až na "rekordních" 920 tisíc v únoru 1933, a později se jen pomalu snižovaly s trvajícím maximy v zimních měsících. Nezaměstnanost výrazně klesla až na podzim 1937 v důsledku zvýšeného zbrojení a téměř zanikla až v září 1938, v době mobilizace.

Tabulka 8 Vývoj nezaměstnanosti v letech 1929-1938 (údaje za celé Československo)

Rok	Průměrný počet v tis.	Maximum		Minimum		S podporou od odborů v tis.	Procento nezam. dělníků
		tisíc	měsíc	lišíc	měsíc		
1929	42	55	II.	33	VII.	24	2,3
1930	105	240	XII.	74	VI.	51	6,5
1931	291	486	XII.	211	VII.	102	11,1
1932	554	746	XII.	453	VII.	185	22,3
1933	738	920	II.	623	IX.	248	31,3
1934	677	844	II.	569	VII.	246	29,8
1935	686	833	II.	558	VIII.	236	29,1
1936	623	860	II.	442	X.	208	25,1
1937	409	678	II.	231	IX.	151	19,3
1938	256	519	I.	62	IX.	x	x

^ Přitom registrovaných nezaměstnaných bylo jen zhruba 50-60 % jejich skutečného počtu a podporu v nezaměstnanosti prostřednictvím odborových organizací pobíralo jen kolem třetiny registrovaných počtů.

Všechny tyto bytí hrabe údaje svědčí o postupné polarizaci sociální struktury obyvatelstva, z níž vycházely sociální konflikty, které měly značný vliv na průběh demografických procesů v těchto obdobích.

Československo a zvláště České země patřily počátkem třicátých let k zemím s poměrně značnou intenzitou ekonomické aktivity žen. Údaje z té doby jsou však jen z výsledků sčítání. Podle *Demografické příručky* (autorem hlavních výsledků je V. Srb) představovalo 1 764 tisíc ekonomicky činných žen v době sčítání 1921 v Českých zemích 34 % úhrnu aktivních osob; v době sčítání 1930 jich bylo již 2 166 tisíc (36 %). Intenzita ekonomické aktivity v přepočtu na ženy v produktivním věku 15-54 letě v roce 1921 činila 58 %, v roce 1930 již 65 % a byla podstatně nižší než aktivita mužů (poloviční respektive na úrovni 57 %).

Intenzita ekonomické aktivity se značně lišila hlavně podle rodinného stavu žen - velmi nízká byla u vdáných, z nichž bylo ve věku 25-44 let činných v roce 1921 jen kolem 15 %, v roce 1930 necelých 30 %. Z úhrnu činných žen v roce 1930 bylo přítom 547 tisíc (25 %) samostatně činných, hlavně v živnostech, a 476 tisíc pomáhajících (22 %). Ze 620 tisíc ekonomicky aktivních vdáných žen však bylo samostatně činných jen 80 tisíc, zato pomáhajících 276 tisíc (44 %), z toho 236 tisíc v zemědělství.

Ekonomické zapojení žen a zvláště vdáných mělo tedy zcela jiný charakter než v letech po drahé světové válce, protože nejméně polovinu z nich neodvádělo za práci mimo dům jejich bydliště. Proto tehdy neměla ekonomická aktivita žen tak silný negativní vliv na vývoj plodnosti, jako např. v průběhu padesátých a šedesátých let. Většina vdáných žen s dětmi zůstávala dlouhodobě v domácnosti, a pokud byly ekonomicky činné, mohly pracovat doma nebo jen část dne.

Velikostní struktura obcí

Síť obcí se v Českých zemích vyvíjela dlouhodobě, do roku 1910 se počet obcí postupně pomalu zvyšoval a v době sčítání 1921 byl řádově o 200 vyšší než před válkou. Z hlediska průměrné rozlohy i průměrného počtu obyvatelstva byly nejmenší obce v Čechách, větší na Moravě, největší ve Slezsku (viz tabulka 1 s daty za rok 1921). Projevilo se to zřetelně v členění obyvatelstva podle velikostních skupin obcí - v Čechách např. žil v malých obcích do 500 obyvatelů třikrát vyšší podíl osob než ve Slezsku.

Tabulka 9 Obyvatelstvo Českých zemí podle velikostních skupin obcí

Obce s počtem obyvatel	Absolutně v tisících		Složení v procentech				1930 Čz
	1921	1930	1921			Čz	
	Čz	Čz	Čechy	Morava	Slezsko		
do 500	1941	1996	21,6	17,1	6,9	19,4	18,7
501-1000	1961	1833	19,6	21,1	13,7	19,6	17,2
1001-2000	1614	1602	15,0	18,2	19,3	16,1	15,0
2001-5000	1528	1732	13,6	16,7	26,5	15,3	16,2
5001-10000	788	777	8,0	5,0	17,7	7,9	7,3
10001-50000	1130	1314	10,8	11,4	15,9	11,3	12,3
50001 a více	1044	1420	11,4	10,5	-	10,4	13,3
Celkem	10 006	10 674	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

V roce 1921 žilo v obcích do 2 tisíc obyvatelů ještě 55 % obyvatelstva, do roku 1930 klesl tento podíl jen na 51 %. Naproti tomu v obcích se 2-10 tisíci obyvateli (velké venkovské obce a malá či střední města) se při obou sčítáních tento podíl téměř nezměnil, vzrostl však podíl obyvatelstva větších a velkých měst z 21,7 % na 25,6 %. Zvláště při zvýšení počtu obcí zhruba o 600 to znamenalo větší soustředění obyvatelstva ve městech. Vysoká koncentrace obyvatelstva byla zvláště v severních Čechách a na Ostravsku. Ve třicátých letech tento proces koncentrace obyvatelstva do středních a větších měst pokračoval a zesílil zvláště v roce 1938, kdy se vrátila část českého obyvatelstva ze zabraného pohraničí.

V roce 1921 bylo ve městech, městysích a jejich předměstských obcích 45,3 % obyvatelstva (Čechy 46,1 %, Morava a Slezsko 45,0 %), v roce 1930 již 47,8 % (48,5 % resp. 46,3 %). Ve městech přibývalo v těchto letech 525 tisíc osob, v ostatních obcích jen 140 tisíc. Zvláště rychle rostla Praha i některá další větší města.

Domácnosti

Obyvatelstvo žije a reprodukuje se nikoli jako soubory jednotlivců, nýbrž v kolektivitách - domácnostech a rodinách. Proto je nutné znát i počty a struktury těchto diferencovaných skupin lidí a způsob jejich soužití.

První údaje o domácnostech jsou až z roku 1930. Z celkového počtu 2 814 tisíc soukromých domácností bylo 2 464 tisíc rodinných (87 %), 214 tisíc bylo domácností jednotlivců (necelých 8 %) a zbytek 136 tisíc tvořily ostatní vícečlenné domácnosti (5 %). Průměrný počet členů domácnosti činil 3,77 (Čechy 3,70, Morava a Slezsko 3,92). Složení domácností podle počtu členů bylo poměrně vyrovnané - po 20-24 % dvou až čtyřčlenné, 13 % pětičlenných a 15 % se šesti a více členy. Mezi domácnostmi v Čechách byl nižší podíl rodin s dětmi a pokud měly děti, také nižší počet dětí v nich (průměrný počet 1,94 dětí, Morava se Slezskem 2,20 - průměr za České země 2,03).

Základní charakteristikou vytváření domácností a rodin při převažujícím bydlím v zemědělských usedlostech a rodinných domcích bylo velmi časté společné třígenerační soužití v jednom bytě, společný život svobodných dospělých osob s rodiči (včetně jejich svobodných sourozenců - širší rodina). Dvougenerační rodinné domácnosti (tj. jen rodiče s dětmi) nebo domácnosti mladých jednotlivců vznikaly převážně jen jako následek migrace po odstěhování se mladší generace (s dětmi) do města. Proto byla průměrná velikost domácnosti tak vysoká.

* * * *

Rozdílné struktury obyvatelstva podle věku, sociální a odvětvové příslušnosti, podle národnosti a náboženství i podle velikosti obcí měly determinující vliv na vývoj obyvatelstva, zvláště sňatečnosti a reprodukce, ale také migrace. Při komplexním působení jednotlivých faktorů je však velmi obtížné z tehdejšího zpracování dat odlišit skutečné příčiny zjištěných rozdílů např. v plodnosti žen, nebo alespoň určit ty rozhodující. Následující analýzu průběhu jednotlivých demografických procesů je proto nutné přijímat s potřebnou kritičností.

3. Pohyb obyvatelstva v letech 1919-1937

Sňatečnost

V prvních letech po vzniku ČSR došlo ke kompenzačnímu vzestupu sňatečnosti, částečně i rozvodovosti, hlavně však porodnosti a až v letech 1923-1924 se ukazatele vyrovnaly na běžnou úroveň. Počátkem třicátých let se však začaly projevovat důsledky hospodářské krize.

Po značném zadržení sňatečnosti ve válečných letech (muži v armádě nebo v zajetí) až na úroveň ukazatele sňatečnosti 3,3 promile v roce 1916 se již v roce 1919 zvýšil počet uzavřených manželství na 123 tisíc a v roce 1920 dosáhl maxima - 135,7 tisíc, tj. 13,6 promile. Přispěly k tomu i změny v legislativě: snížení věku způsobilosti uzavřít sňatek na 21 rok, a také možnost uzavřít další sňatek po rozvodu manželství všech občanů bez ohledu na náboženské vyznání (tj. i pro katolíky, kterým to bylo dříve zakázáno). Pak následoval pokles se stabilizací na úrovni kolem 96 tisíc (1924-1927), poté další tříletý vzestup nad 100 tisíc v letech konjunktury, opětovný pokles (1930-1935 - minimum 85,2 tisíc - 7,9 promile) a zvýšení do roku 1937 související s poklesem nezaměstnanosti v období zvyšující se zbrojní výroby. Hrubá míra sňatečnosti byla až do roku 1931 nad hranicí 9 promile a svědčila o vysokém podílu osob vstupujících do manželství. Postupně se obnovil režim v uzavírání manželství narušený první světovou válkou.

Tabulka 10a Pohyb obyvatelstva Českých zemí v letech 1919-1937 (absolutní údaje)

Rok			Živě	Zemřelí		Přirozený
	Sňatky	Rozvody	narození	celkem	do 1 roku	přírůstek
1919	123 263	2 056	189 675	177 428	27 790	12 247
1920	135 714	3 618	244 668	176 562	41439	68 106
1921	125 417	4 902	257 281	161 321	43 041	95 960
1922	107 341	5 523	248 728	163 366	39 374	85 362
1923	98 922	4 683	241230	142 335	32 874	98 895
1924	95 786	4 566	228 894	146 098	31634	82 796
1925	96 787	4 585	225 555	146 450	29 735	79 105
1926	96175	4 448	219 802	148 298	29 953	71504
1927	96 294	4 625	208 711	155 479	29 420	53 232
1928	102 264	4 768	208 942	147 064	26 564	61878
1929	104 498	4 650	203 064	155 493	25 951	47 571
1930	101158	4 962	207 224	142 159	25 268	65 065
1931	96 349	5 252	196 214	144 534	22 513	51680
1932	95 075	5 171	190 397	142 997	21483	47 400
1933	92 433	5 240	176 201	140 906	19 662	35 295
1934	87 247	6 038	171042	135 914	18 431	35 128
1935	85 247	6 359	161748	140 878	17 025	20 870
1936	88 486	7 552	157 992	139 093	16 295	18 899
1937	93 309	7 268	155 996	139 558	15 715	16 438

Potvrzují to také údaje o struktuře obyvatelstva podle rodinného stavu. Pokud jde o muže, ve věku 20-24 roků bylo svobodných necelých 90 %, ve věku 25-29 let 55 % v roce 1921 respektive 46 % v roce 1930, a obdobně se snížil podíl svobodných i ve věku 30-34 roků. Ve věku 50 let zůstávalo svobodných již jen 6-7 %. Nejčastějším věkem při uzavírání sňatků bylo rozpětí 23-26 let, sňatků mužů ve věku do 21 let bylo poměrně málo. Srovnáním podílů svobodných mužů z let 1921 a 1930 svědčí o mírném odkládání sňatků ve věku do 23 let.

Pokud jde o ženy, podíl svobodných se v letech 1921-1930 od věku 17 let snižoval, takže sňatkový věk svobodných žen mírně klesal: zatímco v roce 1921 bylo ve věku 20-24 let svobodných 74 %, v roce 1930 to bylo již jen 66 % (u 25-29 letých pokles z 41 % na 33 %). Svobodné ženy se vdávaly nejčastěji ve věku 20-23 let, sňatků 16-19 letých bylo jen 6-7 %. Z padesátiletých žen zůstalo svobodných zhruba 10 %, tedy o něco více než v roce 1921 (tentýž rozdíl i ve věku 50-54 roků). Průměrný věk mužů při sňatku klesl v letech 1921-1930 z 30,1 na 29,8 roků (svobodných mužů z 28,6 na 27,6 roků), průměrný věk žen z 25,9 na 24,9 roků (svobodných žen z 25,9 na 25,3 roku). Rozdíl v průměrném věku svobodných snoubenců tedy činil kolem 2,5 roku.

Rozdíl v vývoji intenzity sňatečnosti mladých mužů a žen ve věku do 25 let byly způsobeny do určité míry nesouladem počtů svobodných mužů a žen: zatímco v roce 1921 "přebývaly" nevěsty (proto byla intenzita sňatečnosti mladých mužů vyšší než žen), v roce 1930 byl svobodných nevěst "nedostatek", takže se snížila intenzita sňatečnosti mužů a vzrostla sňatečnost mladých žen. Ve věku nad 25 let se uvedené početní rozdíly již tolik neprojevovaly a klesl podíl svobodných u obou pohlaví.

Tabulka 10 b Pohyb obyvatelstva českých zemí v letech 1919-1937 (relativní údaje)

Rok			Živě	Zemřelí	Přirozený	Kojenecká úmrtnost
	Sňatky	Rozvody	narození na 1000 obyvatel středního stavu	celkem	přírůstek	
1919	12,4	0,21	19,1	17,9	1,2	146,5
1920	13,6	0,36	24,5	17,7	6,8	169,4
1921	12,5	0,49	25,7	16,1	9,6	167,3
1922	10,6	0,55	24,6	16,2	8,4	158,3
1923	9,7	0,46	23,7	14,0	9,7	136,3
1924	9,3	0,44	22,3	14,2	8,1	138,2
1925	9,3	0,44	21,8	14,1	7,7	131,8
1926	9,2	0,43	21,0	14,2	6,8	136,3
1927	9,2	0,44	19,9	14,8	5,1	141,0
1928	9,7	0,45	19,8	13,9	5,9	127,1
1929	9,9	0,44	19,2	14,7	4,5	127,8
1930	9,5	0,47	19,5	13,4	6,1	121,9
1931	9,0	0,49	18,3	13,5	4,8	114,7
1932	8,8	0,48	17,7	13,3	4,4	112,8
1933	8,6	0,49	16,3	13,1	3,2	111,6
1934	8,1	0,56	15,8	12,6	3,2	107,8
1935	7,9	0,59	14,9	13,0	1,9	105,3
1936	8,1	0,69	14,5	12,8	1,7	103,1
1937	8,6	0,67	14,3	12,8	1,5	100,7

Tabulka 11 Podíl svobodných osob podle dat sčítání 1921 a 1930

Věk	Muži			Ženy			Rozdíl mužů a žen	
	1921	1930	rozdíl	1921	1930	rozdíl	1921	1930
16	x	x	x	99,6	99,8	0,2	x	x
17	x	x	x	99,1	98,9	-0,2	x	x
18	99,9	(100,0)	x	97,2	96,5	-0,7	2,7	3,5
19	99,7	99,9	0,2	93,9	91,8	-2,1	5,8	8,1
20	98,0	99,5	1,5	88,5	84,3	-4,2	9,5	15,2
21	94,7	98,0	3,3	81,4	74,9	-6,5	13,3	23,1
22	90,7	93,3	2,6	74,2	65,8	-8,4	16,5	27,5
23	84,2	84,4	0,2	66,3	57,0	-9,3	17,9	27,4
24	76,6	73,4	-3,2	58,7	49,0	-9,7	17,9	24,4
25	68,1	63,0	-5,1	51,9	42,2	-9,7	16,2	20,8
20-24	89,3	89,9	0,6	74,2	66,3	-7,9	15,1	23,6
25-29	54,6	45,8	-8,8	41,1	32,9	-8,2	13,5	12,9
30-34	26,7	19,1	-7,6	22,2	20,5	-1,7	4,5	-1,4
50-54	6,1	5,7	-0,4	9,6	9,9	0,3	-3,5	-4,2

Ve srovnání s rokem 1930 bylo zjištěno v roce 1921 více předchozích časných sňatků mužů, ale méně časných sňatků žen. V období 1934-1936 počet a podíl časných sňatků klesl více než by odpovídalo nižší početnosti odpovídajících generací (větší pokles u mužů než u žen).

V době hospodářské krize se snížila intenzita sňatečnosti obecně, později opět obecně stoupla, ale přesto se ještě v datech sčítání 1950 v některých ročnících projevilo zvýšené procento svobodných osob, které v krizových letech a ani později již neuzavřely manželství.

V prvních poválečných letech přispěly ke zvýšení sňatečnosti také druhé sňatky převážně válečných vdov: v letech 1919-1921 jich bylo přes 11 tis. ročně (8,9 % úhrnu sňatků), jejich podíl se postupně snižoval a v letech 1935-1937 činil - i vlivem snížené úmrtnosti - již jen 3,5 % (pro srovnání: podíl rozvedených žen byl 3,3 %, podíl rozvedených mužů 4,4 %).

Data sčítání 1921 prokázala ve srovnání s rokem 1910 zvýšení podílu vdov ve věku 25-50 let, nejvíce u 30-40 letých (téměř na dvojnásobek). Do roku 1930 se podíl vdov v jednotlivých věkových skupinách snížil ve věku do 40 let až pod úroveň roku 1910, ve věku 40-50 let však zůstal o něco vyšší (část v době války ovdovělých žen se již nikdy neprovdala).

Vývoj sňatečnosti byl tedy v letech první republiky příznivý jak z hlediska vysokého podílu osob vstupujících do manželství, tak z hlediska "rozumného" sňatkového věku s nevelkým podílem časných sňatků mužů pod hranicí 21 rok. V krizových letech docházelo k častému odkládání sňatků i posunu do vyššího věku do té míry, že se sňatečnost snížila až na předválečnou úroveň.

Tabulka 12a Obyvatelstvo Českých zemí podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1921

Věková skupina	Celkem	svob.	Rodinný stav			Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem				
			žen./vd.	ovd.	rozv.	nejz.	sv.	ž/v	ovd.	roz.
Muži										
0-4	348 421	348 421						1000		
5-9	489 761	489 761						1000		
10-14	563 324	563 324						1000		
15-19	538 366	537 899	448	7	3	9	999	1	0	0
20-24	455 196	406 676	47 856	381	247	36	893	105	1	1
25-29	363 231	198 358	162 015	1470	1342	46	546	446	4	4
30-34	322 062	86 049	229 445	3384	3 163	21	267	712	11	10
35-39	304 160	41351	254117	4999	3 672	21	136	836	16	12
40-44	286 701	25 955	250 393	6 931	3 405	17	91	873	24	12
45-49	268 269	19138	235 930	10 069	3103	29	71	879	38	12
50-54	237 431	14 470	206 803	13 734	2 405	19	61	871	58	10
55-59	195 800	11265	164 863	17 863	1802	7	58	842	91	9
60-64	164 381	8 356	131 314	23 427	1266	18	51	799	142	8
65-69	118 583	5 088	86 360	26 379	745	U	43	729	222	6
70-74	77 538	3174	48 922	25 066	364	12	41	631	323	5
75-79	42 791	1559	22 026	19 054	144	8	36	515	446	3
80+	22 840	880	8388	13 505	59	8	39	367	591	3
nejz.	2 919	1880	684	161	19	24	x	x	x	x
Úhrn	4 801 623	2 763 604	1 849 564	166 430	21739	286	400	545	49	6
Ženy										
0-4	338 382	338 382	-	-	-	-	1000	-	-	-
5-9	484 999	484 999	-	-	-	-	1000	-	-	-
10-14	556 598	556 598	-	-	-	-	1000	-	-	-
15-19	538 765	527 549	10 926	196	59	35	979	20	1	0
20-24	500 972	371844	126 002	2113	965	48	742	252	4	2
25-29	429 716	176 431	239 396	10 721	3127	41	411	557	25	7
30-34	377 469	83 657	264 411	25 485	3 878	38	222	700	68	10
35-39	346 871	49 486	260 640	33 035	3 685	25	143	751	95	11
40-44	318 610	37 277	239 684	38162	3 460	27	117	752	120	11
45-49	294 408	29 789	215 933	45 668	2 986	32	101	734	155	10
50-54	259 389	24 973	177 264	54 853	2 278	21	96	684	211	9
55-59	217 162	19 885	132 297	63 283	1672	25	92	609	291	8
60-64	196 043	17 046	100 123	77 719	1136	19	87	511	396	6
65-69	146 357	11568	57 792	76 364	605	28	79	395	522	4
70-74	102 851	7 894	28 446	66 219	262	30	77	277	644	2
75-79	57 498	4 099	9 947	43 350	85	17	71	173	754	2
80+	34 660	2 471	2 959	29 183	37	10	71	86	842	1
nejz.	3 361	1576	1070	672	18	25	x	x	x	x
Úhrn	5 204 111	2 745 524	1866 890	567 023	24 253	421	357	488	149	6

Úhrnné podíly z celkových počtů osob starších 15 let

Tabulka 12b Obyvatelstvo Českých zemí podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1930

Věková skupina	Celkem		Rodinný stav		Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem													
	svob.	žen./vd.	svob.	žen./vd.	ovd.	nezj.	sv.	ž/v	ovd.	roz.								
	Muži																	
0-4	456	537	456	537	-	-	-	1000	-	-	-							
5-9	506	640	506	640	-	-	-	1000	-	-	-							
10-14	322	045	322	045	-	-	-	1000	-	-	-							
15-19	493	450	493	287	-	3	18	1000	0	-	0							
20-24	535	734	481	1089	54	106	212	218	109	899	101	0	0					
25-29	503	935	230	507	269	116	1	508	2	687	117	458	534	3	5			
30-34	427	398	81	703	337	119	2	794	5	687	95	191	789	7	13			
35-39	340	799	35	745	296	439	3	030	5	491	94	105	870	9	16			
40-44	300	474	22	946	268	207	4	082	5	146	93	76	893	14	17			
45-49	279	369	17	547	250	900	6	238	4	610	74	63	898	22	17			
50-54	257	506	14	636	228	805	10	012	3	962	91	57	889	39	15			
55-59	230	189	12	357	198	901	15	951	2	925	55	54	864	69	13			
60-64	189	359	9	417	155	231	22	623	2	028	60	50	820	119	11			
65-69	140	452	6	770	104	984	27	526	1	130	42	48	748	196	8			
70-74	99	505	4	186	64	669	29	988	6	05	57	42	650	302	6			
75-79	54	922	1899	28	787	23	999	213	24	35	524	437	4					
80+	30	833	949	11269	18	489	95	31	31	366	600	3						
nezj.	4	927	3	094	1386	270	64	113	x	x	x	x						
Úhrn	5	174	074	2	701	354	2	270	061	166	722	34	864	1073	364	584	43	9
	Ženy																	
0-4	446	364	446	364	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
5-9	495	685	495	685	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
10-14	313	274	313	271	3													
15-19	484	822	471	187	13	518	36	63	18	972	28	0	0					
20-24	532	269	353	010	176	494	1034	1655	76	663	332	2	3					
25-29	503	420	165	638	328	056	4	276	5	382	68	329	652	8	11			
30-34	463	858	94	947	351	434	9	493	7	888	96	205	758	20	17			
35-39	399	585	65	456	308	053	18	464	7	563	49	164	771	46	19			
40-44	350	968	46	419	262	474	35	126	6	884	65	132	748	100	20			
45-49	320	821	34	825	231	358	48	981	5	603	54	109	721	153	17			
50-54	291	690	28	869	197	541	60	940	4	297	43	99	677	209	15			
55-59	260	208	24	112	160	638	72	281	3	124	53	93	617	278	12			
60-64	217	122	19	574	115	070	80	524	1894	60	90	530	371	9				
65-69	165	968	14	517	69	805	80	664	939	43	87	421	486	6				
70-74	126	514	10	696	38	024	77	295	449	50	84	301	611	4				
75-79	73	951	5	578	13	973	54	194	176	30	76	189	733	2				
nezj.	47	451	3	336	4	130	39	896	55	34	70	87	842	1				
Úhrn	6	342	2	707	2	447	1071	59	58	x	x	x	x	x				
Úhrn	5	500	312	2	596	191	2	273	018	584	275	46	031	797	316	536	138	10

Úhrnné podíly z celkových počtů osob starších 15 let

Na výši sňatečnosti neměl žádný vliv počet a složení faktických manželství. V roce 1930 jich bylo zjištěno v Českých zemích jen 40 tisíc, převážná většina partnerů byla ve věku do 40 let (61 % žen a 47 % mužů), ale s minimálními počty do 20 let. Polovina faktických manželství byla ze společenské skupiny ostatních dělníků, pětina z ostatních samostatně činných, po 11 % zemědělských dělníků a úředníků se zřízenci.

Rozvodovost

Podle rakouské legislativy platný zákaz rozvodů pro příslušníky římskokatolické církve byl zrušen, manželství bylo již od roku 1918 možné ukončit soudně buď "rozvodem od stolu a lože" (mohlo být opět obnoveno, rozvedení manželé však nemohli uzavřít nový sňatek) nebo "rozlukou", s možností vstoupit do nového manželství. Z důvodů srovnatelnosti pojmů i časové řady se považují tehdejší rozluky za dnešní rozvody. Výrazná legislativní změna umožnila ukončit mrtvá manželství, a proto došlo i v podíle rozvedených osob v letech 1921-1930 k většímu vzestupu.

V roce 1920 bylo rozvedeno 3,6 tisíc manželství, po malém vzestupu na 5,5 tisíc (1922) se udržoval roční počet rozvodů na úrovni 4,4-4,8 tisíc až do roku 1929. Teprve v dalších letech došlo k mírnému vzestupu na 7,3-7,6 tisíc v letech 1936-1937. Míra rozvodovosti se pohybovala od počátečních 0,40-0,50 až k 0,67-0,69 na tisíc obyvatelů, rozvodem končilo jen 8-11 % ze zaniklých manželství, počet rozvodů na 100 sňatků činil 4-5 s maximem 8,6 (1936).

Zpočátku představoval podíl rozvádějících se manželství, která trvala více než 15 let, 30-40 %, později se snížil na pětinu a vzrůstal podíl rozvodů manželství 5-9 letých téměř na třetinu a trvajících méně než 5 let více než na čtvrtinu. Podle hrubého výpočtu činila průměrná délka trvání rozvádějících se manželství v letech 1935-1937 necelých 10 roků.

Rozvodovost se tedy udržovala v celém období na poměrně nízké úrovni, vyšší byla v Čechách a hlavně ve městech, ale zvyšoval se podíl manželství, která se rozváděla v období do 10 let od sňatku.

Porodnost a plodnost

Po výrazném snížení porodnosti v letech první světové války vzrostl počet živě narozených dětí již v roce 1919 více než o polovinu ve srovnání s předchozími dvěma lety, a tento vzestup trval zhruba až do roku 1923 (vrchol 1921 - přes 257 tisíc, tj. 25,7 promile). Od této doby se roční počty živě narozených dětí s výjimkou roku 1930 nepřetržitě snižovaly k minimu v roce 1937 (156 tisíc-14,3 promile).

Poválečný vzestup byl způsoben kompenzačním rozením dětí po návratu mužů z války i zvýšením sňatečnosti, do pozdějšího poklesu se promítalo jen mírné zhoršování věkové struktury žen, ale hlavně snížení sňatečnosti v krizových letech a omezování plodnosti žen. To navázalo po odeznění kompenzačního období na předválečný dlouhodobý pokles plodnosti, projevující se nejdříve v severočeském průmyslovém pohraničí, v Praze a v dalších velkých městech.

V poklesu plodnosti se od konce dvacátých let promítala nejen sociální situace rodin, ale také zvyšující se ekonomická aktivita žen, sekularizace a údajně i zvýšené počty nelegálních potratů. Téměř o třetinu se snížila kojenecká úmrtnost. Zvláště ve městech měly rodiny jen jedno až dvě děti.

Tabulka 13a Charakteristiky porodnosti a plodnosti žen v Českých zemích (I)

Průměr let, rok	Živě narození		Hrubá míra reprodukce	Čistá míra reprodukce	Úhrnná plodnost	Narození mimo manželství	
	absolutně	v ‰				absol.	v ‰
1920-24	244 160	24,1	1,378	1,113	2,852	30 188	12,0
1925-29	213 215	20,3	1,112	0,901	2,289	26 811	12,3
1930-34	188 216	17,5	0,947	0,769	1,948	23 497	12,2
1935-37	158 579	14,6	0,814	0,662	1,678	17 478	10,8
1920	244 668	24,5	1,432	1,155	2,964	32 074	12,8
1921	257 281	25,7	1,467	1,185	3,035	31 786	12,0
1922	248 728	24,6	1,391	1,124	2,882	29 582	11,6
1923	241 230	23,7	1,340	1,083	2,768	29 055	11,7
1924	228 894	22,3	1,259	1,018	2,590	28 441	12,1
1925	225 555	21,8	1,206	0,976	2,484	27 944	12,1
1926	219 802	21,0	1,160	0,939	2,392	27 752	12,3
1927	208 711	19,9	1,090	0,883	2,237	26 883	12,6
1928	208 942	19,8	1,076	0,872	2,209	26 517	12,4
1929	203 064	19,2	1,028	0,835	2,124	24 959	12,0
1930	207 224	19,5	1,049	0,852	2,149	25 824	12,4
1931	196 214	18,3	0,980	0,796	2,026	24 314	12,1
1932	190 397	17,7	0,955	0,777	1,966	24 259	12,4
1933	176 201	16,3	0,887	0,721	1,826	22 289	12,3
1934	171 042	15,8	0,862	0,701	1,774	20 800	11,9
1935	161 748	14,9	0,817	0,664	1,678	19 065	11,5
1936	157 992	14,5	0,807	0,656	1,664	17 265	10,7
1937	155 996	14,3	0,819	0,666	1,690	16 103	10,1

Tabulka 13b Charakteristiky porodnosti a plodnosti žen v Českých zemích (H)

Průměr let, rok	Úhrn plodnosti	Čistá specifická plodnost žen ve věku (na 1000 žen)						
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
1920-24	2,852	17,0	126,2	171,0	134,0	83,7	34,0	3,8
1925-29	2,289	19,5	116,7	135,7	100,8	60,3	22,9	2,4
1930-34	1,948	24,1	110,5	116,2	77,5	44,4	16,2	1,5
1935-37	1,678	15,6	99,0	104,0	67,0	35,9	12,5	1,0
1920	2,964	15,1	121,8	176,1	143,2	93,2	38,8	4,5
1921	3,035	17,6	132,5	185,0	142,3	89,5	36,0	4,1
1922	2,882	17,3	129,5	173,7	134,0	83,7	34,3	3,9
1923	2,768	17,5	127,0	165,7	129,1	79,3	31,5	3,4
1924	2,590	17,4	120,3	153,5	121,6	72,6	29,5	3,1
1925	2,484	18,1	119,2	147,5	114,2	68,0	27,1	2,7
1926	2,392	19,0	118,7	141,3	106,5	65,0	25,4	2,4
1927	2,237	19,6	114,6	132,2	97,9	58,2	22,4	2,5
1928	2,209	20,6	116,4	130,6	94,3	57,0	20,9	2,1
1929	2,124	20,3	114,7	127,1	88,3	53,4	18,9	2,1
1930	2,149	22,1	120,4	128,0	87,5	51,4	18,5	1,9
1931	2,026	23,7	113,9	120,4	80,9	47,4	17,2	1,7
1932	1,966	25,7	111,2	116,4	77,8	44,6	16,0	1,5
1933	1,826	26,0	103,0	109,2	70,9	39,9	14,9	1,4
1934	1,774	23,2	99,9	107,0	70,4	38,8	14,2	1,2
1935	1,678	17,4	97,6	102,8	66,7	36,6	13,3	1,1
1936	1,664	14,5	98,0	104,2	66,9	35,8	12,4	1,1
1937	1,690	14,9	101,5	105,0	68,4	35,2	12,0	1,0

Trvale byla nejvyšší plodnost žen ve věkové skupině 25-29 let (důsledek vrcholu sňatečnosti žen ve věku 20-23 let), až po polovině třicátých let se v rámci poklesu ukazatelů sblížila plodnost s věkovou skupinou 20-24 letých. Velmi nízká byla plodnost žen ve věku do 20 let, plynule se snižovala váha plodnosti žen starších 30 let, i když zůstávala poměrně vysoká; rození dětí probíhalo stále v širokém věkovém rozpětí, což odpovídalo trvale vysokému podílu dětí narozených v manželství ve vyšších pořadích (tabulka 19).

V rámci poklesu plodnosti žen se snížila úhrnná plodnost (průměrný počet živě narozených dětí připadajících na jednu ženu) pod hranici 2,0 v roce 1932, čistá míra reprodukce pod hranici prosté reprodukce (ukazatel 1,0) při nepříznivé výši kojenecké a dětské úmrtnosti dokonce již v roce 1925. V posledních třech sledovaných letech činila úhrnná plodnost již jen 1,67 a čistá míra reprodukce 0,66. Dlouhodobě tedy nebyla zajištěna početní obměna obyvatelstva a brzy se dal očekávat úbytek obyvatelstva přirozenou měnou (v letech 1935-1937 nedosahoval přirozený přírůstek již ani 2 promile).

Poměrně prudký pokles plodnosti a míry reprodukce byl způsoben především uvědoměným omezováním počtu dětí v rodinách po zhoršení sociální situace většiny obyvatelstva, zvláště v letech krize s vysokou nezaměstnaností. Zvyšoval se počet rodin,

kteří odkládaly až odmítaly narození dalších dětí, podle neoficiálních pramenů se ročně prováděly desítky tisíc nelegálních (kriminálních) potratů. Nejnižší plodnost žen byla v letech 1921-1930 a zřejmě i později v severních Čechách (zvláště na Liberecku) a v severovýchodních Čechách, obecně na úrovni Českých zemí ve větších městech. Nadprůměrná plodnost se naopak udržovala v okresech Šumavy, převážně s německým obyvatelstvem a na jihovýchodní Moravě, převážně s obyvatelstvem ve venkovských obcích.

Podrobné údaje o vývoji porodnosti, plodnosti žen a reprodukce jsou uvedeny v tabulce 13. Je z nich zřetelně vidět prudké zhoršení všech ukazatelů od roku 1933 a stagnace v letech 1935-1937, i když se v té době již začala hospodářská situace zlepšovat. Ale i v těchto letech se rodila v manželství ve třetím a vyšším pořadí ještě třetina dětí (tabulka 19).

Analýza nepříznivého poklesu porodnosti a plodnosti vedly A. Boháče, zakladatele české demografie, k zařazení otázky plodnosti žen do sčítání lidu v roce 1930. Bylo to historicky první zjišťování a podrobné vědecké zpracování tohoto druhu u nás.

Podrobně zpracované údaje o počtech živě narozených dětí podle věku žen prokázaly plynulost rození dětí v širokém věkovém rozpětí při nízké úrovni antikoncepce. Až ve věku nad 35 let připadaly na vdanou ženu v průměru více než dvě živě narozené děti z nynějšího manželství, ale již v tomto věku měla více než pětina žen

4 nebo více živě narozených dětí (ve věku 40-44 let jich byla již téměř třetina). Charakteristické bylo vysoké procento žen bez narození živého dítěte, které i v nejvyšším plodném věku přesahovalo 13 % (pomineme-li vliv druhých a dalších sňatků, po nichž se již nenarodilo žádné další dítě, šlo převážně o neplodná manželství).

Tabulka 14 Průměrné počty živě narozených dětí z nynějšího manželství a struktura vdaných žen podle počtu živě narozených dětí podle dat sčítání 1930

Věk žen	Průměrný počet	Složení žen podle počtu živě narozených dětí (v %)				
		0	1	2	3	4+
do 20	0,45	58,1	38,5	3,2	0,2	0,0
20-24	0,86	35,9	46,1	14,7	2,8	0,5
25-29	1,39	21,4	38,4	26,1	9,6	4,5
30-34	1,91	15,6	27,2	29,1	15,5	12,6
35-39	2,38	14,1	20,6	25,9	17,3	22,1
40-44	2,89	13,5	16,1	21,3	17,0	32,1
45-49	3,43	13,0	12,6	17,4	15,5	41,5
50-59	4,10	13,4	9,2	12,9	13,1	51,4
60-69	4,67	13,5	7,2	9,9	11,0	58,4
Celkem	2,73	16,8	21,7	20,3	13,2	28,0

Tabulka 15 Průměrné počty živě narozených dětí z nynějšího manželství a podíly vdaných žen bez narození živého dítěte podle dat sčítání 1930

Věk žen	Délka trvání manželství	Průměrné počty živě narozených dětí			Podíl vdaných žen bez narození živého dítěte v %		
		Čechy	M+S1	Č. země	Čechy	M+S1	Č. země
30-34	10-14	2,38	2,83	2,52	7,2	6,1	6,8
	15-19	3,04	3,74	3,25	5,2	4,3	4,9
40-44	10-14	2,04	2,48	2,19	18,3	15,0	17,1
	15-19	2,92	3,57	3,12	8,1	6,5	7,6
	20-24	3,54	4,35	3,79	4,8	4,2	4,6
45-49	15-19	2,61	3,08	2,76	15,2	12,6	14,4
	20-24	3,41	4,10	3,62	7,3	6,2	6,9
	25-29	4,19	5,06	4,45	4,6	4,0	4,4

Výsledky sčítání zachytily změnu reprodukčního chování populace Českých zemí zvláště ve dvacátých letech, které se odrazily v rozdílných počtech živě narozených dětí ženám jednotlivých věkových skupin. I když mladší ženy vstupovaly do manželství častěji v nízkém věku, měly nižší počet dětí než ženy starší.

Údaje sčítání 1930 potvrdily, že ženy, které zastihla válka ve věku nejvyšší plodnosti, ani svou kompenzační plodností nedosáhly takových průměrných počtů živě narozených dětí, jako ženy starší nebo naopak mladší, které realizovaly svoji plodnost až

po válce. V těchto generacích žen bylo také nejvyšší procento žen bez narození živého dítěte - na rozdíl od žen, které plně "odrodily" ještě před válkou (téměř 4,5 dítěte na jednu ženu, podíl bez dětí kolem 5 %). Prokázala se také vyšší plodnost žen na Moravě a ve Slezsku než v Čechách a naopak jejich nižší "bezdětnost".

Tabulka 16 Průměrné počty živě narozených dětí z nynějšího manželství a struktura vdaných žen podle počtu živě narozených dětí podle národnosti podle dat sčítání 1930

Věk žen	průměrný počet	Čs. národnost				Německá národnost				
		0	1	2	3+	průměrný počet	0	1	2	3+
30-34	1,93	14,7	26,7	30,2	28,4	1,80	19,4	29,0	25,9	25,7
35-39	2,38	13,6	20,1	26,4	39,9	2,28	16,3	22,3	24,5	36,9

Data sčítání umožnila vypočítat tzv. diferenční plodnost, a to podle národnosti, náboženského vyznání a společenských skupin. Pokud jde o národnost, ženy německé národnosti měly o něco nižší plodnost než ženy čs. národnosti: bylo to způsobeno vyšší bezdětností, častější jednodětností a nižšími podíly žen se dvěma, ale zvláště s více dětmi. Poměrně malé rozdíly byly zjištěny v plodnosti žen podle náboženského vyznání: nadprůměrnou plodnost měly jen ženy římskokatolického vyznání, nejnižší ženy hlásící se k československé církvi. Odlišná byla velmi nízká plodnost žen izraelského náboženství, žijícího častěji ve městech.

Tabulka 17 Průměrné počty živě narozených dětí z nynějšího manželství a struktura vdaných žen podle počtu živě narozených dětí a náboženského vyznání podle dat sčítání 1930 (ženy ve věku 35-39 let)

Náboženské vyznání	Průměrný počet	Složení žen v %				
		0	1	2	3	4+
Římskokatolické	2,43	14,1	19,9	25,1	17,5	23,4
Evangelické	2,25	15,9	21,6	26,4	16,3	19,8
Československé	2,18	13,8	22,8	29,0	17,2	17,2
Izraelské	1,47	20,1	31,9	33,1	10,6	4,3
Celkem	2,38	14,1	20,6	25,9	17,3	22,1

Značné rozdíly v úrovni plodnosti žen byly zjištěny podle společenských skupin při zařazení podle zaměstnání ženy nebo jejího manžela. Uváděné údaje jsou přesně srovnatelné, protože se týkají souborů žen ve shodném věku i délce trvání manželství. Nejvyšší plodnost měly zemědělské dělnice, zhruba o 30 % nad průměrem, dále samostatně činné v zemědělství (o 20 % nad průměrem). Nepatrně nad úroveň průměru byla plodnost žen ze skupiny ostatních, tj. převážně průmyslových dělníků. Ženy ve společenské skupině samostatných mimo zemědělství měly plodnost zhruba 10 % pod průměrem, nejnižší plodnost byla zjištěna ve společenské skupině úředníků a zřizenců - zhruba o 20 % nižší než odpovídalo průměru. Tyto rozdíly souvisely s úrovní vzdělání obyvatelstva jednotlivých sociálních skupin.

Tabulka 18 Diferenční plodnost (průměrné počty živě narozených dětí z nynějšího manželství) podle sociálních skupin - data sčítání 1930, ženy ve věku 25-34 let

Délka trvání manželství	Samost. a nájemci		Úředníci a zřizenci	Dělníci a nádeníci		Celkem	Index	
	vzeméd.	ost.		vzeméd.	ost.			
5-9	Čechy	2,19	1,65	1,43	2,05	1,80	1,78	95
	M+S1	2,45	1,89	1,68	2,56	2,10	2,08	111
	Čz	2,28	1,72	1,50	2,42	1,89	1,87	100
	Index	122	92	80	129	101	100	x
10-14	Čechy	2,86	2,18	1,93	3,21	2,45	2,38	94
	M+S1	3,31	2,49	2,27	3,61	2,92	2,82	112
	Čz	3,03	2,27	2,04	3,34	2,61	2,52	100
	Index	120	90	81	133	104	100	x

Vyšší plodností byla zajištěna rozšířená reprodukce jen u zemědělského obyvatelstva; v ostatních společenských skupinách omezování plodnosti postoupilo již v předkrizovém období do značné míry a prosté reprodukci neodpovídala ani plodnost průmyslového dělnictva v Čechách, zatímco na Moravě a ve Slezsku ještě ano. Přitom šlo o věkovou skupinu žen, která prožila své neplodnější období již v poválečných letech.

Tabulka 19 Složení živě narozených dětí v manželství podle pořadí

Období	Roční průměr v tis.		Složení podle pořadí v %		
	1.	2.	3.	4.+	
1924-25	200,6	31,9	26,8	16,8	24,5
1929-30	184,7	36,6	26,4	15,1	21,9
1935-37	145,0	38,8	28,2	14,2	18,8
Pokles absolutního počtu v procentech					
1924-25/1929-30	-8	+6	-9	-17	-18
1929-30/1935-37	-21	-17	-16	-26	-33

Lze předpokládat, že v krizových letech se diferenční plodnost ještě o něco prohloubila, protože nezaměstnanost a zhoršení sociální situace nepostihlo jednotlivé společenské skupiny ve stejném rozsahu. V době krize a po ní se stále udržoval poměrně vysoký podíl dětí narozených v manželství ve čtvrtém a dalších pořadích, byl snížený ve srovnání s poválečnými lety 1924-1925. Vytváření dvoudětného systému rodin se projevilo zvýšenými úbytky počtů narozených dětí ve vyšších pořadích.

Diferenční plodnost byla zřejmá i ve složení domácností podle počtu dětí. V rodinách přednostů domácností a jejich dětí bylo v roce 1930 v průměru 1,48 dětí v Čechách a 1,76 na Moravě a ve Slezsku. Nejvíce dětí měly rodiny samostatně činných v zemědělství a zemědělských dělníků, nejméně domácnosti úředníků. Tomuto pořadí odpovídal podíl rodin se 4 a více dětmi, v opačném smyslu podíl domácností bez dětí. Opět jsou z dat v tabulce 20 zřejmé rozdíly mezi Čechami s větším omezováním plodnosti a Moravou a Slezskem.

Tabulka 20 Rodiny přednostů domácností a rodiny jejich dětí podle počtu dětí do 15 let (data sčítání 1930)

Společenská skupina	Průměrný počet dětí				Podíl rodin v %			
	celkem		v rod. s dětmi		bez dětí		se 4 + dětmi	
	Čechy	M+S1	Čechy	M+S1	Čechy	M+S1	Čechy	M+S1
Samostatně činní v zemědělství	1,94	2,18	2,25	2,51	14,1	13,1	12,8	18,6
ostatní	1,26	1,46	1,77	1,96	28,8	25,4	4,7	7,8
Úředníci	1,07	1,23	1,58	1,71	32,1	28,2	1,7	3,0
Zřizenci	1,40	1,74	1,84	2,15	24,0	19,2	5,5	10,8
Dělníci v zeměd.	1,71	1,86	2,11	2,24	18,6	17,0	10,7	13,5
ostatní	1,47	1,76	1,90	2,17	22,2	18,6	7,0	11,9
Celkem	1,48	1,76	1,92	2,18	23,1	19,5	7,1	11,9

I když jsou všechny tyto údaje zkráceny nestejným věkovým složením hlav domácností a tím také odlišným podílem rodin bez dětí, zvláště z údajů o rodinách s dětmi jasně vyplývá snížená plodnost v rodinách úředníků a zřizenců.

Pokud jde o podíl dětí narozených mimo manželství, udržoval se v celém období 1920-1934 na úrovni kolem 12 %, což znamenalo zhruba stejný pokles absolutních počtů jako dětí narozených v manželství. Až v dalších letech se snížil tento podíl k hranici 10 %, což byl možná i důsledek zvýšené sňatečnosti mladých lidí v době poklesu nezaměstnanosti. Vyšší nemanželská porodnost byla v okresech Šumavy a severní Moravy, tedy v okresech s vysokým zastoupením německého obyvatelstva. Podíl dětí narozených mimo manželství se totiž u obyvatelstva tehdejší československé národnosti pohyboval na úrovni kolem 9-11 %, kdežto u obyvatelstva německé národnosti činil 17-22 %.

V období první republiky pokračoval tedy nepochybně proces omezování plodnosti vdaných žen, probíhající již dlouho před válkou. Zhoršená sociální situace v době hospodářské krize tento proces dále prohloubila, a to při nízké úrovni antikoncepce i za cenu desetitisíců kriminálních potratů. Vytvořilo se však nepříznivé populační klima přispívající k omezení počtu dětí v rodinách na jedno až dvě. Třináct let trvající období nezabezpečení ani prosté reprodukce se projevilo v poklesu přirozených přírůstků na minimální výši, což vedlo k oprávněným úvahám o budoucích úbytcích obyvatelstva přirozenou měnou. Lze předpokládat, že k hranici prosté reprodukce se přiblížila v krizových letech již i plodnost zemědělské části obyvatelstva. Trvaly vysoce extenzivní způsob reprodukce, kdy i z nízkých počtů narozených umíral vysoký podíl dětí v kojeneckém a dětském věku.

Úmrtnost

Obyvatelstvo bývalých rakouských zemí mělo trvale vysokou úmrtnost, a nepříznivá úroveň specifických úmrtností se pochopitelně projevila také v Českých zemích. V době války se ukazatel obecné úmrtnosti ještě o něco zvýšil, nejvyšší úmrtnost byla však až v roce 1918, vlivem pandemie španělské chřipky (236 tisíc zemřelých - 23,6 na 1000 obyvatelů). V dalších letech došlo k poklesu, normálnější úroveň úmrtnosti bylo dosaženo až v letech 1923-1925. S nevelkými výkyvy se pak roční počty zemřelých

udržovaly v závislosti na epidemiologické situaci (chřipky - 1927, 1929) nad úrovní 140 tisíc ročně (13-15 promile).

Velmi nepříznivá byla především kojenecká úmrtnost. Jestliže v posledních předválečných letech umíralo v prvním roce života 189 dětí z tisíce živě narozených a v době války jen o málo méně, z počátečních 168 promile (průměr let 1920-1921) se snížila kojenecká úmrtnost jen na 103 promile (průměr let 1935-1937 - tabulka 10). Úroveň kojenecké úmrtnosti byla výrazně diferencována podle společenských skupin (nejnižší ve společenské skupině úředníků, ve skupinách dělníků a samostatných zemědělců více než dvojnásobná). Ponovorozenecká úmrtnost (od 28 dnů do 1 roku) byla trvale vyšší než novorozenecká (do 28 dnů) a to zpočátku více než o 90 promile, nakonec o 57 promile (novorozenecká činila 46 promile). To znamená, že i v době nejnižší úmrtnosti kojenců připadalo na zemřelé v rozmezí 28 dnů až 1 roku 55 % zemřelých kojenců.

Obdobně byla zpočátku vysoká i úmrtnost dětí do 15 let, postupně výraznější snížení bylo zjištěno jen u dětí 14 letých. Specifická úmrtnost klesala s některými nepravidelnostmi ve všech věkových skupinách, ale poměrně pomalu, o něco rychleji u žen než u mužů. Historická anomálie ve vyšší specifické úmrtnosti žen než mužů, zjištěná ještě v roce 1924 ve věku nejvyšší plodnosti 25-34 let, později zanikla. Specifické úmrtnosti vzrůstaly s věkem poměrně strmě, zvláště ve věku nad 50 let.

Tabulka 21 Specifická úmrtnost (počet zemřelých na 1000 žijících osob)

Věková skupina	Muži			Ženy		
	1924	1930	1937	1924	1930	1937
0	166,7	151,6	120,3	133,4	122,0	95,9
1-4	8,2	7,4	5,7	7,4	7,1	4,9
5-9	2,0	2,9	2,7	1,8	2,8	2,5
10-14	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,3
15-19	3,2	3,1	2,6	3,0	2,8	2,1
20-24	4,8	4,4	3,6	4,2	3,7	3,1
25-29	4,6	4,3	3,4	4,8	4,0	3,1
30-34	5,0	5,0	3,7	5,2	4,2	3,4
35-39	6,0	5,9	5,1	5,6	4,9	4,1
40-44	7,8	7,7	6,8	6,7	5,6	5,0
45-49	10,2	10,2	9,8	8,1	7,1	6,6
50-54	14,9	14,7	13,5	11,6	10,1	9,8
55-59	21,3	20,9	20,4	16,5	14,8	14,2
60-64	31,4	30,1	29,7	25,5	23,2	22,9
65-69	45,7	44,5	45,4	40,2	37,7	36,8
70-74	75,4	67,5	70,7	68,1	60,8	60,0
75-79	112,8	104,8	109,8	106,2	94,8	100,0
80-84	179,0	166,6	173,2	163,2	148,8	158,1
85 +	277,1	248,9	271,1	265,5	237,6	263,4
Celkem	14,8	14,1	13,4	13,6	12,7	12,3

Tabulka 22 Naděje dožití

Období	Muži				Ženy				rozdíl ve věku 0
	0	20	40	naděje dožití ve věku 60	0	20	40	60	
1920-22	47,65	43,38	28,03	13,73	50,79	44,58	29,30	14,31	3,14
1929-32	53,68	45,39	28,94	14,37	57,52	47,99	31,35	15,58	3,84
1937	56,47	46,74	29,70	14,81	60,48	49,39	32,16	16,11	4,01
Rozdíl	8,82	3,36	1,67	1,08	9,69	4,81	2,86	1,80	x

Vlivem byt' pomalého poklesu specifických úmrtností postupně vzrůstala naděje dožití - z předválečných necelých 45 roků na 49 let po válce a na pouhých 58,5 roku v roce 1937. Průměrné roční prodloužení naděje dožití činilo jen 0,6 roku. Přitom převážná část tohoto prodloužení byla důsledkem poklesu kojenecké a dětské úmrtnosti; naděje dožití ve věku 40 resp. 60 let vzrostla v ročním průměru jen o desetinu roku, tedy zcela bezvýznamně. Zdravotní stav staršího obyvatelstva byl zřejmě silně "zatížen" strádáním za války (u 250 tisíc invalidů v Československu následky válečných zranění) a jen mírně zlepšování hygieny a péče o vlastní zdraví se negativně promítalo u většiny obyvatelstva.

Tabulka 23 Počty zemřelých a úmrtnost podle příčin

Třída příčiny smrti (MSK)	Počty zemřelých						Na 1000 obyvatelů			Ze 100 zemřelých		
	1920	1930	1937	1920	1930	1937	1920	1930	1937	1920	1930	1937
Celkem z toho	176 562	142 159	139 558	17,69	13,35	12,82	100,0	100,0	100,0			
I.	37 909	22 523	18 623	3,80	2,12	1,71	21,5	15,8	13,4			
- T B C	26 480	16 171	12 851	2,65	1,52	1,18	15,0	11,4	9,2			
II.	10 465	14 748	16 527	1,05	1,38	1,52	5,9	10,4	11,8			
VI.	18 784	14 030	13 589	1,88	1,32	1,25	10,6	9,9	9,7			
VII.	17 072	23 891	30 318	1,71	2,24	2,78	9,7	16,8	21,7			
VIII.	22 439	16 979	16 151	2,25	1,59	1,48	12,7	12,0	11,6			
IX.	15 728	11996	8 436	1,57	1,13	0,78	8,9	8,4	6,1			
XVI.	27 274	14 049	13 281	2,73	1,32	1,22	15,5	9,9	9,5			
XVII.	6 370	7 692	7 305	0,64	0,72	0,67	3,6	5,4	5,2			
Ostatní	20 521	16 251	15 328	2,06	1,53	1,41	11,6	11,4	11,0			

I. - nemoci infekční a parazitární; II. - novotvary; VI. - nemoci nervového ústrojí; VII. - nemoci cévní; VIII. nemoci dýchacího ústrojí; IX. nemoci trávicího ústrojí; XVI. chorobné příznaky; XVII. úrazy a otravy.

Pokud jde o příčiny smrti, nejsou zpracované údaje plně srovnatelné (revize mezinárodní statistické klasifikace 1929 byla uplatněna až při zpracování za rok 1931), a ani obsahově, tj. kvalitou zjišťování příčiny smrti, nebyly tehdejší údaje dost spolehlivé pro hodnocení změn úmrtnosti. Z přepočtů je obecně zřejmé, že se snižoval podíl zemřelých na nemoci infekční, zatímco narůstal podíl zemřelých na nemoci srdce a novotvary. Hrubě srovnatelné údaje z let 1920, 1930 a 1937 dokazují postupný pokles

podílu zemřelých na infekční nemoci na 13,4 %, ale vzestup podílu zemřelých na novotvary na 11,8 % a na nemoci oběhové soustavy na 21,7 %.

Československo mělo dlouhodobě vysokou nemocnost a úmrtnost na tuberkulózu. Na její všechny formy zemřelo v roce 1920 v Českých zemích 26 480 osob (15,0 % z úhrnu zemřelých), v roce 1937 ještě 12 851 (9,2 %). V relaci na 100 tisíc obyvatelů se úmrtnost snížila v těchto letech o 55 %. České země však "zdědily" z doby, kdy byly součástí Rakouska, také vysokou sebevražednost (v roce 1920 bylo sebevražd 2 789, tj. 1,6 % z úhrnu zemřelých, v roce 1937 již 3 653, tj. 2,6 %). Relace na 100 tisíc obyvatelů prokázala vzestup z 0,28 na 0,34, tj. zhruba o pětinu.

V letech 1920-1937 se úmrtnost obyvatelstva Českých zemí plynule snižovala, ale poměrně pomalu, takže i naděje dožití zůstávala nízká. Na nepříznivou úroveň zůstávala především kojenecká úmrtnost a pak úmrtnost staršího obyvatelstva. K rychlému poklesu úmrtnosti chyběly kromě zdravotnické koncepce především v období krize také větší finanční prostředky pro státní zdravotní správu. Za velmi příznivé lze označit výrazné snížení úmrtnosti na tuberkulózu, která však zůstala "sociální" nemocí.

Důsledkem nepříznivé úrovně úmrtnosti byl extenzivní způsob reprodukce, kdy věku 15 let se dožívalo jen 86,5 % živě narozených dětí (1937), a při poklesu porodnosti postupně snižování přirozených přírůstků obyvatelstva. V předválečných letech docházelo v některých okresech severních Čech k úbytkům obyvatelstva přirozenou měnou.

Migrace

V letech první republiky se nezjišťovalo vnitřní stěhování, takže hrubé údaje o něm jsou jen z dat sčítání 1930, a to ve smyslu rozdílu mezi místem narození a bydlištěm.

V Českých zemích bylo zjištěno přes 304 tisíce osob narozených v cizině (2,9 % obyvatelstva) a 74 tisíce osob narozených na Slovensku (0,7 %) respektive 13 tisíc na Podkarpatské Rusi (0,1 %). Na Moravě a ve Slezsku byl podíl narozených v cizině a v obou dalších částech republiky o něco vyšší než v Čechách.

V Čechách bylo 131 tisíc osob narozených v zemi Moravskoslezské (1,8 %), na Moravě a ve Slezsku 108 tisíc osob narozených v Čechách (3,0 %). K nějakým větším přesunům obyvatelstva mezi zeměmi tedy do té doby nedocházelo; osoby narozené v cizině byly převážně ty, které se narodily v jiných částech bývalého Rakousko-Uherska v době zaměstnání jejich otců nebo další starší osoby, které se po roce 1918 vrátily do ČSR. Překvapuje nízký počet 74 tisíce "rodáků" ze Slovenska při zjištěných 44 tisících osob slovenské národnosti. *

Mnohem silnější bylo samozřejmě stěhování uvnitř zemí, především do velkých měst a aglomerací. Tak v Praze bylo zjištěno, že z přítomného obyvatelstva bylo narozených mimo Prahu 60 % a z nich že se 57 % přistěhovalo v letech 1920-1930; v Brně to bylo 57 % narozených jinde a 56 % z nich přistěhovalých od roku 1920. Pro ostravskou aglomeraci odpovídaly údaje 46 % respektive 53 %, pro plzeňskou 55 % respektive 49 %, atd. Čím větší město nebo aglomerace, tím vyšší v nich byl podíl imigrantů a tím větší část připadala na imigraci po roce 1920.

Závažnější roli hrálo, zvláště v první polovině dvacátých let, zahraniční stěhování. Vysoké bylo již za Rakouska, vrcholo bylo dosaženo právě v předválečných letech 1900-1913, kdy České země ztratily emigraci téměř 388 tisíc svých obyvatelů, nepočítaje v to sezónní stěhování za prací, zvláště do Německa. V prvních poválečných letech se vrátilo

do Československa přes 40 tisíc krajanů z USA a na 100 tisíc osob z Rakouska, mírnější reemigrace pokračovala i v pozdějších letech.

Největší vystěhovalectví proběhlo v letech 1920-1924, kdy do zahraničí (zvláště do USA, Francie a Německa) odešlo přes 110 tis. lidí, což při imigraci zhruba 50 tisíc osob představovalo migrační ztrátu 60 tisíc lidí. V dalších obdobích se migrační ztráty značně snížily, protože přistěhovalcké země stanovily přípustné kvóty imigrantů z jednotlivých zemí. V období 1925-1929 činily migrační ztráty necelé 33 tisíce, v letech 1930-1937 přes 16 tisíc. Celkově tedy odešlo z Českých zemí do ciziny v letech 1920-1937 zhruba 180 tisíc obyvatelů (ztrátové saldo zahraniční migrace činilo 110 tisíc osob). Migrační ztráty představovaly v tomto období desetinu přirozeného přírůstku.

Převážná část emigrace byla vyvolána nepříznivou sociální situací, tj. agrárním přelidněním a nezaměstnaností, často šlo o stěhování za příbuznými odešlými dříve. Zřejmě až v roce 1937 se projevila také politická emigrace (přes 4 tisíce vystěhovalých); v těchto údajích jsou pravděpodobně započteny také odchody utečenců z Německa, kteří u nás získali právo trvalého pobytu.

Kvantitativně neměla tedy emigrace z Českých zemí rozhodující vliv na snížení přírůstků obyvatelstva; závažnější bylo, že šlo převážně o mladší obyvatelstvo, což se pak projevovalo negativně v reprodukci a ve věkové struktuře obyvatelstva.

Situace v letech 1937-1938

Politická, hospodářská a sociální i demografická situace Českých zemí byla v letech 1937-1938 velmi chmurná. Teprve v květnu 1937 bylo v objemu průmyslové výroby dosaženo úrovně roku 1929, počátkem roku 1938 však došlo k opětovnému poklesu. Po vyhocení vztahů s nacistickým Německem ztratily České země mmchovským diktátem 37 % svého území (tím 97 % těžby hnědého a 55 % těžby černého uhlí, 90 % keramického a 70 % sklářského průmyslu, značnou část dalšího průmyslu) a 36 % obyvatelstva (podle dat sčítání 1930 - ve skutečnosti to bylo ještě více o pozdější přírůsteky), přičemž na zabraném území žilo z 3 870 tisíc obyvatelů 855 tisíc Čechů, kteří představovali 12 % české populace z roku 1930. Zhruba polovina z nich odešla ze zabraného pohraničí do vnitrozemí.

Dlouholeté snížení sňatečnosti, pokles plodnosti na nebývalou úroveň, který vyvolával oprávněné obavy z perspektivních úbytků obyvatelstva, a zachování nepříznivé výše úmrtnosti - to byly demografické následky krizových let. Ve většině evropských zemí nebyla však situace příliš odlišná. V poměrně krátkém období existence Československa při nutnosti řešit problémy hospodářské a národnostní nezbyl ani čas ani prostředky na formování a realizaci dlouhodobějších koncepcí. Nevznikla ani koncepce nějaké populační politiky. Poskytováním dvanáctidenní mateřské dovolené, grádavků na děti státním zaměstnancům a svobodnou možností vystěhování však patřilo Československo mezi pokrokové země.

* * * *

Mírou demokratičnosti včetně vztahů k národnostním menšinám, sociálním zákonodárstvím a rozvojem školství a kultury nemělo Československo ve střední Evropě srovnatelného partnera. Tím větší škoda byla, že Československo nemohlo svobodně existovat další desetiletí, aby se mohly plně projevit demokratické a humanistické tendence, založené zvláště jeho prvním prezidentem T. G. Masarykem.

II. DEMOGRAFICKÁ SITUACE A VÝVOJ OBYVATELSTVA VLETECH 1938-1945

Rok 1938 se stal začátkem téměř sedmiletého přechodného období existence Českých zemí v deformované podobě - územním rozdělením do dvou částí s dvojitým politickým systémem, okupací a válkou rozrušenou hospodářskou a sociální situací a také průběhem demografických procesů. V březnu 1939 vznikl z okleštěných Českých zemí tzv. Protektorát Čechy a Morava jako relativně autonomní země uvnitř Velkoněmecké říše; ve skutečnosti byl vojensky obsazenou a politicky i hospodářsky přímo Němci řízenou vazalskou oblastí. Druhá, v říjnu 1938 po mnichovské dohodě vojensky obsazená a k Německu přičleněná část Českých zemí, patřila jednak do Sudetoněmecké župy, jednak svými menšími jižními částmi do Hornodunajské a Dolnodunajské župy a do vládních okresů Horní Falc, Opolí a Katovice. Pro tuto část Českých zemí, přímo přivtělenou do Velkoněmecké říše, se používá označení "zabrané pohraničí".

Podle dat sčítání 1930 žilo na zabraném území 973 tisíc Čechů, z nichž se více než polovina přestěhovala ještě v roce 1938 na území Protektorátu (zůstalo tam podle odhadů 420-440 tisíc Čechů, kteří představovali přes 12 % tamiího obyvatelstva). Naopak na území Protektorátu bylo po 15. březnu 1939 kolem 235 tisíc Němců (včetně 19 tisíc německých Židů, po jejich odpočtu 216 tisíc - 3 % obyvatelstva). Obyvatelstvo Protektorátu vzrostlo také návratem zhruba 100 tisíc Čechů ze Slovenska zvláště po vzniku "samostatného" Slovenského státu po zabrání značné části jeho území Maďarskem, respektive i Polskem v roce 1938.

1. Politický, ekonomický a sociální rámec populačního vývoje

V říjnu 1938 zabraná pohraniční území Českých zemí byla plně začleněna do příslušných částí Německa politicky, legislativně a hospodářsky. Protektorát byl i z počátku jen formálně autonomní oblastí s vlastní správou, řízenou ve všech směrech Němci. Hlavním rozdílem mezi oběma částmi rozdělených Českých zemí bylo to, že protektorátní příslušníci české národnosti nepodléhali vojenské povinnosti. I když byl Protektorát stále více zapojen do válečné mašinérie Říše, zůstal ve střední Evropě jedinou "zemí", v níž se muži nezúčastnili války. Z toho pak vyplývají některé odlišnosti populačního vývoje v obou částech Českých zemí v době druhé světové války.

Základním záměrem Němců bylo maximálně využít hospodářského potenciálu a pracovních sil Protektorátu k válečným účelům, udržet všemi prostředky klid k zajištění zbrojní výroby a nasazení dělníků do Německa náhradou za muže povoláné do armády. Konečné využití českomoravského prostoru se mělo řešit až po vítězné válce, a to částečně poněmčením "způsobilých", převážně však vysídlením Čechů z této "historicky německé" oblasti, spojeným s fyzickou likvidací lidí nesmířených se zamýšleným osudem českého národa.

Jako reakce na rozbití Československa a vytvoření Protektorátu vznikly odbojové organizace, zpočátku orientované hlavně na zpravodajskou činnost pro exilové centrum

v Londýně, později zaměřené i na sabotáže ve vojenské výrobě a v dopravě. Spojem se západní emigrací zasahovalo až do protektorátní vlády (generál Eliáš a další).

V prvním období byl Protektorát postupně začleněn do hospodářství Německa a podřízen jeho cílům militarizace ekonomiky a zajištění pracovních sil pro německý zbrojní průmysl. Prudce se snížila nezaměstnanost (i když strukturální trvala až do roku 1941), vytvořené pracovní úřady zabezpečovaly odvozy mladých lidí pro práci v Říši. Již v průběhu roku 1939 nastoupilo do závodů v Německu 95 tisíc dělníků, koncem roku 1941 jich tam pracovaly již 192 tisíce. Jen část z nich odešla do Německa za prací dobrovolně. Měnila se struktura protektorátního průmyslu, rozšiřovaly se kapacity strojírenství a chemie na úkor spotřebního průmyslu, byly rušeny živnosti pro válečné účely zbytečné. Se záměrem zastrážit obyvatelstvo a udržet klid ke stupňování zbrojní výroby proběhlo několik vln zatýkání odpůrců režimu (březen, září, listopad 1939) a jejich uvržení do koncentračních táborů.

Ve druhém období, po příchodu Heydricha do funkce Říšského protektora v září 1941, přerostlo dřívější neúspěšné zastrahování v teror a vytvoření psychózy strachu; k udržení klidu bylo vyhlášeno stanné právo. Teror pak vrcholil po atentátu na Heydricha (květen 1942) vlnou poprav, vypálením Lidic a Ležáků. Militarizace hospodářství se stupňovala, počet dělníků nasazených v Německu vzrostl koncem roku 1942 na 327 tisíc.

Součástí převodů hospodářství do německých rukou byla také arizace. Podle norimberských zákonů byly v březnu 1939 pokládány za Židy 103 tisíce obyvatelů Protektorátu, z nichž jen 27 tisícům se podařilo vystěhovat. Do koncentračních táborů převezli Němci postupně 76 tisíc Židů a z nich se vrátilo po válce jen 6,5 tisíce (na zdech Pinkasovy synagogy je zapsáno 77 297 jmen obětí nacistického řešení židovské otázky v Českých zemích). Obdobně zahynulo v Osvětimi téměř pět tisíc českých Romů, přežilo jich jen kolem pěti set.

Ve třetím období, po bitvě u Stalingradu na počátku roku 1943, byla vyhlášena totální mobilizace pracovních sil. Do německého průmyslu nastupovaly nejdříve ročníky 1921 a 1922, později také 1918-1920 a na podzim roku 1943 většina ročníku 1924. Další tisíce mladších osob byly nasazeny v rámci Todtovy organizace a v Technické nouzové pomoci. Nasazením na nucené práce prošlo postupně 640 tisíc osob. Jejich místa v průmyslu byla obsazována ženami z domácnosti a muži ze spotřebního průmyslu a živností, tedy jen zaučenými; proto byl zřejmý pokles výkonnosti i při zvyšujícím se počtu dělníků. Podíl žen z totálně nasazených vzrostl postupně z pětiny v roce 1939 až na polovinu v roce 1943.

Tabulka 24 Nasazení do práce (v tisících)

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Do Německa	94,9	145,8	191,7	326,9	377,0	
v Protektoráte	517,3	623,3	633,8	817,8	745,6	
z toho ženy	107,7	125,1	133,8	323,2	376,7	
zaměstnaní ¹⁾		1995	2 045	2 066	2 181	2 312

1) - roční průměry povinně pojištěných (tj. bez dobrovolně pojištěných a domácích dělníků)

Do Německa byly nasazeny i svobodné ženy starší 19 let. Únikem před nasazením žen se stávala práce v zemědělství a hlavně sňatek, později již jen těhotenství a narození dítěte. Počátkem roku 1944 byla vyhlášena pracovní mobilizace pro muže do 65 let a pro ženy do 60 let. Koncem roku 1944 však došlo k zastavení transportů dělníků do Německa, dřívější jednotlivé nebo skupinové útky nasazených se změnil v masové. Celkově prošlo totálním nasazením v Německu přes půl miliónu dělníků z Protektorátu.

Nucená práce se stala součástí politického, národnostního a sociálního útlatku. Pracovní doba se rozšířila ve 2-3 směnných provozech včetně nedělí až na 60 hodin týdně pro muže a na 54 hodiny pro ženy. Byla zrušena demokratická práva dělníků, zakázány stávky (některé byly však ještě v roce 1940). Došlo k prudkému zhoršování sociální situace. Jen pomalu rostly mzdy (do roku 1944 v průměru o 65 %, ale bez větších změn v letech 1942-1944). Mzdy českých dělníků byly trvale o 30-50 % nižší než mzdy Němců. Docházelo ke mzdové nivelizaci a ke snížení rozdílů mezi výdělky mužů a žen, které přecházely na mužské práce. Index životních nákladů dosáhl v červnu 1944 úrovně 175 (březen 1939 = 100).

Již v roce 1939 a zvláště po vypuknutí války se projevil přes zavedení přidělového systému nedostatek spotřebního zboží způsobený omezováním výroby, zvýšeným vývozem do Německa i vykupováním. Postupně se rozšiřoval černý trh. Přídělové dávky potravin klesly od roku 1939 do počátku roku 1945 u masa na polovinu, u tuků na 45 %, u mléka na čtvrtinu, u mouky a chleba na 77 %. Průměrná roční spotřeba potravin na obyvatele se snížila v letech 1939-1943 u masa z 37 na 25 kg, spotřeba mléka ze 131 na 65 litrů, vajec ze 151 na 64 kusy, sádla ze 7,8 na 2,7 kg, atd. Vzrůstala nemocnost, zvýšila se úmrtnost na tuberkulózu.

V zájmu udržení klidu a výkonnosti dělníků ve zbrojním průmyslu se vydávaly zvýšené příděly potravin pro těžce a velmi těžce pracující, na třetí a další dítě byl poskytován příspěvek 100 K měsíčně, zvláštní zotavovací akcí prošlo do konce roku 1944 přes 80 tisíc dělníků ze zbrojních závodů. Přesto až do konce války politická a sociální napětí neustále rostlo a bylo stále tvrději postihováno.

K dokreslení situace válečných let v Protektorátu je nutné uvést, že k Němcům se přihlásilo jen 69 tisíc osob, někdy neznalých ani německého jazyka. Mnohem silnější bylo udavačství a přímá kolaborace z prospěchových důvodů nebo ze strachu. Represemi a nasazením byla postihována více inteligence, zatímco část dělnictva se dala zvláště zpočátku "koupit" vyššími výdělky včetně přesčasové práce i vyššími příděly potravin.

Aktivního odporu proti Němcům se naproti tomu zúčastnila jen malá část obyvatelstva Protektorátu - zpočátku po odchodu mladých mužů a aktivních vojáků do československých zahraničních armád sabotážemi ve zbrojní výrobě a nakonec přímým ozbrojeným odporem v dubnu a květnu 1945.

Přímými válečnými událostmi bylo postiženo obyvatelstvo Protektorátu - včetně důsledků leteckých náletů - ve větším rozsahu až na jaře 1945. Silnější následky měla válka na obyvatelstvo zabraného pohraničí Českých zemí; tamní Němci jako občané Říše se aktivně účastnili války se všemi z toho vyplývajícími důsledky, zbylí Češi žili pod zvýšeným útlakem. Období těsně před koncem války na jaře 1945 bylo provázeno rozpadem výroby, masovými útky z totálního nasazení a průchodem několika set tisíc civilních Němců z východních území do západního Německa. Na celém teritoriu Českých zemí došlo tedy k velkým neregistrovatelným přesunům obyvatelstva.

2. Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1938-1944

Demografická data z tohoto období nejsou úplná a tím je snížena jejich spolehlivost. Některé rekonstruované a již brzy po válce oficiálně publikované údaje jsou rozporné. Většinu demografických dat, zvláště relativních ukazatelů, je proto nutné přijímat kriticky. Nelze pochybovat o povostivosti autorů rekonstrukcí (V. Sekera, J. Korčák, V. Srb, J. Sebesta), což ovšem nevylučuje jejich případné omyly.

Údaje o počtech obyvatelstva a jeho pohybu byly v různých pramenech publikovány ve čtverém územním členění: za neněmecké obyvatelstvo Protektorátu, za úhrn obyvatelstva Protektorátu, za obyvatelstvo žijící v zabraném pohraničí a za úhrn Českých zemí.

Údaje o pohybu obyvatelstva Protektorátu jsou ze standardního zpracování, jehož detailní výsledky byly publikovány v pramenných dílech (za roky 1941-1944 až po válce). Od roku 1938 však nezahrnují data za německé státní příslušníky, která byla zpracována samostatně německými úřady, ani údaje o osobách, které zemřely ve vězení a v koncentračních táborech, v terezínském ghetu nebo mimo území Českých zemí (např. při totálním nasazení v Německu). Třetím pramenem dat byly údaje o pohybu obyvatelstva v zabraném pohraničí, převzaté a dopočtené z původních německých podkladů. Souhrnně jde tedy o částečnou věrohodnou rekonstrukci údajů za celé České země v předválečném (a poválečném) územním vymezení. Údaje o pohybu německého obyvatelstva v Protektorátu, zpracovávané v Praze, jsou spolehlivé. Údaje o pohybu obyvatelstva v pohraničí byly skládány z různých neúplných podkladů a dopočtem a jejich spolehlivost je nižší.

Publikované údaje o počtech obyvatelů Protektorátu bez Němců prokazují trvalý, pomalý růst počtu obyvatelstva. S nimi korespondující počty Němců jsou velmi problematické (snížení z 390 tisíc v roce 1938 na 4 tisíce v roce 1944) - takový pokles počtu civilních Němců je logicky nezdůvodnitelný. Podle jiného pramene bylo koncem roku 1944 na území Protektorátu 296 tisíc německého civilního obyvatelstva a na území celých Českých zemí 3 423 tisíce, tedy v obou případech podstatně více než počátkem roku 1939 (220 tisíc, resp. 3 174 tisíce). I když byly stavy obyvatelstva odvozovány z přesných evidencí vydávaných potravinových listků, zvláště za územně roztržité pohraničí jde spíše o odhady. Rukopisné podklady autorů rekonstrukcí z první poválečné doby se nezachovaly, takže údaje nelze ověřit.

Tabulka 25 Počty obyvatelstva Českých zemí v letech 1938-1944 (střední stavy)

Rok	Celkem	v tom		
		ve vnitrozemí (Protektorát)	v zabraném pohraničí absolutně	v %
1938	10 877 442	7 292 442	3 585 000	33,0
1939	11105 990	7 489 990	3 616 000	32,6
1940	11159 539	7 541 539	3 618 000	32,4
1941	11129 373	7 493 373	3 636 000	32,7
1942	11054 018	7 392 018	3 662 000	33,1
1943	11034 846	7 315 846	3 719 000	33,7
1944	11109 341	7 332 341	3 777 000	34,0

1) včetně Němců

Tabulka 26a Pohyb obyvatelstva Českých zemí v letech 1938-1944

Rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození	Zemřelí celkem	z toho do 1 roku	Přirozený přírůstek
Protektorát Čechy a Morava (pouze české obyvatelstvo)						
1938	56178	4 494	103 642	89 165	10 357	14 477
1939	78169	4922	107 122	93 520	10 231	13 602
1940	73 117	5 417	120 036	96 525	11 130	23 511
1941	65 908	5136	122 606	96 835	12 094	25 771
1942	73 722		130 538	99 703	12 648	30 835
1943	55 490		150 341	98 976	14 757	51365
1944	48 792		151640	101625	14 997	50 015
Vnitrozemí Českých zemí (data za úhrn obyvatelstva)						
1938	57 996		105 487	91 850		13 637
1939	80 479		109 508	96 440		13 068
1940	76 438		125 277	100 294		24 983
1941	68 670		129 307	101150		28 157
1942	76195		137 551	104 342		33 209
1943	58 119		157 621	103 886		53 735
1944	51167		159 424	107 051		52 373
Zabrané pohraničí						
1938	32 395		58 038	51265		6 773
1939	54103		82 836	50 536		32 300
1940	38 823		92 766	53 205		39 561
1941	27 050		79 606	50 898		28 708
1942	26 813		61708	48 754		12 954
1943	27 019		67 758	49 463		18 295
1944	22 957		70 759	54 406		16 353
České země celkem						
1938	90 391	6 690	163 525	143 115	15161	20 410
1939	134 582	7 441	192 344	146 976	15 928	45 368
1940	115 261	7 945	218 043	153 499	17 999	64 544
1941	95 720	7668	208 913	152 048	17 882	56 865
1942	103 008	7 992	199 259	153 096	17 864	46163
1943	85 138	8 508	225 379	153 349	20 820	72 030
1944	74 124	9 554	230 183	161 457	21 911	68 726

Vzhledem ke zlepšeným přirozeným přírůstkům obyvatelstva Českých zemí v období 1938-1944 přibývalo, i když poměrně pomalu (během šesti let o 2,1 %, tedy v průměru o 3-4 promile ročně). V tomto období přibýlo v Protektorátu jen 0,5 % obyvatelstva (absolutně 40 tisíc - s úbytky v letech 1941-1943), kdežto v pohraničí 5,4 % (absolutně 192 tisíce).

Reálnou skutečností tedy zůstává, že počet obyvatelstva v obou částech rozdělených Českých zemí během války vzrůstal. Lze předpokládat, že v pohraničí k tomu přispěla také imigrace Němců v letech 1943 a 1944 z německých měst postižených leteckými nálety (přirozené přírůstky ve srovnání s předchozími lety výrazně klesly, ale celkové přírůstky se zvýšily). Všechny tyto údaje je ovšem třeba přijímat s určitou opatrností.

Tabulka 26b Pohyb obyvatelstva Českých zemí v letech 1938-1944

Rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození na 1 000 obyvatel	Zemřelí	Přirozený přírůstek	Kojenecká úmrtnost
Protektorát Čechy a Morava (pouze české obyvatelstvo)						
1938	8,1	0,65	15,0	12,9	2,1	99,9
1939	11,0	0,69	15,0	13,1	1,9	95,5
1940	10,2	0,76	16,7	13,4	3,3	92,7
1941	9,1	0,71	17,0	13,4	3,6	98,6
1942	10,2		18,0	13,8	4,2	96,9
1943	7,6		20,7	13,6	7,1	98,2
1944	6,7		20,7	13,9	6,8	98,9
Vnitrozemí Českých zemí (data za úhrn obyvatelstva)						
1938	8,0		14,5	12,6	1,9	
1939	10,7		14,6	12,9	1,7	
1940	10,2		16,6	13,3	3,3	
1941	9,2		17,2	13,5	3,7	
1942	10,3		18,6	14,1	4,5	
1943	8,0		21,6	14,2	7,4	
1944	7,0		21,8	14,6	7,2	
Zabrané pohraničí						
1938	9,0		16,2	14,3	1,9	
1939	15,0		22,9	14,0	8,9	
1940	10,7		25,6	14,7	10,9	
1941	7,5		21,9	14,0	7,9	
1942	7,3		16,8	13,3	3,5	
1943	7,2		18,2	13,3	4,9	
1944	6,1		18,7	14,4	4,3	
České země celkem						
1938	8,3	0,62	15,0	13,2	1,8	92,7
1939	12,1	0,67	17,3	13,2	4,1	82,8
1940	10,3	0,71	19,5	13,8	5,7	82,5
1941	8,6	0,69	18,8	13,7	5,1	85,6
1942	9,3	0,72	18,0	13,8	4,2	89,7
1943	7,7	0,77	20,4	13,9	6,5	92,4
1944	6,7	0,86	20,7	14,5	6,2	95,2

Při hodnocení pohybu obyvatelstva v uvedeném členění považuji za vhodnější - vzhledem k nepřesnosti středních stavů - vycházet při krátkosti sledovaného období z absolutních údajů a jejich změn. Nejspolehlivější jsou údaje za neněmecké obyvatelstvo Protektorátu, tedy zhruba za dvě třetiny tehdejší populace Českých zemí; byly zpracovány v Praze českými úředníky. Úroveň a trendy ukazatelů přitom bezprostředně navazovaly na demografickou situaci v letech 1935-1937. V dalším textu a tabulkách uváděné podrobnější analytické údaje se týkají pouze českého obyvatelstva Protektorátu.

Sňatečnost

Odkládání sňatků v krizových letech se projevilo po snížení a později odstranění nezaměstnanosti ve vzestupu ročních počtů uzavíraných sňatků již v roce 1938 a zvláště pak v letech 1939-1940. Mobilizace v roce 1938 vedla jen ke krátkodobému odložení vstupu do manželství, naopak demobilizace a v roce 1939 zrušení vojenské služby pro muže české národnosti "uvolnila" k uzavření sňatků i mladší muže (jejich počty byly ovšem nízké - šlo o válečné ročníky). Proto se zvýšily počty sňatků v Protektorátu tak významně již v roce 1939 (hlavně v dubnu až červenci) a v roce 1940 nastal jen menší pokles. K vzestupu zřejmě přispěly také údajné zprávy z Moravy, že Němci připravují zákaz sňatků českého obyvatelstva.

Naproti tomu v pohraničí, kde většina mladých mužů podléhala vojenské povinnosti, vzrostl počet sňatků v roce 1939 o dvě třetiny ve srovnání s rokem 1938, ale v roce 1940, tedy již v plném běhu války, znovu klesl téměř na původní výši z roku 1938. U českého obyvatelstva šlo tedy v těchto letech především o kompenzační vzestup, po delší době odkládání sňatků do vyššího věku, kdežto v pohraničí k tomu přispěla také značná euforie z návratu sudetských Němců k Říši a jistě také určité uspokojení vstupu do manželství před zahájením nebo na začátku války.

Tabulka 27 Specifická sňatečnost (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Pohlaví	Věk	Z 1000 svobodných osob v příslušném věku uzavřelo sňatek						
		1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Muži	do 20	0,8	3,1	4,5	5,2	6,4	6,5	6,5
	20-24	37,2	86,6	70,1	60,4	75,9	54,2	51,8
	25-29	78,2	107,4	107,2	96,1	105,2	71,9	58,5
Ženy	do 18	8,5	14,9	16,3	15,1	18,0	12,3	11,1
	18-19	45,2	98,8	100,2	91,8	105,7	78,2	73,0
	20-24	100,0	147,9	130,3	109,6	121,9	80,7	72,5
	25-29	51,7	66,8	60,1	50,6	50,5	38,8	30,2
Průměrný sňatkový věk ¹⁾								
Muži		28,8	27,9	27,9	28,1	27,8	27,3	27,0
Ženy		25,9	24,7	24,3	24,2	23,9	22,8	22,5

1) Výpočty byly provedeny z absolutních údajů, takže v letech 1943-1944 se v nich projevují i zvýšené počty snoubenců ze silnějších ročníků 1920-1925

Kompenzační charakter vzestupu sňatečnosti českého obyvatelstva Protektorátu ukazují převzaté údaje o vývoji specifických sňatečnosti svobodných osob. Intenzita sňatečnosti mladých mužů vzrostla více než na dvojnásobek, mladých žen ve věku 18-19 let zhruba stejně, žen ve věku 20-24 let již jen o necelou polovinu. Nejvíce se zvýšila časná sňatečnost velmi mladých lidí, větší váhu však měla jen u žen. Neexistence vojenské služby nevedla zpočátku k většímu vzestupu sňatků mužů do 20 let, projevila se až později. Ještě přesněji vyjadřují situaci ve změnách intenzity sňatečnosti výpočty V. Sekery podle jednotek věku, i když byly pro některé nelogické výkyvy brzy zpochybňovány (metodické nepřesnosti výpočtů). Kompenzační charakter ukazatelů je zřejmý v letech 1939-1940 u mužů ve věkové skupině 23-27 let a u žen 21-25 let. Podstatně však vzrostla také sňatečnost mladších osob, mužů ve věku 20-22 let a žen ve věku 18-20 let.

Od dvacátých let byly roky 1939-1940 pivním obdobím, kdy se začal znovu snižovat průměrný věk svobodných snoubenců; to znamená že více přibývalo sňatků věkově "aktuálních" snoubenců, především mladších žen (růst rozdílu mezi průměrným sňatkovým věkem mužů a žen).

V dalších letech docházelo k poklesu počtu sňatků, částečně již v roce 1940, kdy zřejmě skončila kompenzace; menší vzestup v roce 1942 byl známkou uspokojení sňatků, se záměrem vstupem do manželství a těhotenstvím zabránit nasazení žen do práce do Německa (maximum v dubnu 1942 - 9,9 tisíc sňatků, přitom 112,7 tisíc osob nasazených do práce). Zvýšená sňatečnost se udržela i v době největších represivních akcí proti českému obyvatelstvu po atentátu na Heydricha (téměř 1800 oznámených poprav!). V letech 1943 a 1944 se roční počty sňatků opět snížily, i když do věku nejvyšší sňatečnosti začaly vstupovat početně silnější ročníky žen narozených v letech 1920-1922. Generace jim odpovídajících ženichů byly totiž početně mnohem slabší (ještě z válečných let), a to se projevilo zrychleným poklesem průměrného sňatkového věku svobodných žen při pomalejším poklesu u mužů. To pak vedlo ke zvýšení rozdílu v průměrném věku při sňatku mezi muži a ženami z 3,2 roku (1939) až na 4,5 roku (1943-1944). Mnohem častěji než dříve vstupovali od roku 1942 do manželství i velmi mladí lidé (muži ve věku 19-20 let, ženy ve věku 18-19 let).

Tabulka 28 Specifická sňatečnost podle jednotek věku (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Věk	Z 1000 svobodných osob v určitém věku uzavřelo sňatek									
	muži					ženy				
	1935	1939	1940	1941	1942	1935	1939	1940	1941	1942
17	0	0	0	0	0	14	33	36	33	39
18	0	1	2	2	2	31	80	88	76	93
19	2	5	7	8	10	64	127	134	132	154
20	5	15	22	23	32	98	132	171	160	210
21	14	53	48	59	73	119	212	156	183	229
22	37	91	92	68	110	135	228	216	131	217
23	61	125	137	118	110	148	280	224	182	130
24	108	202	191	158	182	157	325	264	190	194
25	134	191	244	201	215	151	224	302	210	183
26	144	181	200	263	270	138	193	183	248	209
27	146	181	180	185	336	125	172	151	136	245

Vzestup sňatečnosti v zabraném pohraničí byl velmi krátký, skončil již v roce 1940 a v dalších letech došlo k poklesu, v relativním ukazateli sňatečnosti pod hranici 8 promile, v roce 1944 až na 6 promile. Bylo to zcela přirozené, protože převážná většina mladých mužů byla ve válce.

Údaje o ročních počtech sňatků za celé České země potvrzují tedy společný kompenzační vzestup v roce 1939 a v Protektorátu ještě v roce 1940, poté pokles sňatečnosti - v Protektorátu zmírňovaný záměrem zabránit sňatkem pracovnímu nasazení, v pohraničí zrychlovaný odchodem mladých Němců do války. Protože kromě náletů nebyly České země až do roku 1944 postiženy válečnými událostmi, došlo k narušení křivky sňatečnosti teprve na jaře 1945.

Rozvodovost

Po vzestupu ukazatele rozvodovosti v letech 1936-37, přerušeném v roce 1938, pokračoval téměř nepřetržitý růst počtu rozvodů až do roku 1944. Zpracovaná data za Protektorát byla publikována jen do roku 1941, k hodnocení zůstala pouze rekonstrukce za celé území Českých zemí.

Trvalý růst rozvodovosti ve válečných letech byl zcela přirozený. Projevilo se v něm předchozí rychlé zvýšení sňatečnosti i pozdější sňatky vyvolané nebo urychlené záměrem zabránit pracovnímu nasazení, které vedou vždy ke zvýšenému riziku ukvapených a zvláště spekulativních manželství. Malou část rozvodů představovaly zpočátku fingované rozchody manželů, kdy muž odešel do zahraničí nebo do ilegality, aby se tak snížila postižitelnost manželky a dětí. Hlavní roli ve vzestupu rozvodovosti nesporně hrály skutečnosti, že nástup desítek tisíc žen do zaměstnání v převážně mužských kolektivech zbrojních závodů, nasazení mužů v Protektorátu a v Německu a odchod německých mužů do války (tím současně "opuštění" jejich žen) vedly k mnoha novým podstatně snazším kontaktům i mezi ženatými muži a vdanými ženami a tím k pozdějším rozvratům rodin. Pravděpodobné, i když neprokazatelné jsou také vlivy národnostních, jistě i rasových rozdílů mezi manželi, které skončily rozvodem.

Porodnost a plodnost

Údaje o počtech živě narozených dětí a ukazatelích porodnosti jsou z válečných let k dispozici ve čtverém územním resp. obsahovém vymezení. Podrobné analytické údaje jsou ovšem pouze za Protektorát, ostatní jsou rekonstrukcí z dnes již nedosažitelných pramenů.

Na území Protektorátu se v celém tomto období roční počty živě narozených dětí postupně zvyšovaly s maximem v roce 1944 (téměř 152 tisíce živě narozených - ukazatel 20,7 na 1000 obyvatel). Data za celé vnitrozemí, tj. včetně německého obyvatelstva, jsou o něco vyšší - v roce 1939 o 2,4 tisíce živě narozených, v roce 1944 již o 7,8 tisíce, ačkoli se podle středních stavů obyvatelstva měl počet Němců snižovat. Proto nelze relativní údaje v tabulce 26b za celé vnitrozemí považovat za spolehlivé.

V zabraném pohraničí dosáhly roční počty živě narozených dětí maxima již v roce 1940 a to jako kompenzace nízké plodnosti v předchozích letech, důsledek prudkého vzestupu počtu sňatků v roce 1939 i okamžitě realizace velkorysé říšské propopulační politiky a podpory rodin s více dětmi. Určitou roli hrálo jistě i nadšení z připojení pohraničí k Říši. V letech 1940-1941 došlo k prudkému poklesu v důsledku odchodu mužů do války, v letech 1943-1944 se počty narozených dětí opět zvýšily, nepochybně vlivem přistěhování žen s dětmi z bombardovaných měst. Působení pronatalitní politiky určitě zesláblo, vliv absence mužů v rodinách a nasazení mladých žen v armádě byl druhým faktorem, a jistě měla negativní vliv také určitá deprivace při neúspěšném průběhu války, zvláště po bitvě u Stalingradu. Údaje za roky 1939-1941 považují navíc za zkreslené.

Rekonstruované údaje o průběhu porodnosti na území celých Českých zemí potvrzují vzestup do roku 1940, dvouletý pokles a opětovné zvýšení počtu narozených dětí v letech 1943-1944 (v roce 1944 přes 230 tis. živě narozených, ukazatel 20,7 promile). Vzhledem k odsunu Němců nebylo možné spolehlivost rekonstrukce přesně ověřit daty sčítání 1950.

Pochybnosti o správnosti rekonstrukce dat o pohybu obyvatelstva vzbudily údaje o počtech živě narozených v pohraničí v letech 1939-1941. Vzestup porodnosti se jeví jako nepřiměřeně vysoký. Srovnal jsem proto publikované počty živě narozených dětí v celém období 1938-1944 za území Českých zemí s údaji o počtech žijících osob v příslušných ročnících při sčítání v roce 1950 (data soupisu 1947 nebyla publikována podle jednotek věku). Zdá se, že počty narozených z ročníků 1939-1941 jsou nadsazeny ve společném rozsahu kolem 45 tisíc dětí.

Při respektování tolerance v letech 1938 a 1942-1944 (úpravou relace by se rozdílly změnil) a jejím uplatněním i pro roky 1939-1941 vychází nadsazení počtů živě narozených v roce 1939 o 10-15 tisíc, v roce 1940 o 20-25 tisíc a v roce 1941 o 8-12 tisíc. Způsob výpočtu a upravené údaje jsou uvedeny na str. 52.

S vysokou pravděpodobností lze tedy dospět k názoru, že válečný vzestup porodnosti v pohraničí nebyl tak značný, jak se dosud předpokládalo. Jak tato chyba vznikla, nelze již zjistit; údaje o věkovém složení z roku 1950 byly k dispozici až v roce 1952, ale jako tajné. Buď šlo o špatné "naskládání" přebíraných dat s nějakými duplicitami, nebo o "propagační" nadsazení údajů Němci; jistě to nebyl důsledek přísného protipotravního německého zákonodárství, které začalo na zabraném území platit. Odsunem Němců změněné věkové složení nemohlo vést k takovým deformacím relací v jednotkách věku dětí, jaké bylo zjištěno.

Podrobně zpracované údaje o počtech a složení narozených dětí jsou za české obyvatelstvo jen z území Protektorátu (za roky 1941-1944 byly vpublikovány až po válce, nemohla být tedy zkreslena). Souhrnné údaje jsou uvedeny v tab. 26a.

Tabulka 29 Čistá specifická plodnost (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Věková skupina	Rok						
	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
15-19	16,3	22,3	29,5	29,4	23,8	29,7	27,1
20-24	121,2	121,0	131,1	128,4	129,7	160,4	154,2
25-29	115,1	122,4	141,6	144,8	156,1	179,8	173,3
30-34	70,0	72,2	78,8	85,1	94,5	111,6	122,8
35-39	34,3	35,1	38,9	40,3	50,4	56,1	63,1
40-44	11,0	11,4	11,5	12,4	16,0	15,3	17,6
45+	1,4	1,6	1,2	1,0	1,5	1,0	1,0

Z poměrně spolehlivých odhadů věkového složení žen byly vypočteny čisté specifické plodnosti a z nich údaje o celkové aktuální plodnosti a míry reprodukce. V roce 1939 došlo jen k malému vzestupu plodnosti starších žen, úhrnná plodnost zůstala ještě pod hranicí 2,0. První silnější vzestup plodnosti ve všech věkových skupinách žen nastal v roce 1940, druhý v roce 1942 (zvláště ve věku nad 25 let) s pokračováním v dalších dvou letech. V nich se přiblížila plodnost žen ve věkové skupině 20-24 let k úrovni plodnosti žen ve věku 25-29 let, plodnost starších žen nad 30 let stále stoupala. Plodnost žen ve věku 20-24 let v letech 1943-1944 dokonce překročila hodnoty z období vrcholu reprodukce po první světové válce (1921-1922), plodnost ve všech věkových skupinách nad 25 roků však zůstala nižší. Na celkové úrovni reprodukce se tedy podílely v dřívě nebyvalém rozsahu mladé ženy. Přitom plodnost nejmladších žen

ve věku do 20 let zůstávala stále nízká, i když vzrostl počet časných sňatků nevěst. Až v posledních válečných letech (1943-1944) se začaly projevat vyšší počty mladých žen zročníků 1920-1923.

Tabulka 30 Úhrnná plodnost žen a míry reprodukce (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Ukazatel	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Úhrnná plodnost	1,824	1,936	2,212	2,63	2,419	2,782	2,798
Hrubá míra reprodukce	0,885	0,916	1,032	1,059	1,126	1,299	1,317
Čistá míra reprodukce	0,721	0,746	0,842	0,864	0,917	1,058	1,071

Úhrnná plodnost vzrostla až na 2,80 v roce 1944 (to odpovídalo plodnosti z roku 1923), čistá míra reprodukce dosáhla 1,07. Významné je sledování změn počtů dětí narozených v manželství podle pořadí. Kompenzační vzestup znamenal zvýšení počtu prvních, částečně i druhých dětí. V letech 1940 a 1941 připadlo ze vzestupu manželsky narozených ve výši 31 tisíc na první děti přes 23 tisíce, tedy tři čtvrtiny. Hlavní příčinou vzestupu byl již v předchozí části komentovaný záměr zabránit narozením dítěte pracovnímu nasazení ženy. Ke zvýšení počtů narozených druhých, třetích, ale i dětí vyšších pořadí došlo až v letech 1942-1944. Těmito nerovnostmi v přírůstcích byl zcela deformován vývoj struktury manželsky narozených v jednotlivých letech: do roku 1941 vzestup podílu prvních dětí až na 48 %, pak pokles během tří let na 35 % (maxima druhého a třetího pořadí vždy v roce 1944). Ze všech těchto dat je zřejmé, že vývoj plodnosti podle pořadí probíhal pod silným mentálním tlakem. V. Srb hodnotí tento

Tabulka 31 Složení narozených dětí v manželství podle pořadí a narození mimo manželství (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Pořadí	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Absolutní údaje v tis.							
1.	41,3	43,3	52,8	53,0	53,4	61,0	51,3
2.	27,8	28,7	31,1	33,9	38,5	46,2	52,3
3.	13,1	13,3	14,8	15,4	17,3	20,6	23,6
4.	6,6	6,7	7,1	7,1	7,8	8,8	9,6
5.+., nezj.	8,7	8,9	8,9	8,7	9,0	9,3	9,8
Celkem	97,5	100,9	114,7	118,1	126,0	145,9	146,8
Složení v procentech							
1.	42,4	43,0	46,1	44,8	42,4	41,8	34,9
2.	28,5	28,4	27,1	28,7	30,6	31,7	35,8
3.	13,4	13,2	12,8	13,1	13,7	14,1	16,1
4.	6,7	6,6	6,3	6,0	6,2	6,0	6,6
5.+., nezj.	9,0	8,8	7,8	7,4	7,1	6,4	6,6
Narození mimo manželství							
Počet	8 375	8 567	7 811	6 931	6 879	6 768	7 154
Podíl v %	7,9	6,9	6,4	5,5	5,3	4,4	4,6

vzestup připomínal silný vliv probuzené vitality národa po válečných porážkách Němců, zvýšenou plodnost v posledních dvou válečných letech spojoval s nadějí na příznivý konec války (druhé a další děti se již "nemusely" rodit, proto jsou jejich 6-7 tisícové meziroční přírůstky překvapující).

Snížení sňatkového věku se projevilo nejen vzestupem plodnosti, ale současně také trvalým poklesem počtu a podílu dětí narozených mimo manželství. Po celou předválečnou dobu se udržovalo procento mimomanželsky narozených dětí na úrovni 10-12 promile (1937 ještě 10,1 promile), od roku 1938 se začalo snižovat až na 4,4 promile v roce 1943. Jen z části lze tento pokles vysvětlit tím, že oblasti s nejvyšší předválečnou mimomanželskou plodností se dostaly "za hranice" Protektorátu; pak by se musel ukazatel snížit skokem a zůstat na zhruba stejné úrovni. Plynulý pokles podílu naopak svědčí o výrazném zeslabení dřívějších příčin, kterými byla nezaměstnanost mladých lidí a z ní vyplývající obtížnost založení rodiny i při nechtěném otěhotnění.

Tabulka 32 Počty a složení prvních manželsky narozených dětí podle doby uplynulé od sňatku

Doba od sňatku	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Absolutní počty v tisících							
-1	20,2	20,8	28,9	26,3	25,7	27,5	22,5
1	10,0	10,9	11,9	16,4	14,2	16,9	14,3
2	4,4	4,7	4,8	5,5	7,2	7,0	6,2
3	2,2	2,4	2,6	3,0	3,2	4,6	3,2
4	1,4	1,4	1,4	1,8	1,8	2,2	2,4
5+	3,1	3,1	3,2	4,2	4,3	5,3	5,1
Složení v procentech							
-1	48,8	47,9	54,6	46,0	45,5	43,3	41,9
1	24,3	25,2	22,6	28,6	25,2	26,7	26,6
2	10,5	10,9	9,1	9,7	12,8	10,9	11,6
3	5,5	5,6	5,0	5,2	5,7	7,3	5,9
4+	10,9	10,4	8,7	10,5	10,8	11,8	14,0

Od roku 1941 narození v nynějším manželství

Nerovnoměrnosti v ročních počtech uzavíraných manželství se projevily v kolísání počtů a podílů narození prvních dětí podle doby od sňatku. Téměř polovina prvních dětí se rodila do roka od sňatku, v roce 1940 dokonce 55 %; později se tento podíl snižoval, protože přibývalo také prvních dětí narozených po více letech manželství. Zřejmě na to působilo i nasazení několika set tisíc mladých lidí do práce v Říši, vedoucí k dočasněmu roztržení manželských dvojic. Po čtyřech letech trvání manželství se rodila již jen zhruba desetina prvních dětí. Obdobnými nepravidlostmi bylo poznamenáno i složení druhých a dalších dětí narozených v manželství ve vztahu k délce trvání manželství. Růst počtu a podílu "později" se rodících dětí svědčí znovu pro hypotézu zesíleného působení morálně-politických faktorů, kdy se rodily děti vyšších pořadí ještě z předválečných manželství.

Tabulka 33 Počet živě narozených dětí v manželství v prvním pořadí v prvních třech letech od sňatku na 100 sňatků podle doby uzavření sňatku (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Sňatková kohorta	Na 100 sňatků				Na 100 sňatků žen do 30 roků			
	se narodilo dětí v trvání manželství							
	do 1 roku	1 rok	2 roky	do 3 let	do 1 roku	1 rok	2 roky	do 3 let
1937-38	32,7	17,7	7,8	58,2	43,0	23,3	10,2	76,5
1938-39	30,9	17,8	8,2	56,9	38,3	22,0	10,2	70,5
1939-40	37,7	21,4	9,5	68,6	46,1	26,1	11,6	83,8
1940-41	37,8	20,4	10,0	68,2	46,3	25,0	12,3	83,6
1941-42	36,8	24,3	8,9	70,0	45,2	29,8	11,0	86,0
1942-43	44,2	22,1			53,1	27,5		

Z vypočtených relativních údajů lze alespoň přibližně stanovit "plodnost" manželství, pokud jde o narození prvního dítěte v období do tří let od sňatku. Nejvíce prvních dětí se narodilo v tomto smyslu ze sňatkových kohort 1939-1942; započtou-h se jen ženy vdávající se ve věku do 30 let, pak na 100 sňatků z těchto kohort se narodilo do tří let 84-86 prvních dětí. S přihlédnutím k počtu předchozích sňatků se realizovala nejvyšší plodnost prvních dětí do tří let v letech 1943 a 1944 (na 100 sňatků 74-78 dětí, na 100 sňatků žen do 30 let to bylo 94-95).

Tabulka 34 Počet živě narozených dětí v manželství v prvním pořadí v prvních třech letech od sňatku na 100 sňatků podle roku narození (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Délka trvání manželství	Na 100 sňatků žen do 30 roků se narodilo prvních dětí				
	1940	1941	1942	1943	1944
do 1 roku	46,1	46,3	45,2	53,1	55,1
1 rok	22,0	26,1	25,0	29,8	27,5
2 roky	10,2	10,2	11,6	12,3	11,0
do 3 let	78,3	82,6	81,8	95,2	93,6

Specifický pohled na vývoj plodnosti žen ve válečných letech poskytují údaje sčítám 1950 o konečné plodnosti žen, přepočtené na předpokládanou úroveň koncem roku 1945. Uváděné údaje jsou pravděpodobně trochu nadsazeny zahrnutím žen přistěhovalých v letech 1945-1949 do Českých zemí ze Slovenska a ze zahraničí, ale tato nepřesnost se týká všech údajů v tabulce, takže rozdíly jsou věrohodné.

Tato rekonstrukce prokázala především trvale se snižující průměrný počet živě narozených dětí na jednu ženu v době ukončení její reprodukce (konečná plodnost). Druhým zjištěním byly poměrně velké rozdíly mezi věkovými skupinami, protože jednotlivé generace žen procházely obdobím své nejvyšší plodnosti (tehdy ještě ve věku 25-29 let) v různých obdobích. Tak např. ženy v roce 1945 ve věku 45-49 let byly ve věku nejvyšší plodnosti ve druhé polovině dvacátých let, zatímco o něco starší ženy počátkem dvacátých let (období vysoké plodnosti) a ženy o něco mladší až počátkem třicátých let (období nízké plodnosti).

Tabulka 35 Konečná plodnost žen v letech 1930-1950 (počet živě narozených dětí na 1 ženu)

Věková skupina	1930	1940	1945	1950
40-44	2,59	1,96	1,94	1,97
45-49	3,10	2,23	2,02	1,94
50-54	3,61	2,65	2,24	2,02

Ženy, které koncem války končily svoji reprodukční funkci, měly v průměru 2,02 živě narozených dětí; ženy, které již překročily věk 50 let, měly v průměru 2,24 dětí. Plodnost žen ve věku 40-44 let však již nedosáhla úrovně 2 dětí.

Vzestup plodnosti ve válečných letech se tedy projevil nejvíce u mladších žen, přesněji žen, které byly v těch letech v období své vysoké plodnosti. Plodnost starších žen se sice zvýšila také, relativně třeba i více, ale při své absolutní úrovni měla na konečnou plodnost menší vliv. Ze zpracovaných dat lze vyslovit hypotézu, že pokud ve válečných letech nepřekročila vdaná žena hranici 35 let, narodilo se jí často ještě další dítě; ve věku 35-40 let bylo narození dalšího dítěte již řídké, po 40. roce věku k němu došlo jen výjimečně.

Uvedeným průměrným počtům odpovídá rozdílná struktura žen podle počtu živě narozených dětí. Při celkem shodné úrovni bezdětnosti (se zahrnutím neprovdaných žen) se velice lišily podíly žen s jedním živě narozeným dítětem, méně se dvěma, ale nejvíce se čtyřmi a více dětmi. U mladších žen je zřetelné svírání počtu dětí, rostoucí váha žen s jedním nebo dvěma dětmi, hlavně na úkor žen se čtyřmi a více dětmi. Omezování počtu dětí na jedno až dvě je stále zřetelnější (v mladší skupině společně 52 %, ve starší ještě jen necelých 42 %).

Ještě výrazněji se tento proces projevuje ve změnách struktury žen podle počtu živě narozených dětí v nynějším (posledním) manželství vdaných žen (vždy druhý sloupec). V nejmladší skupině žen byl podíl se třemi a se čtyřmi a více dětmi shodný, v součtu se rovnal podílu žen se dvěma dětmi (v nejstarší skupině byla relace 41,4 : 26,3 %, jinak 157 : 100). K této změně došlo v podstatě v období 10 až 15 let, tedy necelé generace.

Tabulka 36 Struktura konečné plodnosti žen v roce 1945

Ukazatel	40-44		45-49		50-54	
	celkem	v manž.	celkem	v manž.	celkem	v manž.
Průměrný počet živě narozených dětí	1,94	2,15	2,02	2,25	2,24	2,52
Složení v % :	0	20,0	21,7	14,1	21,7	13,8
	1	24,3	25,4	21,4	18,3	18,5
	2	28,0	31,0	26,1	23,4	26,3
	3	14,0	15,7	14,7	15,5	17,5
	4 +	13,7	15,5	16,1	18,1	23,9

v manželství se rozumí v nynějším (posledním) manželství

Zvýšená plodnost žen za války se projevila nejvíce u žen, kterým bylo v té době 20-30 let. Později však ještě silnějším poválečným vzestupem plodnosti byla "zahlazena" a podle dat z pozdějších sčítání ji nelze prokázat. Nespornou a z dnešního hlediska dosti paradoxní skutečností však zůstává že v nejtěžších letech pro český národ se počet dětí v rodinách zvyšoval. Nic na tom nemění údaje o tehdejší ještě vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti, která vedla k častému rození tzv. náhradních dětí.

Z údajů o porodnosti za české obyvatelstvo Protektorátu se dá vyslovit závěr, že válečný vzestup plodnosti a porodnosti byl zpočátku kompenzací po delším krizovém období odkládám sňatků a narození dětí, častěji druhých než prvních. Později byl do značné míry důsledkem vzestupu sňatečnosti negujícím dopady pracovního nasazení žen, ale nepochybně také projevem zvýšené národní vitality v naději na osvobození. Až v letech 1943 a 1944 se začalo projevovat zlepšování věkového složení žen. Převážná část zvýšení plodnosti a tím počtů živě narozených dětí vycházela přitom z početně slabých generací žen narozených v době první světové války, takže nedošlo ke vzniku sekundární vlny ve věkové struktuře.

Dá se předpokládat, že obdobný průběh změn plodnosti se týkal i českého obyvatelstva v zabraném pohraničí. Reprodukce německého obyvatelstva však probíhala za jiných podmínek, byl na stejném území, po krátkém vzestupu sňatečnosti a porodnosti, zredukovaném později aktivní účastí mužů i žen na válečných událostech.

Úmrtnost

Na rozdíl od příznivého vývoje sňatečnosti a porodnosti se úmrtnost obyvatelstva zvyšovala. Prokazují to především údaje za české obyvatelstvo Protektorátu, ale i se započtením dat za německé obyvatelstvo v něm žijící. Vzestup ročních počtů zemřelých byl téměř nepřetržitý a přitom nejsou tyto údaje úplné, protože v nich nejsou započtena úmrtí např. v terezínském ghetu i mimo území Českých zemí (nasazení do práce v Říši). Autoři rekonstrukce válečných dat výslovně odhadli zvýšení počtu zemřelých na území Českých zemí v rozsahu 75 tisíc, tj. více než 10 tisíc ročně. Naděje dožití se proto musela nutně zkrátit, a nelze proto přijmout Šebestův výpočet úmrtnostních tabulek pro rok 1940 s nadějí dožití 60,5 roku pro obě pohlaví, tj. o dva roky vyšší než v roce 1937. Nesprávnost uvedeného výpočtu potvrzují pouhé absolutní počty zemřelých a obecný ukazatel úmrtnosti (v roce 1937 - činil 12,8 promile, v roce 1940 však 13,4 promile, a to při málo změněném věkovém složení). Údaje o specifických úmrtnostech, z nichž vycházel J. Šebesta při výpočtu úmrtnostních tabulek, se nezachovaly.

Přímé následky války se³⁰ v počtech zemřelých v Protektorátu projevily až v roce 1944, a to v nevelkém počtu (1 612 zemřelých); podstatně vyšší byly až počátkem roku 1945 při přechodu fronty a během Květnového povstání, hlavně v Praze. K nim je nutné samozřejmě připočítat přes 77 tisíc zahynulých Židů a podle odhadu 55 tisíc popravených a zahuběných jiných osob české národnosti; část z nich je však započtena již v oficiálních rekonstruovaných údajích.

Úmrtnost Němců žijících v Protektorátu byla zpočátku nižší, později vyšší než úmrtnost českého obyvatelstva; relativní ukazatel však může být zkreslen nepřesným stanovením středního stavu (každoročně šlo jen o 2,3-2,8 tisíc zemřelých). V zabraném pohraničí byl až do roku 1941 ukazatel obecné úmrtnosti vyšší než v Protektorátu, později však byl nižší (kromě roku 1944, kdy se zřejmě také více projevily následky válečných událostí). Vývoj ročních počtů zemřelých byl podle rekonstruovaných dat dost

nepravidelný, s nevysvětleným vzestupem v roce 1944 téměř o 10 %. Z rekonstrukce dat nelze posoudit, zda a do jaké míry byly v datech zahrnuty například počty zemřelých ve vojenských nemocnicích, zemřelých osob z přesunutého obyvatelstva z bombardovaných měst, apod.

Ze souhrnných dat o úmrtnosti na území celých Českých zemí vyplývá že se úmrtnost během války zvýšila a že největší vzestup nastal až v roce 1944. Kromě následků náletů nedošlo do konce roku 1944 na území Českých zemí k přímým válečným akcím, které by postihly civilní obyvatelstvo.

Tabulka 37 Počty zemřelých a úmrtnost podle příčin smrti (české obyvatelstvo v Protektorátu)

Třída příčiny smrti (MSK 1955)	Počty zemřelých			Na 1000 obyvatel			Ze 100 zemřelých		
	1938	1941	1944	1938	1941	1944	1938	1941	1944
Celkem	89 165	96 835	101 625	12,92	13,43	13,87	100,0	100,0	100,0
z toho									
I.	11 417	14 925	14 744	1,65	2,07	2,01	12,8	15,4	14,5
- T B C	8 308	10 184	11 043	1,20	1,41	1,51	9,3	10,5	10,9
n.	10 307	11 586	11 741	1,49	1,60	1,60	11,6	12,0	11,6
VI.	8 390	7 839	7 847	1,22	1,09	1,07	9,4	8,1	7,7
VII.	19 538	22 699	24 284	2,83	3,15	3,31	21,9	23,4	23,9
vra.	11 344	12 696	12 726	1,64	1,76	1,74	12,7	13,1	12,5
IX.	5 429	5 747	6 433	0,79	0,80	0,88	6,1	5,9	6,3
XVI.	8 229	6 840	7 444	1,19	0,95	1,02	9,2	7,1	7,3
XVII.	4 830	4 254	5 780	0,70	0,59	0,79	5,4	4,4	5,7
Ostatní	9 681	10 249	10 626	1,41	1,42	1,45	10,9	10,6	10,5

* nemoci infekční a VIII. - nemoci úrazy a otravy. • novotvary, vi. - nemoci nervového ústrojí; VII. - nemoci cévní; - nemoci trávicího ústrojí; XVI. - chorobné příznaky; XVII. -

Vzestup úmrtnosti českého obyvatelstva Protektorátu se projevil i ve změně struktury zemřelých podle příčin smrti. Především vzrostla úmrtnost na infekční a parazitární nemoci, zvláště na tuberkulózu (i vlivem zhoršení výživy převážně části nezemědělského obyvatelstva). Dále pokračoval růst úmrtnosti na cévní nemoci, u ostatních příčin byl vývoj dost nepravidelný, a to včetně úmrtí následkem úrazů a otrav. Počty dokonáných sebevražd se postupně snižovaly až téměř o 40 % ve srovnání s rokem 1938, který lze v delší časové řadě považovat za rok normální výše sebevražednosti (v roce 1939 jich bylo 2 020, v roce 1942 jen 1 654 a v roce 1944 dokonce pouze 1 337). Závažnost dějinných událostí zřejmě zatlačovala do pozadí osobní konflikty, které vždy v sebevražednosti převažují. V oficiálních údajích za Protektorát byly publikovány po válce také počty soudních poprav, jejichž počet vyvrcholil při hejdrichiádě v roce 1942 (1790 případů, v letech 1938-1944 celkem 3 229 poprav).

Přirozené přírůstky a růst počtu obyvatelstva

Při rychlejším vzestupu porodnosti než úmrtnosti se ve srovnání s výchozím rokem 1938 zvýšily relativní přirozené přírůstky obyvatelstva na 4-6 promile. V Protektorátu se spíše zvyšovaly, v zabraném pohraničí po vrcholu v roce 1940 (téměř 11 promile) vlivem

rapidního snížení porodnosti klesly až na 3-5 promile. Ani absolutní, tím méně pak relativní údaje nelze pokládat za zcela spolehlivé.

Vývoj migrace ve válečných letech nebylo možné zjistit ani z tehdejších údajů o vydávaných potravinových lístcích pro civilní obyvatelstvo; žádný z autorů rekonstrukcí válečných dat se nepokusil ani o odhady. Různým způsobem a intenzitou se projevil návrat Čechů ze zabraného pohraničí a ze Slovenska v letech 1938 a 1939, emigrace do ciziny zvláště ve stejných letech, později nasazení stanicí českých dělníků do Říše, přesuny německého civilního obyvatelstva mezi Protektorátem, pohraničím a říšským územím, i přesuny obyvatelstva do pohraničí vyvolané nálety na německá města. Přes území Protektorátu směřovaly také přesuny Němců z dříve obsazených východních území do západního Německa a také transporty vězňů z koncentračních táborů.

Jedinou skutečností, spíše z dat předpokládanou než prokázanou, potom zůstává, že ve válečných letech počet obyvatelstva na území Českých zemí vzrostl více než o 200 tisíc, převážně ovšem v zabraném pohraničí.

* * * *

Pro české obyvatelstvo bylo ve válečných letech důležité především jeho přežití, umožnitelné jedině porážkou nacistického Německa. Ve srovnání s většinou evropských zemí mělo české obyvatelstvo poměrně malé válečné ztráty. K nim došlo převážně až počátkem roku 1945.

Po politicky poměrně stabilizovaných dvaceti letech první republiky - přesněji do doby nástupu nacistické ideologie v německém pohraničí - bylo období války pro většinu českého obyvatelstva Českých zemí obdobím nejistoty a strachu, zvláště pak z hrozící budoucnosti - likvidace nebo vystěhování českého národa z "německého prostoru". O těchto přísně utajovaných záměrech se tehdy sice konkrétně nevědělo, ale daly se předpokládat. Při pasivním chování většiny obyvatelstva naděje na lepší budoucnost a opětovný vznik svobodné republiky začala působit až po porážkách nacistického Německa, hlavně po bitvě u Stalingradu počátkem roku 1943 a pak po invazi Spojenců v Normandii v červnu 1944, které znamenaly obrat ve válce a blížící se osvobození.

Život člověka probíhá v jiné časové dimenzi než život národa. Reprodukční chování spojené od věku při sňatku s rodičovstvím se v každé době mění jen relativně. A tak zatímco jedni bojovali, doma i v zahraničí, jiní kolaborovali, ať přímo nebo nepřímo zvýšeným pracovním úsilím s cílem více si vydělat a mít se lépe než ostatní; převážná většina lidí pasivně a se strachem čekala na výsledek války. Proto i v politicky napjatých dobách a nejistotě vstupovali lidé do manželství, příp. se rozváděli a rodily se jim děti, i když někdy do jiné situace, než v jaké došlo k početí. Bylo určitým paradoxem, že když šlo o budoucí bytí nebo nebytí národa, probíhala jeho populační reprodukce poměrně příznivě. Do značné míry to byl jistě projev optimismu a naděje, ale také skutečnosti, že ve válkou ničené Evropě zůstával Protektorát oblastí relativně nejméně postiženou válkou (včetně nedoceněného faktu, že muži byli sice nasazeni do práce doma i v Říši, že však nemuseli do války).

Na přelomu let 1944-1945 končila doba rozdělení Českých zemí i Československa, doba rozpadu ekonomiky a morálky, ale také první období zlepšené úrovně reprodukce po hospodářské krizi. Na rozdíl od roku 1938 s hrozivou populační perspektivou úbytků českého obyvatelstva se uzavíralo válečné období sice zvýšenou úmrtností, ale nadějnou úrovní reprodukce, potřebnou i pro nahrazení válečných ztrát.

Koncepce nové politiky

Hospodářská, sociální a národnostní situace v období první republiky, společně s hodnocením podmínek a příčin zániku Československa a vzniku Protektorátu resp. Slovenského státu, vedly k závěrům o nutnosti výrazných změn v budoucí osvobozené republice. Projevilo se to ve všech politických proudech domácího a zahraničního odboje, byť s odlišnými akcenty na jednotlivé změny.

V mezinárodněpolitickém postavení Československa v sousedství silného Německa se hledala budoucí opora ve vítězném Sovětském svazu, v národnostní otázce v odsunu Němců. Nepravidelnosti vývoje kapitalistické ekonomiky s chronickou nezaměstnaností měly být odstraněny znárodněním klíčových odvětví a zaručením plné zaměstnanosti. Předpokládalo se dokončení pozemkové reformy, rozvinutí sociálních programů, sjednocení školství, zdravotní péče, aj. Zábрана přenosu krizí z kapitalistických zemí včetně závislosti na zahraničním obchodu s nimi se spatřovala v plánování národního hospodářství, v ekonomickém zaměření na Sovětský svaz a další země východní Evropy, ale při zachování demokratického politického systému.

Omezené možnosti realizace těchto i dalších představ zůstaly jen v krátkém období let 1946-1947, kdy rozdílnost přístupů jednotlivých politických směrů vedla ke konfliktům. Situace se však zcela změnila po únorovém puči v roce 1948, kdy převzala moc komunisté a pod jejich vedením začalo "budování socialismu".

Snad jedinou pozitivní částí z koncepcí připravovaných za války, kterou se podařilo postupně realizovat, bylo sjednocení zdravotní péče a následné snížení úmrtnosti, zvláště kojenců a dětí. Efekt této činnosti se však poměrně brzy vyčerpal, její stopy zůstaly zachovány převážně jen ve zdravotní péči o děti.

Retrospektivní ověření počtů živě narozených dětí v letech 1938-1944

Retrospektivy počtů živě narozených na území Českých zemí byly vypočteny brzy po válce a nebyly později porovnávány se zjištěným věkovým složením z dat sčítám 1950, která lze podle srovnání s daty sčítání 1961 považovat za spolehlivá. Z relací mezi rekonstruovanými počty narozených v letech 1939-1941 a počty žijících v roce 1950 vyplývá určitá nelogičnost, pravděpodobně nadsazení dat o počtech narozených za uvedené tři roky mimimálně v níže uvedeném rozsahu.

Ročník narození	Satani 1950		Živě narození		při 68 % ¹ v tisících	Rozdíl v tisí- cích
	věk	v tisících	v procentech	Protectorát ¹ , ČZ ²		
1938	11	110,2	106,4	67,4	162,1	-1,4
1939	10	118,0	111,2	61,4	173,5	-18,8
1940	9	128,0	106,7	58,7	188,3	-29,7
1941	8	131,3	107,1	62,9	193,1	-15,8
1942	7	138,7	106,3	69,6	204,0	4,7
1943	6	157,2	104,6	69,7	231,2	5,8
1944	5	154,4	101,8	67,1	227,0	-3,2

1) v procentech počtu živě narozených podle rekonstrukce

2) hrubý průměr procenta za roky 1938 a 1942-1944.

Rozdíl mohl být způsoben:

- chybou V. Sekery při rekonstrukci (špatné naskládání dat);
- propagačním nadsazením dat se strany německých úřadů o počtech narozených v zabraném pohraničí, které se pak dostalo do zpracovatelských souhrnů;
- registrací za přítomné obyvatelstvo v Sudetech (přesuny těhotných žen před narozením dětí z oblastí v Německu ohrožených bombardováním z důvodů jejich větší bezpečnosti), ale k tomu docházelo až později;
- méně pravděpodobnou skutečností, že vzestup plodnosti v těchto třech letech proběhl jen u žen německé národnosti, které pak byly s dětmi odsunuty.

Není také pravděpodobné, že by údaje z roku 1950 byly zkresleny poválečnou imigrací do Českých zemí, protože věkové složení dětí imigrantů z ciziny i ze Slovenska bylo jistě vyrovnané.

Vzhledem k absenci původních podkladů, z nichž vycházela rekonstrukce, nelze zjištěnou nelogičnost a její příčinu posoudit. Pokud by skutečně šlo o chybu nebo záměrné nadsazení dat, vypadala by upravená časová řada ukazatelů porodnosti následovně:

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	
Protectorát	15,0	15,0	16,7	17,0	18,0	20,7	beze změny
Zabrané pohraničí	16,2	22,9	25,6	21,9	16,8	18,2	původní data
	16,2	19,6	19,6	79,2	16,8	18,2	opravená data
České země úhrnem	15,0	17,3	19,5	18,8	18,0	20,4	původní data
	15,0	16,2	17,5	17,9	18,0	20,4	opravená data

III. DEMOGRAFICKÁ SITUACE A VÝVOJ OBYVATELSTVA VLETECH 1945-1990

Kromě několika velkých závodů, několika částí měst a plošně nevelkých území severní a jižní Moravy nebylo území Českých zemí na rozdíl od převážné části Evropy postiženo válkou. Ekonomický a společenský rozvrat byl sice značný, ale období poválečné rekonstrukce mohlo být krátké.

Následující více než čtyřicetiletou existenci Českých zemí v obnoveném společném československém státě lze členit časově různě. Z hlediska vývoje obyvatelstva jsou však zřejmá tři základní období:

- první, sahající zhruba do poloviny padesátých let, bylo charakterizováno návratem 80 až 100 tisíc reemigrantů, odsunem více než 2,7 miliónů Němců, poválečnou vlnou zvýšené sňatečnosti a porodnosti, rychlým poklesem úmrtnosti, ale také první masovou politickou emigrací po únoru 1948;
- druhé období, trvající do roku 1969, bylo po stabilizaci demografických ukazatelů poznamenáno přijetím potratového zákona a následujícím prudkým poklesem reprodukce, zhruba do roku 1960 snižováním úmrtnosti a pozdější její stagnací, a po obsazení Československa v srpnu 1968 vojsky pěti zemí, členů Varšavské smlouvy, druhou vlnou politické emigrace;
- ve třetím období došlo při trvající stagnaci úmrtnosti počátkem sedmdesátých let k výraznému vzestupu porodnosti, následovanému po několika letech návratem na předchozí úroveň reprodukce, a k pokračování značné emigrace až do listopadu 1989, kdy po rozpadu vládnoucího stranického a státního systému skončilo období omezené suverenity a neúspěšného "budování socialismu".

Rozhodujícími zlomy v politické historii Československa byly samozřejmě 25. únor 1948, 21. srpen 1968 a 17. listopad 1989. Hospodářský, sociální i demografický vývoj však probíhal spojitě, s kratšími nebo delšími přesahy po těchto klíčových datech výrazných změn. Proto ani charakteristiky jednotlivých období nelze uzavřít do uvedených rozhodujících dnů. Tři základní období vývoje obyvatelstva jsou přitom orámovány výsledky sčítám lidu k 1. 3. 1950, k 1.12. 1970 a ke 3.3. 1991 (sčítám 1961 a 1980 leží uprostřed delších období).

1. Politický, hospodářský a sociální rámec populačního vývoje

Velmi krátké období hospodářské a politické rekonstrukce (květen 1945 - únor 1948) bylo bojem o charakter republiky: zjedné strany snahou o návrat k předválečné demokracii, ze druhé o údajně specifickou cestu k socialismu. V Českých zemích byly povoleny jen čtyři politické strany, v prvních svobodných volbách v květnu 1946 získala komunistická strana svým populistickým programem 40 % hlasů (sociální demokracie 16%), na Slovensku však byla až druhá se 30% hlasů. K volebnímu vítězství komunistické strany přispělo nejen osvobození většiny území Československa sovětskou armádou, ale také přežívající traumata hospodářské krize třicátých let a hlavně

Mnichova u starších lidí a politická nezkušenost převážné části mladých lidí (poprvé šlo volit 14 ročníků ve věku 18-31 roků). Jako jediná celostátní politická strana, s 38% mandátů, se postavila komunistická strana do čela vlády. Byl znárodněn velký průmysl a majetky Němců a kolaborantů, v pohraničí po odsunu Němců dostali dosídlenci přidělem statisíce hektarů zemědělské půdy. Vnitropolitická situace se postupně vyhrcovala: Československo bylo nuceno v létě 1947 pod tlakem Stalina odmítnout účast na Marshallově plánu, v únoru 1948 na protest proti postupu komunistického ministra vnitra podali ministři dvou demokratických stran demisi. Pod tlakem komunistické strany, odborů a zmobilizovaných "pracujících" prezident Beneš demisi přijal. Při nejednotnosti demokratických sil (včetně jejich dřívější politické porážky na Slovensku) a zasahování ze strany Sovětského svazu ("vývoz revoluce") převzali komunisté 25. února s akčními výbory a lidovými milicemi všechnu státní moc. Tím bylo na více než čtyřicet roků rozhodnuto o ztrátě suverenity, o politické a hospodářské orientaci republiky, o začlenění do Rady vzájemné hospodářské pomoci, Varšavské smlouvy, ve vnitřní politice o zániku demokratických struktur a vytvoření totalitní komunistické diktatury.

Ihned po únoru začalo zatýkání politických odpůrců, později došlo k soudním procesům (převážně vykonstruovaným) a popravám, k vytvoření pracovních koncentračních táborů pro odsouzené (na jejich práci byla založena celá těžba uranové rudy). Vězeními prošlo přes 260 tisíc lidí (2,5-3,0 tisíce jich zahynulo), tábory nucených prací 80 tisíc lidí; asi 60 tisíc mladých lidí bylo povoláno do vojenských technických praporů (PTP). Z vysokoškolského studia bylo vyloučeno 7 tisíc studentů (asi čtvrtina) a z vysokých škol muselo odejít přes 500 profesorů. Politické procesy vyvrcholily vnitrostraníckou čistkou (proces se Slánským a jeho údajnou skupinou). Z politických důvodů bylo odsouzeno a popraveno 230 lidí, poslední až v lednu 1956 (všechny údaje za celou republiku). Určité zmírnění několikaletého komunistického teroru nastalo teprve po smrti Stalina a Gottwalda (1953) a zvláště po 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (1956); k amnestii vězňů došlo až na jaře 1960. Represáliemi byly postiženy desetitisíce osob, odchodem do emigrace se před nimi zachránilo jen z Českých zemí přes 210 tisíc osob. Při započtení odsunu Němců, návratu reemigrantů a dosídlování pohraničí byly v prvních pěti letech po skončení války v Českých zemích v pohybu přes 4 milióny osob.

Postupně proběhly kádrové změny ve vedení podniků, narůstala ekonomická orientace na Sovětský svaz, v dalších etapách byly znárodnovány již i malé podniky, od počátku padesátých let byla - násilně prováděna kolektivizace zemědělství. Úplné zespolečenštění výroby a služeb a politické zásahy do ekonomiky ("vedoucí úloha strany") vedly k velkým ekonomickým škodám, vytvořil se systém centrálně řízeného, ale málo efektivního hospodářství podle sovětského modelu. Tuto etapu uzavřela měnová reforma v červnu 1953 likvidací úspor obyvatelstva, zrušením přidělového zásobování a dočasným snížením životní úrovně, zvláště rodin s dětmi a důchodců, při nasazení vysokých volných cen.

Po 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a nástupu Chruščeva v roce 1956 došlo také v Československu k politickému uvolnění, ovšem bez revize dřívějších procesů. Snížily se počty politických vězňů, volbami v letech 1954, 1960 a 1964 se manifestovalo zvýšení demokratičnosti země (jen při prvních volbách v roce 1948 projevil zhruba 250 tisíc osob svůj nesouhlas s režimem; všechny další volby končily

více než 99,5 % hlasů pro kandidáty, a jistě k tomu přispěla i manipulace s výsledky). K větší liberalizaci došlo ovšem až v polovině šedesátých let. Zpočátku pokračovalo silně dotované, ale málo úspěšně dosídlení pohraničí, klesala migrace, do postavení berlínské zdi v roce 1961 probíhala slábnoucí politická emigrace.

Celý politický systém se dostal v šedesátých letech do hluboké krize, která donutila politické orgány k pokusu o řízenou reformu "shora"; postupně se začalo hledat východisko z krize celé společnosti. Tento pokus o reformu prosazeného politického systému budováním socialistické společnosti (tzv. pražské jaro, koncepce socialismu s lidskou tváří v čele s Dubčekem) vycházel sice zevnitř komunistické strany, ale probíhal pod silným tlakem mimostranícké inteligence. Než se mohla reforma plně rozvinout, byla zlikvidována násilným vojenským obsazením republiky 21. srpna 1968.

Postupně nově zformované vedení komunistické strany v čele s Husákem začalo při trvající vojenské okupaci období tzv. normalizace. Přijetí vnucených moskevských dohod vedením státu a komunistické strany (Dubček, Černík, Svoboda, Smrkovský) vedlo k následným politickým, ekonomickým a hlavně morálním ztrátám, které poznamenaly Československo na několik dalších desetiletí. Z komunistické strany bylo vyloučeno 480 tisíc členů, většina z nich přišla současně o zaměstnání (stejný postih platil i pro angažované nestraníky). K novým čistkám došlo na vysokých školách, ve vědeckých ústavech i ve vedení podniků a organizací. Jen formálně se uklidnila politická situace, probíhaly nové politické procesy. K zesílení persekucí došlo v roce 1977 po založení Charty 77 v čele s V. Havlem, prof. J. Patočkou a skupinou převážně "osmašedesátníků". Charta 77 prosazovala respektování mezinárodních závazků dodržování lidských práv, ke kterým se Československo zavázalo přijetím Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (Helsinky 1975).

Vstup vojsk vedl před uzavřením hranic ke druhé velké vlně emigrace, která se nezastavila ani v dalších letech (kolem 75 tisíc osob opustilo republiku nelegálně, další tisíce legálně). Odcházel opět především mladí vzdělanější lidé, ale na rozdíl od období po roce 1948 stále častěji i z ekonomických důvodů. Emigrace měla přímé morální a ekonomické důsledky.

Vnitřní rozvrat společnosti, spojený s prohlubujícím se ekonomickým zaostáváním a provázený po roce 1986 slábnoucí sovětskou podporou (Gorbačovova perestrojka), vyústil degenerací Jakešova vedení komunistické strany a státních orgánů i v marném stupňování persekucí, především proti protestující mládeži a inteligenci. Celá epocha "budováním socialismu" skončila v roce 1989 listopadovou sametovou revolucí.

Hospodářský vývoj probíhal v padesátých letech zpočátku zdánlivě úspěšně, protože se využívalo starší poměrně rozvinuté infrastruktury. Rychlý růst národního důchodu byl však způsoben hlavně preferencí rozvoje těžkého průmyslu, exportně orientovaného na Sovětský svaz a ostatní socialistické státy. Spotřební průmysl se rozvíjel pomaleji, v zemědělství bylo dosaženo předválečné úrovně v důsledku značných ztrát způsobených kolektivizací až v roce 1960. Značná část průmyslu byla trvale zaměřena na výrobu zbraní, Československo se postupně dostalo do skupiny zemí s největším exportem vojenské techniky.

Při málo úspěšném dlouhodobém plánování, stále více direktivním řízení a se zmenšující se aktivní účastí podniků, což vše odpovídalo sovětskému modelu, došlo k první ekonomické stagnaci v letech 1962-1965 (rozpad třetí pětiletky), ke druhé

v letech 1981-1983. Hlavním cílem se stávalo splnění plánů připravených podle direktiv sjezdů komunistické strany. Ekonomika byla plně závislou na Sovětském svazu z hlediska zajištění surovinami i jako odbytiště masově vyráběného, technicky zaostalého a málo kvalitního zboží, stále méně schopného konkurence na západních trzích. Modernizace ekonomiky probíhala pomalu, zaostávání za západními zeměmi se prohlubovalo (zvláště elektronika). Zdánlivě příznivá úroveň většiny ekonomických ukazatelů zakrývala nízkou efektivnost (vysoká materiálová a energetická náročnost, značné ztráty z nekvalitní výroby a časté neprodejnosti zboží), spojenou s postupující devastací životního prostředí (zvláště severozápadní Čechy). Složitě přerozdělovací procesy a dotace znemožňovaly posouzení ekonomické efektivnosti podniků a celých odvětví, takže se nevytvářely předpoklady pro příznivější růst životní úrovně. Na rozdíl od jiných socialistických zemí dosáhlo Československo alespoň soběstačnosti ve výrobě potravin, udrželo si nízkou zahraniční zadluženost (ovšem za cenu zabrzdění inovací) a mělo poměrně dobrou životní úroveň (na druhém místě za bývalou Německou demokratickou republikou, ale výrazně nižší než například sousední Rakousko).

Část nevyužitých průmyslových kapacit po odsunu Němců z českého pohraničí byla již koncem čtyřicátých let přenesena na Slovensko, jehož průmyslový rozvoj byl od té doby mnohem rychlejší než v Českých zemích. Zvláště se to projevovalo soustředěním velkého zbrojního průmyslu na Slovensku v sedmdesátých a osmdesátých letech. Zdroje pro industrializaci a rychlejší ekonomický růst Slovenska se vytvářely ve značné míře v České republice, takže sblížení obou částí státu znamenalo pro Českou republiku zhoršení podmínek jejího vlastního rozvoje.

Mnohem větší vliv než politická situace a hospodářský vzestup měly na vývoj obyvatelstva růst životní úrovně, tj. úroveň příjmů pracovních i sociálních a změny cenové hladiny, vybavenost domácností a úroveň bydlem. Až do roku 1953 existovalo přidělové zásobování, po měnové reformě byly nasazeny vysoké volné ceny potravin a průmyslového zboží, které se v dalších letech nepravidelně snižovaly. Mzdová hladina byla určena odvětvově (nejvyšší mzdy horníků, hutníků a v těžkém strojírenství původně odpovídaly přidělu pro velmi těžce pracující), podniky měly plánem stanovené průměrné mzdy a jejich růst, a to téměř bez vztahu k dosažené produktivitě práce nebo efektivnosti.

Průměrné mzdy rostly velmi pomalu, udržovaly se nízké, stále více dotované ceny potravin (za 17 let vzestup jen o 2 %), květšímu vzestupu cen došlo až v závěru sedmdesátých let. Při poměrně rychlém růstu počtu důchodců zůstávaly v průměru i nízké důchody (průměrný starobní důchod činil jen 40-50 % průměrné hrubé mzdy). I při pomalém vzestupu průměrných mezd se zvyšovaly úspory obyvatelstva, přesněji nerealizovaná kupní síla, z důvodu nedostatku určitého druhu zboží nebo nízké nabídky atraktivního zboží na trhu. Hmotná společenská spotřeba obyvatelstva (peněžní i nepeněžní prostředky nevyplývající z práce) se zvyšovaly dvojnásobným tempem než odměny za práci. Stále trvala a spíše zesilovala příjmová nivelizace, k větší diferenciaci docházelo až při přerozdělování v rámci domácností (domácnosti podle počtu osob s vlastním příjmem a bez příjmu, tj. hlavně dětí).

Mírně rostoucí a stále více dotované ceny potravin spolu s "plnou" zaměstnaností vytvářely silně proklamované tzv. sociální jistoty (totéž platilo o nájemném, o ceně energií kromě pohonných hmot, cenách dopravy, apod.). Postupně vzniklo spotřební klima s minimálními inovacemi vybavenosti: mnohem později než v západních zemích se

zvyšovala vybavenost domácností automatickými pračkami, barevnými televizory osobními auty (jedinou výjimkou byl rychlý vzestup počtu rekreačních objektů, k tomu ovšem vedly hlavně jiné důvody). Úroveň bydlení zůstávala až do počátku sedmdesátých let poměrně nízká, ke zvýšení došlo až později, i když podle politických proklamací měl být bytový problém vyřešen již v šedesátých letech (ve vybraných oblastech dříve, v celé republice do roku 1970).

Tabulka 38 Charakteristiky ekonomického a sociálního rozvoje České republiky v letech 1948-1989

Ukazatel	R o k						
	1948	1950	1953	1960	1970	1980	1989
Vytvořený národní důchod (mld. Kčs)	57,1	68,6	87,5	123,6	198,0	297,0	378,0 ¹
index	100	120	153	245	364	536	
z toho v zemědělství (mld. Kčs)	8,5	11,8	11,1	13,7	17,3	22,3	25,3
v průmyslu (mld. Kčs)	41,1	44,9	59,3	81,7	130,7	194,2	251,5
Užitý národní důchod (mld. Kčs)	55,7	65,0	84,4	115,9	191,1	300,6	390,3 ¹
index	100	117	152	208	343	540	
z toho osobní spotřeba (mld. Kčs)	41,8	50,5	50,3	75,1	112,5	162,9	221,7
index	100	121	207	224	396	723	
hmotná společ. spotřeba (mld. Kčs)	9,5	11,4	19,7	21,2	37,5	68,5	114,8
Hrubá zemědělská produkce (mld. Kčs)	36,7	45,2	41,3	47,9	57,7	70,2	81,2
na 1 ha zemědělské půdy (tis. Kčs)	7,9	9,9	9,1	10,6	13,1	16,3	18,9
výnos obilovin (tuny/ha)	1,70	1,85	1,87	2,43	2,77	4,04	4,69
průměrná dojivost krávy - litrů	1389	1630	1428	1832	2 477	3 122	3 982
Průměrná hrubá měsíční mzda (Kčs)	834	970	1111	1375	1946	2 650	3 279
Průměr, měs. vyplácený starobní důchod (Kčs) ²	325	382	443	710	860	1 174	1 519
Průměrný roční příjem na obyvatele (Kčs)			6 848	9 574	16 781	24 096	31 867
Průměrný vklad na obyvatele na konci roku (Kčs)			324	1 677	4 792	10 551	18 112
v % roč. příjmu			4,7	17,5	28,6	43,8	56,8
Index maloobch. cen zboží a služeb celkem			100	98	112	117 ³	123 ⁴
z toho potraviny			100	99	102	107 ³	122 ⁴
Spotřeba potravin (na osobu za rok v kg)							
maso a masné výrobky	33,3	48,6	47,4	61,0	77,3	90,3	97,4
mléko a mléčné výrobky v hodnotě mléka	188,9	227,9	204,3	173,1	197,1	236,2	259,6
obiloviny v hodnotě mouky	.	154,5	139,9	124,1	112,4	107,3	121,0
cukr	23,8	27,3	30,8	38,2	39,2	38,2	39,8
zelenina v hodnotě čerstvé	95,0	74,9	77,6	90,4	66,2	61,3	68,7
ovoce v hodnotě čerstvého	57,7	62,9	77,2	78,8	50,0	56,7	70,5
alkoholické nápoje (v hodnotě čistého lihu, litrů)	2,4	4,1	3,8	5,9	8,0	9,0	8,2

1) ceny 1. 1. 1984

2) z pojištění dělníků a zaměstnanců, 1948-1953 včetně invalidních

3) 1971-1979

4) 1977-1989

Postupně vytvořené "socialistické modely" zaměstnanosti, odměňování, bydlem a spotřebou při stále větší nivelizaci vedly ke vzniku zvláštní konzumní společnosti. Její zvláštnost spočívala na jedné straně v preferencích vybraných úzkých skupin obyvatelstva (lacině nákupy kvalitního zboží včetně zahraničního, získávání bytů, přístup na vysoké školy aj. pro vysoko postavené pracovníky stranických a státních orgánů), na druhé straně v kvalitativně nízké úrovni nabídky moderního průmyslového zboží při vysoké spotřebě laciných potravin pro ostatní obyvatelstvo.

Většinu lidí bez informací o výrazném zlepšení životních podmínek ve vyspělých zemích tento způsob života (státní paternalismus) vyhovoval, protože nenutil k vlastní aktivitě (ta se projevovala převážně jen při stavbě a vybavování rodinných domků a rekreačních objektů) a zaručoval pohodlné, i když nízké sociální jistoty (kromě starodůchodců).

Značnou pochybnost degenerativního vývoje si uvědomovala jen malá část obyvatelstva - inteligence a hlavně mládež, které měly více nezkraslených informací a tím možnost srovnávání s vyspělými zeměmi. Jen nepatrný počet lidí projevoval aktivní odpor a nesmiřoval se s obecně přijímaným způsobem života.

V naznačeném společenském a sociálním klimatu, podporovaném přijímáním různých opatření sociálně-pronatalitního charakteru, vznikly dobré podmínky pro vysokou časnou sňatečnost i reprodukci. Stagnace úmrtnosti byla přitom přezírána, někdy se snahou docílit lepší úrovně ukazatelů zkraslováním (kojenecká úmrtnost, úmrtnost na TBC). Údaje o nelegální emigraci se až do roku 1990 utajovaly.

Mocenské represivní zásahy v období nezakryvané diktatury proletariátu (únor 1948 - rok 1956) a pak v období normalizace po roce 1968 působily na vývoj obyvatelstva spíše nepřímo. Mnohem významnější byly ideologické, často "vědecky" zdůvodňované přístupy a z nich vycházející zásahy hlavně v sociální oblasti. Ty působily na širší podmínky reprodukce obyvatelstva a někdy vyvolávaly přímo některé nepravdivosti ve vývoji sňatečnosti a plodnosti žen. Tyto ideologické přístupy, uvedené v následující části, umožňují lépe pochopit některá specifika populačního vývoje České republiky v minulých více než čtyřiceti letech.

2. Působení stranické a státní socialistické doktríny na populační vývoj Československa v letech 1948-1989

Demografické procesy mají biosociální charakter, v němž často nelze obě jeho stránky úplně oddělit. V některých procesech převažují prvky společenské, tj. prvky vůle a rozhodování (například sňatečnost, rozvodovost, plodnost, a hlavně migrace), v jiných prvky biologické (tj. podmíněné věkovým složením, například úmrtnost, stále méně plodnost). Vystopování vlivu společenských podmínek vytvořených někdy ideologicky podloženými, někdy jen pragmaticky přijímanými legislativními opatřeními bývá ovšem obtížné, protože jen výjimečně působí přímo - většinou pouze nepřímo, odvozeně. Týká se to všech demografických procesů a tím více jejich komplexu ve vytvořeném populačním klimatu.

V pojmu populační klima je zahrnuto nejen vytváření a rozpadávání rodin (sňatečnost a rozvodovost, faktická manželství), vlastní proces reprodukce (plodnost a potratovost), ale současně také úmrtnost jako výraz zdravotního stavu obyvatelstva ve všech jejích stránkách. To se pak promítá do úrovně přirozených přírůstků, rozsahu a

směrů migrace a v jejich důsledku do rozmístění obyvatelstva a jeho koncentrace obecně do struktur obyvatelstva.

Každá společnost a ve všech obdobích zasahovala do vývoje obyvatelstva - přímo nebo nepřímo, záměrně nebo nevědomky, proklamativně nebo skrytě. Populační vývoj v určité zemi nelze nikdy izolovat od existence státu a jeho institucí a od působení vzniklých společenských podmínek; vždy ovšem záleží na záměrnosti, síle a cíli tohoto působení.

Pro období "budování socialismu" v Československu byly charakteristickými (obdobně jako pro jiné totalitní státy) snahy o maximální manipulaci a závaznost "norem" platných v tom kterém období. Šlo o tendenci centrálně řídit a plánovat život celé společnosti podle předem připravených, schválených a přitom často subjektivních, někdy až demagogických představ a zájmů úzkých skupin stranické a státní decísní sféry. Tyto "plány" byly považovány za správné, a to, že se je nepodařilo realizovat, bylo svalováno na nízkou uvědomělost obyvatelstva nebo na to, že záměry nebyly správně pochopeny. Hesla o sociální rovnosti a spravedlnosti měla přitom zakrývat existující tajemné, ale stále více zjevné nerovnosti, i popírat vytváření privilegovaných skupin, zvláště v období po roce 1969. Prosazované třídní přístupy měly v podstatě tyto nerovnosti zdůvodňovat.

Prosazovaná doktrína působila na vývoj obyvatelstva v jednotlivých obdobích různě. Určitým předělem celého dlouhého období se stal rok 1968 a pozdější nástup Husákova normalizačního vedení do čela komunistické strany a státu. Pronatalitní politika se formou zvýšené pomoci rodinám s dětmi začíná rokem 1971 výrazně prohloubila. Ve skutečnosti však došlo pouze k realizaci dříve navrhovaných opatření, která nešlo v předchozích letech za Novotného vedení uskutečnit. Husákovy vedení v zájmu politického uklidnění přijalo sociální program pomoci rodinám s dětmi tak, jak byl připraven již v letech 1964-1967, aniž by jej dále rozvíjelo.

Populační politika byla prosazována převážně jen demografy. Byla koncipována zpravidla pouze jako určitý aspekt celkové sociální politiky, realizované nejen státními orgány, ale také odborovým hnutím, svazem žen, svazem mládeže aj. Nebylo samozřejmě vinou demografií, že pronatalitní opatření byla přijata až počátkem sedmdesátých let, v období sekundární demografické vlny (kdy byly ve věku nejvyšší plodnosti početně silnější ročníky narozených 1946-1950) a svým působením založila novou, ještě silnější vlnu (ročníky narozených 1973-1979). Politické hledisko (přijetí populistických opatření) převážilo nad demografickým (zvýraznění demografické vlny) a jeho důsledky.

2.1. Hlavní rysy vývoje obyvatelstva v letech 1948-1990

Počátek tohoto období byl poznamenán dozíváním poválečných kompenzačních populačních trendů. Právě tak jako část vzestupu porodnosti ve válečných letech, tak i v letech 1946-1948 byly odrazem národní aktivity, výzvy k vytváření nového života českého národa. Zhruba od poloviny padesátých let se populační situace postupně stabilizovala a další vývoj probíhal stále více pod vlivem nových společenských podmínek.

Sňatečnost se udržovala trvale na příznivé úrovni vysokým podílem osob vstupujících do manželství; přitom postupně přibývalo sňatků velmi mladých svobodných snoubenců a jejich průměrný věk klesl v návaznosti na předchozí vývoj od počátku

čtyřicátých let až pod hranici 22 roků u žen a 25 roků u mužů. Vlivem časných sňatků a rostoucí nestability rodiny z dalších příčin se trvale zvyšovala rozvodovost.

Počáteční plynulý pokles plodnosti žen byl následován jejím rychlým snížením po přijetí zákona o umělém přerušení těhotenství v roce 1957, a až do počátku sedmdesátých let zůstala plodnost na nízké úrovni. Přijatý komplex pronatalitních opatření vedl poté k prudkému vzestupu plodnosti a porodnosti (zpočátku výrazně kompenzačnímu, nakonec částečně anticipačnímu), a později po vyčerpání jejich účinku došlo po roce 1980 opět k rychlému snížení. Potratovost na žádost se po počátečním rychlém růstu udržovala stále na nepříznivé výši, a to především v důsledku trvalého zanedbávání rozšíření antikoncepce. Vytvořený model dvoudětné rodiny se v České republice prohluboval a přenášel se postupně i na Slovensko.

Úmrtnost se zlepšovala až do počátku šedesátých let, což se projevilo v prodloužení naděje dožití. Později došlo k zastavení tohoto trendu a ke stagnaci; naděje dožití se mírně zlepšovala u žen, ale zhoršovala nebo stagnovala u mužů. Příznivě se snížila úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti, i když zůstaly od sedmdesátých let pod evropským průměrem. Nepříznivá byla a dosud je úmrtnost obyvatelstva ve středním věku a zvláště ve věku zhruba od 45 až do 70 let, především u mužů. Zdravotní stav obyvatelstva byl trvale nedobrá, a to především vlivem nevhodného způsobu života; k tomu přispívalo zhoršující se životní prostředí a zaostávání zdravotnictví po technické i etické stránce.

V celém období od roku 1948 ztrácela republika desetitisíce obyvatelů především nelegální emigrací do západních zemí. Z různých neúplných údajů lze odhadnout, že během čtyřiceti let odešlo z Československa přes půl miliónu obyvatelů. Tato emigrace postihovala více Českou republiku než Slovensko. Emigrace proběhla ve dvou výrazných vlnách - nejdříve v letech 1948-1949 a později v období 1968-1969, tedy vždy těsně po nárazovém zhoršení politické situace. Rozsah politické emigrace v ostatních letech byl vždy úměrný možnostem ilegálních odchodů; již od sedmdesátých let začala silně emigrace také z ekonomických příčin.

Populace Českých zemí vždy reagovala na vnější podněty, pozitivní i negativní, rychleji a výrazněji než populace Slovenska, kterou bylo možné zatím považovat z hlediska probíhajících změn za stabilnější.

2. 2. Státní populační politika

Československá populační politika byla v této době vždy formulována jako pronatalitní, jejím záměrem bylo přispívat ke zvýšení porodnosti (nebo alespoň ke zpomalení jejího poklesu), vytvářet vysoké přírůstky obyvatelstva a tím umožňovat rychlejší populační růst - jako protiklad k populační stagnaci kapitalistických zemí. Naprosto nedostatečná pozornost se však věnovala vývoji úmrtnosti a naděje dožití. Oficiálně tato politika kladla do popředí socialistickou rodinu, ve skutečnosti však v některých směrech působila proti zájmům rodin.

Podstata této politiky z pohledu ekonomů vycházela z "potřeby" vysokých přírůstků obyvatelstva v produktivním věku a tím počtů pracujících při trvalém "vyčerpání" zdrojů pracovních sil, bez zřetele k extenzivnímu vývoji zaměstnanosti. Perspektivní bilance pracovních sil byly proto pro aktivní pronatalitní politiku hlavním podnětem. Této koncepci demografové někdy podléhali, jindy jí využívali k prosazování pronatalitních opatření, protože byla nenapadnutelná.

K zabezpečení proklamované státní populační politiky byla na podkladě jednání a zaveru sjezdu komunistické strany přijímána různá usnesení vlády zaměřená na zvyšování pomoci rodinám s dětmi, prodloužení mateřské dovolené ke zlepšení podmínek zaměstnávání žen, rozšiřování sítě jeslí, mateřských škol a školních družin apod. Rada z nich měla spíše charakter sociálněpracovních úprav než pronatalitních opatření. Za jedno z nich byla naivně pokládána úprava diferencovaného odchodu žen do starobního důchodu podle počtu vychovaných dětí (bezdětné v 57 letech, s jedním dítětem v 56, se dvěma v 55, se třemi a více v 54 letech). Bylo přijato od 1. ledna 1965 nečekaně na podnět starších žen z okruhu Ústředního výboru komunistické strany a Svazu žen jako zcela subjektivní rozhodnutí: nevytvářelo žádnou reprodukční motivaci dřívějším odchodem do důchodu po 25-30 letech dalšího zaměstnání, zcela se vyhnulo pro mladé ženy efektivnějšímu prodloužení placené mateřské dovolené. Umožnilo však navrhovatelkám a spolu s nimi stanicím žen odejít do důchodu dříve resp. zůstat v zaměstnání s určitým zvýhodněním (proto se až do konce osmdesátých let udržovala vysoká intenzita ekonomické aktivity žen ve věku 55-59 let na úrovni kolem 40 %).

Pronatalitní politika byla a podle názoru řady demografií je stále objektivně nutná pro všechny malé národy a země a tím také pro dřívější Československo. Navíc u nás působil významný politický faktor nedostatečného osídlení rozsáhlého pohraničního území po odsunu Němců. Předválečného počtu obyvatelstva dosáhlo Československo až v roce 1972, v České republice je dosud téměř o 600 tisíc obyvatelů méně než bylo v roce 1937. Emigrací do zahraničí ztrácela republika ročně více než deset tisíc obyvatelů, převážně mladších; spolu s poklesem porodnosti to vedlo i ke zrychlenému stárnutí obyvatelstva (paradoxně pak působila vysoká úmrtnost obyvatelstva jako zpomalující faktor stárnutí).

Oprávněnost pronatalitní politiky v období socialismu byla u nás zvláště do konce šedesátých let podle názoru řady demografií nesporná: teprve v posledních 10-20 letech lze tuto předchozí oprávněnost pronatalitní politiky zpochybňovat.

Dřívější koncepce udržování extenzivního vývoje zaměstnanosti vycházela z nemožnosti zabezpečit rozvoj ekonomiky intenzifikací všech faktorů včetně aktivnějšího využívání pracovních zdrojů. Minimálně od roku 1968 již nebylo možné skrývat údaje o vysoké přezaměstnanosti ve výši dosahující podle různých výpočtů až jeden milión pracovníků.

Oficiální pronatalitní politika byla motivována více politicky a ekonomicky než sociálně a demograficky, a přesto rozhodující opatření byla přijímána obtížně a se zpožděním. Ke změně došlo až po roce 1971 (usnesení vlády CSSR č. 260, o řešení populační situace), ale z již uvedených jiných důvodů (str. 59).

Je nutné přiznat, že československá pronatalitní politika vycházela částečně i ze sovětského pojetí "rychlého růstu obyvatelstva" a z růstových koncepcí pochopitelných pro méně rozvinuté země. Představiteli této politiky byli u nás především František Fajfr, Vladimír Srb, Bohumil Voborník, Vladimír Wynnyczuk, Milan Kučera, Jiří Prokopec, Miroslav Vojta a řada dalších, kteří ji prosazovali zvláště prostřednictvím Státní populační komise, vzniklé v roce 1958. Později někteří z nich, a především Zdeněk Pavlík, se snažili o formulaci optimálního vývoje, počtu i struktury obyvatelstva. Pohledy našich demografií na pronatalitní politiku jsou nejlépe patrné z článků v časopise *Demografie*.

2. 3. Postavení rodiny

Ve druhé polovině padesátých let byly se strany některých ekonomů, sociologů a filosofů vyslovovány pochybnosti o trvalé existenci rodiny. Došlo k diskuzi, zda bude rodina jako produkt překonaných společenských formací přežívat i v socialismu, budou-li manželé spolu žít jen za předpokladu trvání hlubokého citového vztahu (když ten pomine, pak rodina zamkne a vznikne případně jiná). Podle funkcionalistických teorií rozvíjených prostřednictvím skupiny architektů se uvažovalo o kolektivním bydlení v obytných buňkách pro jednotlivce, kdy oba rodiče budou zaměstnáni, že o děti se bude odborně pečovat v celotýdenních zařízeních kvalifikovanějšími vychovatelkami než jsou matky, takže rodiny by se pak mohly scházet v neděli ve speciálních zařízeních a ke svému "životu" by pak ani nepotřebovaly normální byty. Tyto problematické téže utopického socialismu byly sice postupně vyvraceny (například objektivním zhodnocením zjištěné deprivace dětí vychovávaných v celotýdenních zařízeních, v kojeneckých ústavech a dětských domovech, bez aktivního citového života s rodiči), přesto působily negativně, spíše nepřímou, na existující populační klima: proč mít pak vůbec děti, když by se o ně "staral" jen stát. Někdy se tyto téže promítaly až do úvah o výši potřebné bytové výstavby a její struktury (v té době se stavělo ročně pouze kolem 50 tisíc bytů a z nich ještě třetina v rodinných domcích).

Tyto diskuze již samy o sobě vedly v části teoretické fronty k deformujícím pohledům na rodinu a na její úlohu, zvláště při péči o malé děti, a v decisi sféře se pak projevovaly v určitém zpochybňování skutečných potřeb rodin.

Nadměrné zdůrazňování společenské funkce rodiny se promítalo i legislativně, zvláště v zákonu o rodině, a projevovalo se zvláště v přístupu k rozvodům. Obecně přijímané pojetí, že po ztrátě citových vazeb mezi manžely není žádný důvod pro další existenci manželství, vyhovovalo stále větší části obyvatelstva a vedlo k faktickému snižování vážnosti rodinných vztahů a poklesu odpovědnosti, zvláště za nezletilé děti v rozvádějících se manželstvích.

2. 4. Sociální situace rodin

Až do konce padesátých let, do zpracování výsledků prvního mikrocensu o příjmové úrovni domácností v roce 1958, chyběly objektivní údaje o sociální situaci rodin s dětmi. Dílčí údaje z průzkumů byly zpochybňovány a bránilo se jejich publikaci. Značné rozdíly v průměrných příjmech na osobu a v příjmovém rozvrstvení mezi domácnostmi s dětmi a zaměstnanou ženou resp. ženou v domácnosti potvrdily základní důvod vysoké zaměstnanosti žen - matek, spočívající v nízkých příjmech mužů ve vztahu k objektivním potřebám rodin s dětmi.

Situace rodin s dětmi se zhoršila zvláště po měnové reformě v roce 1953. V posledním listkovém období byly přiděly potravin již dostatečné a ceny nízké. Zrušením lístků na potraviny a zvýšením "volných" cen potravin i jiného zboží výrazně vzrostly náklady na děti, takže rodiny se dvěma dětmi se dostaly do relativně horší situace než byly dříve rodiny se třemi dětmi (nepublikované výsledky studie o vlivu měnové reformy na postavení rodin s dětmi - vypočteno v roce 1968). Měnová reforma obecně a její důsledky pro rodiny s dětmi konkrétně měly vliv na prohloubení poklesu plodnosti v padesátých letech, i když to dnes již nelze konkrétně prokázat.

Určitou "kompenzací" bylo až o pár let později přijetí liberálního zákona o umělém přerušení těhotenství, zvláště respektováním tzv. sociálních důvodů. Při neochotě řešit

sociální problémy značného počtu rodin s dětmi aktivním způsobem, například zvýšením přídavek na děti, byl proto zákon přijat ženami jako významné sociální opatření bránící poklesu životní úrovně po narození dalšího dítěte.

Základním nedostatkem zákonem umožněného "nenarození" dítěte byla samozřejmě skutečnost, že mu nepředcházelo výrazné rozšíření antikoncepce. Proto můžeme říci, že zákon o umělém přerušení těhotenství byl přijat předčasně a více jako opatření sociální povahy než jako metoda plánování rodičovství ("antikoncepce ex post").

Výsledky dalších mikrocensů prokazovaly trvale horší příjmovou úroveň domácností s více dětmi, zvláště když žena zůstávala s dětmi v domácnosti. Přídávky na děti neodpovídaly výši nákladů na výživu a výchovu dětí, později došlo dokonce k jejich snížení nebo odebrání při vyšším pracovním příjmu příjemce přídavek (1959). Tím ztratily přídávky na děti v letech 1959-1968 charakter populační dávky a staly se podporou pro příjemce s nižšími mzdami.

Společenská pomoc rodinám s dětmi se přesunovala spíše do formy nepřímé pomoci (jesle, školky, družiny), které část žen nemohla užívat (ženy v menších venkovských obcích, ženy v domácnosti).

Tabulka 39 Přídávky na děti v letech 1945-1989

Období	Měsíční přírůstek v Kčs podle počtu dětí							Průměrná každé měs. mzda		
	1	2	3	4	5	6	7	další	v Kčs'	
1945-47	30	60	90	120	150	180	210	+	30	
1947-49	30	70	120	180	250	330	420	+	100 834	
1949-53	38	86	144	212	290	378	476	+	108 1034	
1953-57	70	170	310	470	630	790	950	+	160 1214	
1957-59	70	170	310	490	710	930	1150	+	220 1306	
1957-68	-1400	70	170	430	690	950	1210	1470	+	260 1 420
podle příjmu	1401-2200	70	170	400	640	880	1210	1360	+	240 x
živitele	2201-3000	70	170	370	590	830	1070	1310	+	240 x
	3001-3800	-	100	330	530	750	970	1 190	+	220 x
	3801 a více	-	-	310	490	710	930	1 150	+	220 x
1968-72		90	330	680	1030	1270	1510	1750	+	240 1946
1973-79		90	430	880	1 280	1520	1760	2 000	+	240 2 381
1979-82		140	530	1030	1480	1770	2 060	2 350	+	290 2 650
1982-86		180	610	1 150	1640	1970	2 300	2 630	+	330 2 837
1986-89		200	650	1 210	1720	2 070	2 420	2 770	+	350 3 054

1) socialistický sektor národního hospodářství (bez JZD - údaj ke středu období)

Přidávky na děti byly vždy poměrně nízké, zpočátku jen málo progresivní, a s měnícím se maximem (v letech 1947-1953 maximum na osmé dítě, v letech 1957-1959 již na páté a každé další, v letech 1968-1972 na třetí a čtvrté a na další již nižší částka; v letech 1979-1982 již byl maximální přírůstek na třetí dítě a ten se při pozdějším lineárním zvyšování již udržel). Přidávky na děti pro většinu příjemců zůstávaly nedostatečné a rozhodně nevytvářely motivaci k většímu počtu dětí. Pro okrajovou

populační skupinu však byly vítaným zdrojem příjmů a paradoxně mohly v extrémních případech přispívat k narození dalších dětí. Jen pro ilustraci: v celém tomto období přídavky na osm dětí odpovídaly zhruba průměrné hrubé měsíční mzdě.

Vliv demografii na výši přídavků na děti se projevil v tom, že se maximální přídavek vyplácel od roku 1968 na třetí respektive čtvrté dítě, tj. rodinám, které nejvíce přispívaly k udržení mírně rozšířené a později alespoň prosté reprodukce. Současně se tím eliminoval vliv daně ze mzdy, preferující nejvyšším zvýhodněním rodiny jen s jedním dítětem.

Ve sféře rekreace se dlouho udržovala tendence poskytovat v odborářské výběrové rekreaci poukazy pracovníkům podle odvětvové příslušnosti (s preferencí horníků, hutníků, pracovníků těžkého průmyslu), čímž docházelo při dovolených k roztržení rodin a nepřihlíželo se k rodinné situaci. Rodinnou rekreaci, tj. společný pobyt rodičů s dětmi, zabezpečovaly až později jednotlivé organizace po rozsáhlejší výstavbě podnikových rekreačních zařízení, orientovaných hlavně o prázdninách na přednostní rekreaci rodin a dětmi.

2. 5. Důvody vysoké zaměstnanosti žen

Z extenzivního využívání zdrojů vycházela nutnost vysoké zaměstnanosti žen, a to i matek malých dětí (Československo v ní bylo na drahém místě za bývalou Německou demokratickou republikou). Neschopnost zvýšit intenzitu pracovního výkonu mužů (včetně neefektivního obsazení pracovních míst - sem patří i vysoké početní stavy armády, bezpečnosti aj.) byla provázena zdůvodňujícími hesly o seberealizaci žen v zaměstnání, o jejich ekonomické nezávislosti, o využití jejich kvalifikace apod. Z nouze, při extenzivním využívání pracovních sil a nedostatečném rozvoji techniky, se tak stávala "ctnost", spočívající v zařazení statističek matek i malých dětí do pracovního procesu, bez zřetele ke kvalifikaci a mateřské úloze.

Ve skutečnosti byla však většina vdaných žen s dětmi k nástupu do zaměstnání donucena sociální situací ve svých rodinách, zvláště při pomalém růstu mezd a značné mzdové nivelizaci (například pouze v rodinách horníků s nadprůměrnými výděly se udržovala nižší ekonomická aktivita jejich manželek). Nešlo tedy o nějakou realizaci práva na práci, nýbrž o donucení ke drahému příjmu v rodině. I kdyby byl muž zvýšil svoji kvalifikaci a intenzitu práce, nebyl finanční efekt ani zdaleka tak silný jako když žena, třeba nekvalifikovaná, nastoupila do zaměstnání. Přitom byly ženy nuceny pracovat převážně v méně placených zaměstnáních, protože mzdové tarify byly stanoveny podle odvětví (původně navazovaly na výši přidělu potravin pro normální pracující, těžce a velmi těžce pracující, tj. aby si mohl pracovník nakoupit odpovídající rozdílnou výši přidělu). Rozdíly v mzdové úrovni mužů a žen byly u nás mnohem větší než v západních zemích, méně placená práce v některých odvětvích vedla po odchodu mužů k jejich postupné feminizaci (lehký průmysl, školství aj.). Kutajení těchto skutečností se proto dlouho nepublikovaly údaje o průměrných pracovních příjmech mužů a žen, a pokud k tomu později došlo, byly rozdíly vysvětlovány jedinec nižší kvalifikací žen nebo "ztrátami" v růstu kvalifikace v průběhu mateřské dovolené. Nižší pracovní příjmy žen byly zdůvodňovány i tím, že jde o druhý příjem v rodině.

I když se postupně rozšiřovala síť a kapacita zařízení pro děti předškolního a školního věku, neodpovídalo vzestupu zaměstnanosti žen rozšiřování a zkvalitňování rozsahu poskytovaných dalších služeb včetně zásobování. Přetíženosti žen - matek ve

(jvou jejich uznávaných rolích - matky a pracovnice, se bránily mnohé ženy omezením počtu dětí v rodině na jedno, nejvýše na dvě, takže se postupně snižoval podíl žen se třemi dětmi.

Statisticky bylo prokázáno, že zaměstnané ženy měly (a dosud mají) méně dětí než ženy zůstávající s dětmi v domácnosti. Oficiální výklad, byť reálnou situací vyvracený, spočíval v tezi, že ženy s více dětmi zůstávají častěji v domácnosti právě proto, že mají více dětí, a naopak že ženy s méně dětmi mohou pracovat častěji. Přitom průzkumy o plánování rodičovství prokazovaly, že mnoho vdaných žen s malými dětmi by se vrátilo je dětem do domácnosti, kdyby jejich muži měli větší pracovní výděly.

Oficiální politika vysoké zaměstnanosti žen, podporovaná zvláště vedením svazu žen, měla nesporné depopulační účinky. Postupný pokles počtu dětí v rodinách byl výsledkem určité obrany zaměstnaných žen - matek malých dětí před přetížením i formou udržení životní úrovně rodiny.

2.6. Bydlení

Dočasná pochybnosti o budoucí existenci rodiny i panující subjektivní představy o dostatku bytů po uvolnění rozsáhlého bytového fondu v pohraničí, na podkladě fiktivních celostátních bilancí bytů, vedly k plánování nízké bytové výstavby. Při budování těžkého průmyslu nezbývaly ani materiální, ani pracovní zdroje pro výstavbu bytů. Přesto měl být bytový problém na podkladě demagogických slibů vyřešen ve vybraných okresech Severočeského kraje a v Praze do roku 1965, v celé republice do roku 1970. Nemožnost odstranit nedostatek bytů v tomto období prokázaly již výsledky sčítání z roku 1961. Až do konce šedesátých let zůstávala bytová výstavba na nízké úrovni, což potvrzovala i mezinárodní srovnání. Původní termíny vyřešení bytového problému zůstaly zapomenuty.

Teprve počátkem sedmdesátých let bytová výstavba vzrostla, více v důsledku negativního politického hodnocení úrovně bydlením (projev spisovatele Ludvíka Vaculíka na sjezdu spisovatelů v roce 1967) než odpovědného ekonomického a společenského rozhodnutí.

Nedostatek bytů postihoval především mladá manželství a mezi nimi zvláště ta, kdy oba manželé pracovali v nevyrobní sféře, která nedostávala podnikové nebo státní byty. Přidělování bytů vycházelo především ze sociálně třídního přístupu: při původním bodovém hodnocení žadatelů obyt měla rozhodující váhu skutečnost, že žadatel pracoval v materiální výrobě nebo v určitém podniku, a nikoli to, zda a kolik dětí měla mladá rodina. Tato situace vydržela v podstatě až do počátku sedmdesátých let a zavedením družstevní výstavby od roku 1959 byla jen zmírněna. Přitom až do konce šedesátých let přetrvával na různých místech negativní přístup k individuální bytové výstavbě, která byla dlouho považována za nežádoucí "renesanci" soukromého vlastnictví bytů.

Stím souvisela nevhodná velikostní struktura bytů v hromadné výstavbě, kdy dlouho převažovala výstavba bytů jen se dvěma pokoji. Pro rodiny se dvěma a třemi dětmi tím automaticky vznikala horší úroveň bydlení. Až družstevní byty měly větší variabilitu velikosti bytů.

Skutečnou úroveň bydlení a rozsah nedostatku bytů zvláště pro mladá manželství prokázaly plně až výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1961. Byly zpracovány podrobně ta-

ké územně do úrovně okresů a měst a tím se projeví rozdíly, vzniklé často subjektivně v rozmístění hromadné bytové výstavby. Zavedením pojmu cenová domácnost při sčítání byly rozlišeny třígenerační nucené společně bydlící domácnosti, z mikrocensů byl ověřen velký rozsah nechtěného společného soužití. Ani zvýšení bytové výstavby v sedmdesátých letech však nestačilo k tomu, aby se dal dlouholetý "dluh" ve výši kolem 400 tisíc bytů rychleji snížit. V roce 1980 chybělo podle poměrně spolehlivých výpočtů v České republice 154 tisíc bytů, v době sčítání 1991 ještě zhruba 110-120 tisíc bytů.

Tento nedostatek bytů byl způsoben hlavně o 15-20 let opožděnou poválečnou hromadnou výstavbou, ale také koncepcí nízkého nájemného, které vedlo k extenzivnímu hospodaření s bytovým fondem. Starší generace proto měly příznivější úroveň bydlení na úkor mladých manželství a rodin s dětmi.

Dlouholetý nedostatek bytů, dotýkající se především života mladých manželství a rodin, a snížená úroveň bydlení rodin s dětmi byly v celém poválečném období jednou z hlavních příčin neuspokojivé úrovně reprodukce. Vlastní byt získala většina mladých manželství pozdě, často až po narození posledního plánovaného dítěte; nucené společné bydlení v bytech rodičů vedlo ke snížení stability jejich manželství a tím i k vyšší rozvodovosti.

2. 7. Vzdělání a kvalifikace

O způsobu vzdělání a kvalifikace dětí již ve věku 14-15 let rozhodovali dlouho více ředitelé škol než rodiče v rámci platných politických a třídních hledisek. Ta bylo možné až později od sedmdesátých let částečně obejít zařazením dětí do učňovských oborů s maturitou, což umožňovalo i případný pozdější přechod na vysokou školu, zvláště do technických oborů.

Nástup do zaměstnání probíhal do počátku šedesátých let na podkladě umístěnek tj. v podstatě přidělením do určité organizace, často zcela bez zřetele k pracovním zájmům nebo bydlišti absolventa. Tato poměrně silná manipulace vedla na druhé straně při malé možnosti rozhodování k určité bezstarostnosti nejen při získávání zaměstnání, ale také ve vlastních výsledcích práce. Takováto silná profesní a oborová nesamostatnost na počátku ekonomické aktivity měla zřejmě silný negativní vliv i na další stránky života mladých lidí. Prvním samostatným činem vyplývajícím z vlastního rozhodování mladých lidí se tak stával často až vstup do manželství.

Kompenzace státních zásahů (rozmístění dorostu do škol a učení, umístěnky aj.) působením rodičů (snaha obejít nebo zmírnit tyto zásahy) se nesamostatnost a závislost mladých lidí dále zvyšovala. To se pak projevilo i ve vstupu do manželství a v prvních letech existence mladé rodiny, někdy s celoživotními následky. Státní paternalismus se tak promítal v životě stále většího počtu generací.

Úroveň vzdělání generací mladých lidí se postupně zvyšovala, do učebních oborů a do středních škol nastupoval vyšší podíl 15 leté mládeže. Rychleji rostlo vzdělání a kvalifikace mladých žen, takže úplné střední vzdělání získávaly častěji než mladí muži. Odpovídalo to koncepci celoživotního zaměstnání žen, souviselo to však také s tím, že kvalifikační příprava mladých mužů byla orientována hlavně na učňovské obory v kovovýrobě. Při rozmístování početně slabých ročníků musely být naplněny mladými muži nejdříve učňovské obory a teprve poté místa ve školách. Prioritu měla reprodukce pracovních sil v dělnických povoláních. Někdy se tímto způsobem dostávaly větší počty mladých žen i do povolání pro ně nevhodných (traktoristky, soustružnice apod.).

Přes trvalý vzestup úrovně vzdělání mladých lidí zůstávalo Československo ve srovnání s vyspělými západními zeměmi pozadu nižším podílem studujících na středních a vysokých školách. Nedostatečný rozvoj techniky musel být kompenzován větší počty dělníků.

2. 8. Zdravotní stav obyvatelstva a úmrtnost

V prvních poválečných letech doznávaly následky války, přímé i nepřímé (zvláště ve výživě), po roce 1950 se začala úmrtnost pomalu snižovat. Velký význam měla odborně organizovaná zdravotní péče o děti, tak se poměrně rychle snížila úmrtnost kojenců i starších dětí. Úspěšně byl organizován boj s tuberkulózou, rozšířeno povinné očkování dětí včetně proti obrně. Ještě koncem padesátých let patřilo Československo mezi země s příznivým zlepšováním zdravotního stavu obyvatelstva, snižováním úmrtnosti a prodlužováním naděje dožití. V období 1950-1960 se zvýšila naděje dožití novorozence v Českých zemích téměř o 6 roků, na Slovensku téměř o 10 roků. Již v této době byla zjištěna dost vysoká územní diferenciaci v úrovni úmrtnosti; nejhorší situace byla v pánevích okresech Severočeského kraje.

V pozdějším období, tj. zhruba po roce 1960, se pokles úmrtnosti - kromě kojenecké a dětské - téměř zastavil. I tady se projevilo, že se vlastně udržoval stav z padesátých let. Co bylo tehdy považováno za progresivní, se ještě podařilo ve zdravotnictví realizovat, novější zahraniční poznatky se již aplikovaly jen velmi obtížně. Dále se pomalu snižovala úmrtnost žen, úroveň úmrtnosti mužů se zhoršovala nebo stagnovala, naděje dožití zůstávala řadu let na zhruba stejné úrovni. Dodnes není plně vysvětleno, které všechny faktory a jakou vahou působily na zaostávání Československa v prodlužování naděje dožití. Nesporně působilo negativně zhoršování životního prostředí na území téměř celé republiky a zvláště v některých jejích částech, při zcela neekologickém rozvoji ekonomiky s rostoucími emisemi, které se projevilo stále více i ve snížené kvalitě potravin a pitné vody. K tomu přispívalo vytváření nezdravého způsobu života (časté stresové situace, přibývající obezita z neúměrně vysoké spotřeby nevhodných potravin, kouření, alkoholismus, vysoká úmrtnost následkem úrazů i sebevražd), zaostávání technické úrovně zdravotnictví (neschopnost vyrábět vlastní dobrou zdravotnickou techniku při nemožnosti dovozu ze západních zemí) i úroveň poskytované zdravotní péče.

Zdravotnická osvěta ztrácela na účinnosti, vzestup životní úrovně se stále více zaměřoval jen na růst hmotné osobní spotřeby potravin. Dotace k cenám potravin a udržování nízké cenové hladiny potravinářského zboží vedly k nadměrnému konsumu, protože se nerozvíjela nabídka průmyslového zboží, atraktivního užitnou hodnotou i cenově. Politika "plných žaludků" dost úspěšně zastírala chudobu vnitřního trhu, kterou mohl posoudit pouze omezený okruh lidí s informacemi o situaci v západních zemích. Přitom se rozšiřovala a zkvalitňovala jak úroveň výživy, tak zvláště lékařská péče pro vybraný úzký okruh privilegovaného obyvatelstva; tyto preference potvrzovaly, že vrcholné složky řídicí sféry měly informace o zhoršeném životním prostředí a o skutečném zdravotním stavu obyvatelstva i příčinách zaostávání nebo stagnace, ale neměly zájem situaci řešit. Všechny tyto negativní faktory se stále více zesilovaly zvláště v období po roce 1970; v té době byly sice více známy, ale současně byly více zastírány a zatajovány.

Nepříznivý zdravotní stav obyvatelstva a vysoká úmrtnost, zvláště u mužů ve věku 40-70 let, byly zřejmě zvláště v mezinárodním srovnání: naděje dožití našeho

obyvatelstva byla o 6-8 roků nižší než ve vyspělých západních zemích a tím patřila k nejnižším v Evropě. Přitom v oblastech se zhoršeným životním prostředím je naděje dožití ještě o dva až tři roky nižší.

Špatný zdravotní stav značné části našeho obyvatelstva a zatím nedostatečné poznání váhy jednotlivých faktorů na úroveň úmrtnosti respektive naděje dožití zůstaly nejzávažnějším "dědictvím" období socialismu pro naši populaci v přítomné době i v perspektivě dalších minimálně deseti až dvaceti let.

2. 9. Migrace obyvatelstva, vylidňování venkova, urbanizace

V Československu byl v celém poválečném období volný vnitrostátní pohyb obyvatelstva. Jedinými výjimkami byly vystěhování a přikázané pobyty představitelů tzv. buržoazie po roce 1948, statkářů, kulaků a rodin odsouzených lidí, a dále omezení pobytu osob v pohraničním pásmu nebo v některých menších územích (například Jáchymov s okolím).

Na úroveň vnitřní migrace působily tři velké vlny stěhování: v rámci dosídlování pohraničí (obousměrný pohyb včetně návratu reemigrantů), náborová migrace do ostravského regionu v padesátých letech a později do pánevních okresů Severočeského kraje (opět obousměrný pohyb).

Později, až do konce osmdesátých let, probíhaly na podkladě perspektivních bilancí pracovních sil plánovitě meziokresní přesuny obyvatelstva z regionů s bilančními přebytky pracovních sil do regionů nedostatkových respektive "rozvojových", jako byla Praha a některá další města a okresy. Část těchto přesunů byla motivována zdánlivě objektivně (například ze západočeského pohraničí s vysokými přírůstků obyvatelstva při vynucené stagnaci průmyslu z vojenských důvodů), část subjektivně (snahy o rychlejší růst některých měst nebo podniků v nich). Intenzita vnitřní migrace se přitom postupně snižovala a stěhování probíhalo na menší vzdálenosti, v rámci krajů nebo okresů. Při snižujících se přírůstcích obyvatelstva se jednotlivé části České republiky ekonomicky a tím také migračně uzavíraly. Dřívější náborové akce přecházely v motivaci ke stěhování nabídkou získání bytu ze státní nebo podnikové stabilizační výstavby.

Zvláště od poloviny padesátých let (po rozběhu kolektivizace zemědělství a tím ztrátě vlastnických vztahů k půdě) zesílila migrace z venkovských obcí do měst, především do rozvíjejících se center strojírenství (například Žďár nad Sázavou). Tím se na jedné straně vylidňovaly venkovské obce se vzniklým přebytkem pracovních sil v zemědělství, na druhé straně vznikaly zdroje pro rozvoj průmyslu, reprezentovaného v některých městech jedním velkým závodem. Tak se vytvářely podmínky pro zrychlený růst měst, podporovaný navíc administrativním připojováním sousedních obcí i k získání ploch pro výstavbu sídlišť.

K vylidňování venkovských obcí přispělo v sedmdesátých letech také vytvoření střediskové soustavy osídlení, kdy byla do střediskových obcí, někdy vybraných subjektivně, soustředěna bytová výstavba (v obcích a částech určených "na dožití" se naopak stavět nesmělo). Spolu s pozdější intenzivní integrací obcí to vedlo k dalšímu narušení struktury osídlení. Trvalou migrací do měst se zeslabovala populační základna venkova, jeho obyvatelstvo rychleji stárnulo a vymíralo. Tím se uvolňoval starší venkovský domovní a bytový fond, který zvláště po roce 1970 začal stále ve větším rozsahu sloužit rekreačnímu bydlení (v době sčítání 1991 šlo v České republice o 182 tisíc domků).

Růst měst hromadnou panelovou výstavbou bytů probíhal zpravidla ve vlnách, kdy často došlo ve dvou až čtyřech letech k výstavbě sídliště nebo jeho části a pak další řadu let zůstalo město bez nových bytů. I přistěhování do měst se proto měnilo ve vlnách, preference podnikové stabilizační výstavby vytvářela zvláštní strukturu přistěhovaných^ někdy mladých mužů "nucených" se oženit, aby dostali byt, na který měli nárok. Zpravidla rostlá, střední a menší města rychleji než velká, tím se podíl městského obyvatelstva jednotlivých regionů vyrovnával.

I při velké migraci do měst se udržovala vysoká dojíždka za prací, umožněná dotovaným laciným jízdným v hromadné dopravě a od sedmdesátých let rozvojem automobilismu.

Od konce čtyřicátých let měly České země vysoké aktivní saldo stěhování se Slovenskem. Počátkem padesátých let získávaly 12 tisíc nových obyvatel ročně, později 6-8 tisíc, v osmdesátých letech již jen kolem 2 tisíc ročně. Zvláště zpočátku šlo především o ekonomickou migraci, kterou se zvyšoval v České republice počet Slováků i Romů. Celkově získala Česká republika v letech 1950-1990 migrací ze Slovenska 234 tisíc obyvatel.

Možnost stěhování do zahraničí byla od roku 1948 minimální, zpočátku to nebylo možné ani sňatkem žen. Proto oficiální evidované ztrátové saldo zahraničního stěhování nedosahovalo zpravidla ani 1 tisíc osob ročně, výjimkou bylo období 1964-1971 se zvýšenou emigrací Němců, možností tzv. kompletování rodin aj. Mnohem silnější byla nelegální převážně politická emigrace, zvláště ve dvou vlnách, po roce 1948 a pak po roce 1968. Odhaduje se, že bez povolení odešlo v letech 1948-1989 z České republiky 340-370 tisíc osob. Po roce 1968 a zvláště v osmdesátých letech nabývala v nelegální emigraci stále větší váhy ekonomická motivace. Nelegálně odcházelo především mladší a vzdělanější obyvatelstvo.

2.10. Růst počtu obyvatelstva České republiky

Pronatalitní politika Československa, kromě let 1970-1975 ovšem mnohem více proklamovaná než skutečná, vedla zpočátku k poměrně rychlému růstu počtu obyvatelstva. Podporovaná imigrace ze Slovenska a značné omezení vystěhovalectví do ciziny přispívaly k příznivým přirozeným přírůstkům, nelegální zahraniční emigrace je však zvláště v některých obdobích výrazně snížila. Po odsunu Němců měly počátkem roku 1948 České země 8 840 tisíc obyvatel, při sčítání počátkem roku 1991 již 10 302 tisíc. Průměrný roční přírůstek v období uvedených 42 roků činil 34,8 tisíc obyvatel (3,6 promile). Přesto má Česká republika stále ještě o téměř 600 tisíc obyvatel méně než koncem roku 1937.

V posledních deseti letech nedosahovaly přírůstky obyvatelstva 10 tisíc ročně, v letech 1989 a 1990 činily jen málo přes 2 tisíce. Vypočtená prognóza dalšího vývoje počtu a složení obyvatelstva prokázala, že při předpokládaných tendencích reprodukce, úmrtnosti a migrace bude dosaženo maximálního počtu obyvatelstva v období kolem roku 2005 ve výši zhruba 10 460 tis. obyvatel, a poté že se začne počet obyvatelstva snižovat. Česká republika by tedy podle těchto předpokladů již nikdy nedosáhla takového počtu obyvatelstva, jaký měla před druhou světovou válkou.

Tabulka 40 Věkové složení obyvatelstva v letech 1950-1991 (data sčítání, v tisících)

Věková skupina	1950		1961		1970		1980			
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy		
0-14	1 087	1 051	1 242	1 187	1 068	1 014	1 235	1 177	1 108	1 056
15-24	677	660	669	652	872	836	708	678	796	760
25-39	928	965	983	1 009	938	930	1 208	1 180	1 101	1 072
40-59	1 152	1 263	1 158	1 247	1 126	1 224	1 138	1 224	1 263	1 308
60-79	444	575	542	758	696	951	637	899	656	924
80 + nezj.	38	56	47	78	50	103	62	146	76	182
Celkem	4 326	4 570	4 641	4 931	4 750	5 058	4 988	5 304	5 000	5 302
Úhrnem	8 896		9 572		9 805		10 292		10 302	
					Složení v %					
0-14	24,0		25,4		21,2		23,4		21,0	
15-24	15,0		13,8		17,4		13,5		15,1	
25-39	21,3		20,8		19,0		23,2		21,1	
40-59	27,1		25,1		24,0		23,0		25,0	
60-79	11,5		13,6		16,8		14,9		15,3	
80 + nezj.	1,1		1,3		1,6		2,0		2,5	
Celkem	100,0		100,0		100,0		100,0		100,0	
Průměr, věk	34,0		35,0		35,8		35,4		36,3	
Věkový medián	31,6		32,2		33,4		33,0		35,4	

3. Obyvatelstvo Českých zemí (České republiky) v letech 1945-1990

Konec čtyřicátých let byl pro České země obdobím

- postupného odsunu německého obyvatelstva, hlavně z pohraničních okresů (celkem do července 1946 odešlo z celé tehdejší Československé republiky 2 870 tisíc Němců, zůstalo jich jen asi 200 tisíc);
- návratu 80-100 tisíc reemigrantů;
- dosidlování pohraničí: v květnu 1947 tam žilo již 2,4 miliónu obyvatel, z toho se jich přistěhovalo z vnitrozemských okresů 1 128 tisíc, 116 tisíc ze Slovenska a 133 tisíce ze zahraničí (podle místa pobytu k 1. 5. 1945);
- rychlého vzestupu sňatečnosti a porodnosti při poklesu úmrtnosti.

Přímé válečné ztráty včetně zahynulých Židů činily kolem 130 tisíc osob; byly tedy ve srovnání se všemi sousedními zeměmi velmi nízké a neměly větší vliv ani na úhrn obyvatelstva, ani na jeho věkové složení. "Výměnou" zhruba 2,8 miliónu (třetiny) obyvatelstva byla založena nová reprodukční základna Českých zemí. Pohraničí bylo osídleno vedle návratu nuceně odešlých obyvatel v roce 1938 převážně mladším obyvatelstvem; tehdy vzniklé rozdíly ve věkové struktuře obyvatelstva pohraničí a vnitrozemí jsou zřejmé dodnes, i když ve stále menší míře.

Téměř padesátiletý poválečný vývoj počtu a složení obyvatelstva Českých zemí byl poznamenán dvěma politickými zvraty (1948 a 1968) a zvláště následnými vlnami politické emigrace, socializací celé ekonomiky již v padesátých letech a nepravidelnostmi vývoje reprodukce. Všechny tyto skutečnosti se projeví především ve výrazných změnách věkového složení obyvatelstva.

3.1. Věkové složení obyvatelstva

Po válce vzniklá nová populace měla podle dat sčítání 1950 velmi nepravidelné věkové složení se zářezy nízkých počtů narozených v době první světové války (generace 30-35 letých) a v době hospodářské krize ve třicátých letech (generace 11-16 letých). Ve stromu života byl již dobře zřejmý vzestup porodnosti od počátku čtyřicátých let a určitá deformace poměru pohlaví ve středním a vyšším věku, způsobená na straně mužů také válečnými ztrátami a emigrací po únoru 1948.

V průběhu dalších desetiletí se tyto nepravidelnosti věkového složení posunovaly do vyššího věku, částečně se zmírňovaly vlivem úmrtnosti a pokračujícího stěhování ze Slovenska, a vznikaly nové, jak je to zřejmé ze stromu života podle výsledků sčítání 1991. Předně to byl důsledek poklesu porodnosti od poloviny padesátých do konce šedesátých let (s malým zvýšením v letech 1963-1965), dále vzestup porodnosti v období 1972-1979 (zvýšená plodnost vyšších počtů žen) a následného poklesu, zrychleného v závěru osmdesátých let. Druhá velká emigrační vlna po roce 1968 se rozprostřela do více generací. Deformace poměru pohlaví způsobená neúměrně vyšší úmrtností mužů než žen ve středním a vyšším věku, ale také zvýšenou emigrací mužů, se projevuje zvláště ve věku nad 60 let a nejvýrazněji ve věku nad 75 let (generace narozených před první světovou válkou).

Populace České republiky měla tedy koncem sledovaného období velmi nepravidelnou strukturu; posuny demografických vln a nepravidelností se negativně projeví zvláště počátkem příštího století.

Změny věkového složení působily i na vývoj porodnosti. Sekundárně se v padesátých letech projevil pokles porodnosti v letech hospodářské krize a naopak její vzestup po válce v demografické vlně sedmdesátých let.

Obyvatelstvo České republiky v celém poválečném období postupně stárnulo absolutně i relativně. Počty osob starších 60 let vzrostly z 1 113 tisíc v roce 1950 na 1 800 tisíc v roce 1970 a 1 838 tisíc v roce 1991, počty osob starších 80 let se zvyšovaly ještě rychleji (1950 - 94 tisíce, 1970 - 153 tisíce, 1991 - 258 tisíc). Při příznivějším poklesu úmrtnosti by bylo probíhalo stárnutí ještě rychleji a přitom by rozdíly mezi počty starších mužů a žen nebyly tak značné. Podíl dětské složky se měnil vlivem nepravidelností porodnosti, poměrně rychle se v posledním desetiletí snížil k hranici 20 %. Pokračující stárnutí je zřejmé také z průměrného věku žijících osob i věkového mediánu. Pravidelný průběh úrovně obou charakteristik byl vzestupem porodnosti v sedmdesátých letech pouze přerušen.

3.2. Složení obyvatelstva podle rodinného stavu

V poválečných letech se v Českých zemích postupně vytvořila zvláštní struktura obyvatelstva podle rodinného stavu jednak časnou a také vysokou sňatečností, dále rostoucí rozvodovostí a rovněž výraznou nadúmrtností mužů. Tyto tři skutečnosti, spolu s posuny věkových nepravidelností, se projevily ve vysokém podílu osob žijících v manželství již od poměrně nízkého věku, rostoucím podílem rozvedených, hlavně žen, od středního věku, a značným zastoupením vdov mezi ženami staršími 60 let. Základní tendence jsou zřejmé již z absolutních údajů. Počty a podíly svobodných mužů a žen byly nejvíce poznamenány zastoupením osob ve věku 15-23 let v populaci, proto jsou u nich patrné v delší časové řadě takové výkyvy. Počty a podíly ženatých mužů a vdaných žen se

zvyšovaly až do osmdesátých let (maximální podíly u mužů ve věku 40-59 let, u žen 25-44 let), pak došlo vlivem slabého "přísunu" mladých lidí ve věku kolem 25 let k poklesu ukazatele. Počty rozvedených osob vzrostly od roku 1950 více než pětkrát (muži) respektive 4,4 krát (ženy) při vyšších počtech žen než mužů zhruba o 40 % (maximální podíly ve věku 35-49 let). Při stagnaci počtů a podílů ovdovělých mužů rostly počty vdov při kolísání podílu (maxima v nejvyšším věku).

Tabulka 41 Složení obyvatelstva staršího 15 let podle rodinného stavu

Rodinný stav	Absolutní údaje v tisících					Složení v %		
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1970	1991
M u ž i								
Svobodní	872	819	931	858	973	27,0	25,3	25,0
Ženatí	2186	2 381	2 510	2 597	2 545	67,6	68,2	65,5
Rozvedení	46	73	109	165	241	1,4	3,0	6,2
Ovdovělí	131	124	129	131	127	4,0	3,5	3,3
Celkem¹⁾	3 239	3 399	3 680	3 754	3 892	100,0	100,0	100,0
Ž e n y								
Svobodné	732	656	706	585	668	20,8	17,5	15,7
Vdané	2 182	2 383	2 514	2 606	2 549	62,1	62,2	60,1
Rozvedené	75	112	165	236	330	2,1	4,1	7,8
Ovdovělé	527	591	656	697	695	15,0	16,2	16,4
Celkem¹⁾	3 519	3 744	4 044	4 126	4 246	100,0	100,0	100,0

1) včetně nezjištěného rod. stavu

Vedle právního rodinného stavu se při sčítáních od roku 1970 zjišťoval také počet a struktura tzv. faktických manželství (jinak nesezdaná soužití). Jde jen o případy, kdy byl do sčítacího archu výslovně zapsán při společném trvalém bydlení partnerů v jednom bytě vztah "druh-družka". Další desítky tisíc případů nebyly podchyceny, protože každý z obou partnerů bydlel trvale v jiném bytě. V roce 1970 bylo sečteno 58 tisíc faktických manželství (metodicky neúplný údaj), v roce 1980 již 89 tisíc a v roce 1991 poměrně shodný počet - 85 tisíc. I kdyby byly tyto údaje při zahrnutí druhé skupiny faktických manželství dvakrát vyšší, svědčí to o výjimečnosti faktických manželství v naší populaci. Objektivní příčinou je nedostatek bytů pro založení těchto domácností mladými lidmi (mladých druhů a družek je málo, starších naopak mnohem více). Více než polovina druhů a družek připadá na rozvedené osoby, nejvyšší intenzita tvorby faktických manželství byla ve věku 40-54 let u mužů a 30-34 let u žen.

3. 3. Národnostní složení obyvatelstva

Po odsunu Němců se staly České země národnostně vysoce homogenní zemí. První poválečné údaje ukázaly, že k české národnosti patřilo 94 % obyvatelstva. Imigrace Slováků především v rámci dosídlování pohraničí a v padesátých letech náborové akce do dolů a hutí na Ostravsku vedly k rychlému zvýšení počtu a podílu Slováků. Část Němců se v roce 1950 zřejmě ke své národnosti nepřiznala, ve skutečnosti jich mohlo být o 10-20 % více. Také Poláků jako druhé nejsilnější národnostní menšiny byl nevelký počet.

Tabulka 42 Národnostní složení obyvatelstva

Národnost	Absolutní údaje v tisících					Složení v %		
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1970	1991
Česká ¹⁾	8 344	9 023	9 271	9 734	9 771	93,8	94,5	94,8
Slovenská	258	276	321	359	315	2,9	3,3	3,1
Polská	71	67	64	66	59	0,8	0,7	0,6
Německá	160	134	81	58	49	1,8	0,8	0,5
Maďarská	13	15	19	20	20	0,2	0,2	0,2
Ukrajín.,rusín.,rus	19	20	16	15	15	0,2	0,2	0,1
Romská					33			0,3
Ostatní a nezj.	31	37	36	40	40	0,3	0,3	0,4
Celkem	8 896	9 572	9 808	10 292	10 302	100,0	100,0	100,0

1) v roce 1991 včetně 1 362 tisíc osob moravské (13,2 %) a 44 tisíc osob slezské (0,4 %) národnosti.

V průběhu dalších 40 let nedošlo k žádné změně národnostního složení. Počet Slováků další imigrací a přirozenou reprodukcí vzrostl zhruba na 360 tisíc v roce 1980, do roku 1991 se nepatrně snížil (převážná část Romů by podle dřívějšího pojetí patřila ke slovenské národnosti, jejich započtením by byl formální pokles počtu Slováků nižší). Populace Slováků je zajímavá dvouvrcholovým složením podle vzdělání: má vyšší podíl osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, ale polovinu osob starších 15 let pouze se základním (Romové se zapsanou slovenskou národností). Počet Poláků stagnoval, část poklesu v roce 1991 lze přičíst respektování slezské národnosti. Postupně se trvale snižoval počet Němců, a to dvojím způsobem: pokračující emigrací do Spolkové republiky Německo (zvláště v šedesátých letech a v rámci humanitárních akcí spojování rodin) a při velmi nepříznivé věkové struktuře vymíráním (při sčítáních 1970-1991 bylo z Němců v poproduktivním věku kolem 43 %, dětí do 15 let však jen 5-7 %). Podíl obyvatelstva ostatních národností zůstával na bezvýznamné úrovni.

V celém poválečném období docházelo samozřejmě k asimilaci nečeského obyvatelstva, především prostřednictvím národnostně smíšených sňatků. Nejvíce se to projevovalo u slovenské národnosti (srovnání intercensálních bilancí vždy s výsledky dalšího sčítání). Kolem 60 % sečtených Němců a Poláků představovaly ženy: v prvním případě šlo hlavně o válečné vdovy, ve druhém o následek větší imigrace žen (v menší míře také u národnosti ruské, ukrajinské a rusínské). Kromě Poláků a Němců žily všechny nečeské národnosti na území celé České republiky v diferencovaném rozptýlu.

Asimilace nečeského obyvatelstva a jeho nižší reprodukce (kromě Slováků) způsobila, že v roce 1991 se hlásilo k české národnosti již téměř 95 % obyvatelstva. V tom je ovšem započteno i 13,6 % "deklaratorních" Moravanů a Slezanů.

Specifickou skupinou, dříve etnickou, v pojetí sčítání 1991 již národnostní, jsou Romové. Válečné období přežilo pouze asi pět set českých Romů. V roce 1947 podle soupisu ministerstva vnitra jich žilo na území Českých zemí již 17 tisíc, pozdějším stěhováním ze Slovenska a vysokou úrovní plodnosti vzrostl jejich počet na 60-70 tisíc v roce 1970, na 100-110 tisíc v roce 1980 a na odhadovaných 160 tisíc v roce 1991. Ke své romské národnosti se při sčítání v tomto roce přihlásila jen menší část z nich, při sčítáních 1970 a 1980 zvláštním způsobem zjištěné počty byly vždy o něco nižší než ukazovaly evidence národních výborů.

Romská populace se vyznačuje vysokým podílem dětí do 15 let (50 % v roce 1970, 42 % v roce 1980 a 38 % v roce 1991) a nízkým podílem staršího obyvatelstva (necelá 3 % nad 60 let). Průměrný věk činí 22 roků. Její reprodukce se diametrálně odlišuje rozením vysokých počtů dětí (konečná plodnost 5-6 živě narozených dětí na jednu ženu, až v roce 1991 pokles pod hranici 5 dětí) a neúměrně vyšší úmrtností ve všech věkových skupinách. Dalšími výraznými charakteristikami jsou nízká úroveň vzdělání (více než 5 % osob starších 15 let bez vzdělání, přes 80 % jen se základním), časté soužití domácností převážně s více dětmi a nízká zaměstnanost žen. Převážná část Romů žije ve městech (přes 80 %) hlavně v Severočeském a Severomoravském kraji (na Slovensku zůstali Romové převážně ve venkovských obcích - kolem 60 %). Na rozdíl od ostatních národností je asimilace Romů minimální, již v datech sčítání 1991 se projevila jejich vysoká nezaměstnanost (v průměru ČR bylo ze 100 ekonomicky aktivních osob 2,3 hledajících zaměstnání, mezi Romy však při neúplných datech 20 %).

3. 4. Složení obyvatelstva podle úrovně vzdělání

Od roku 1950 se v československých sčítáních zjišťovalo u osob starších 15 let deklaratorní metodou nejvyšší dosažené školní vzdělání: v hrubých skupinách podle druhů škol jsou údaje srovnatelné. Úroveň vzdělanosti obyvatelstva se postupně zvyšovala jednak tím, že stále vyšší podíl mladých lidí získával středoškolské a vysokoškolské vzdělání, jednak vymíráním generací s podstatně nižším vzděláním. V období 40 let tak klesl podíl obyvatelstva jen se základním vzděláním z 83 % na 33 %, na druhé straně vzrostl podíl osob s maturitou z 6 % na 30 %. Počet a podíl osob bez vzdělání byl minimální, ze značné části šlo o osoby nevzdělavatelné nebo o Romy.

Tabulka 43 Složení obyvatelstva staršího 15 let podle dokončeného školního vzdělání

Vzdělání	Absolutní údaje v tisících					Složení v %		
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1970	1991
Základní	5 606	5 744	4 087	3 512	2 696	82,9	53,1	33,1
Střední odborné	661	547	499	565	413	9,8	6,5	5,1
Učňovské			1 726	1 992	2 466		22,4	30,3
Úplně střední	345	643	1 044	1 348	1 867	5,1	13,5	22,9
Vysokoškolské	62	156	263	393	583	0,9	3,4	7,2
Bez vzděl. a nezj.	84	53	82	70	113	1,3	1,1	1,4
Celkem	6 758	7 143	7 701	7 880	8 138	100,0	100,0	100,0

1) od roku 1980 včetně učňovských škol s maturitou (11 tisíc v roce 1980; 96 tisíc v roce 1991).

Se snižujícím se věkem vzrůstá úroveň vzdělání zvláště u žen; ty získávaly trvale častěji jen základní vzdělání, méně často učňovské, ale na druhé straně nejčastěji úplné středoškolské vzdělání. Z absolventek středních škol dosáhla vysokoškolského vzdělání jen každá zhruba pátá, z absolventů-mužů však každý třetí. Zdaleka tedy nedochází k vyrovnání úrovně vzdělání podle pohlaví ani mezi mladou generací.

Úroveň vzdělání obyvatelstva není v České republice vyrovnaná, jen zčásti je to způsobeno vlivem rozdílného věkového složení. Růst podílu absolventů středních a zvláště vysokých škol s velikostí obcí a měst je přirozený. Neúměrně vyšší podíly osob jen se základním a učňovským vzděláním v některých okresech (zvláště v severočeském pohra-

ničí) jsou odrazem sociální struktury tamního obyvatelstva i důsledkem dřívějších procesů rozmísťování dorostu do škol a učebních poměrů, respektive přímo do zaměstnání.

Tabulka 44 Složení obyvatelstva ve věku 25-29 let podle dokončeného školního vzdělání (v %)

Vzdělání	Muži			Ženy		
	1970	1980	1991	1970	1980	1991
Základní	21,3	17,1	9,1	43,8	30,3	12,1
Střední odborné	3,5	1,4	1,2	6,8	5,5	2,1
Učňovské	44,1	51,4	47,8	13,9	28,3	32,7
Úplně střední	22,4	19,4	26,8	27,7	28,1	40,8
Vysokoškolské	8,0	10,0	13,7	7,1	7,2	11,3
Bez vzděl. a nezj.	0,7	0,7	1,4	0,7	0,6	1,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. 5. Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání

Náboženské vyznání se zjišťovalo tradičním způsobem naposledy při sčítání v roce 1950 jako příslušnost k určité církvi. K církvím se tehdy přihlásilo 94 % obyvatelstva, skutečná religiozita nebyla samozřejmě tak vysoká. V dalších letech bylo zjišťování údajů o náboženském vyznání osob usnesením vlády v roce 1953 zakázáno, ve skutečnosti k němu docházelo například při výběru ke studiu na středních a vysokých školách. Zvláště v prvním období po roce 1948 se považovalo náboženství za ideologii nepřátelskou socialismu a z toho vyplynuly některé přístupy státních orgánů k církvím (zrušení řeholních řádů a klášterů, nutnost státního souhlasu k výkonu služby duchovních, persekuce části duchovních atd.).

Tabulka 45 Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání

Vyznání	Absolutní údaje v tisících		Složení v %	
	1950	1991	1950	1991
Římskokatolické	6 792	4 021	76,4	39,0
Čs. husitské	947	178	10,6	1,7
Evangelické celkem	510	255	5,7	2,5
Ostatní	104	70	1,2	0,7
S vyznáním celkem	8 353	4 524	93,9	43,9
Bez vyznání a bez údaje	543	5 778	6,1	56,1
Úhrnem	8 896	10 302	100,0	100,0

Přes dlouholetý tvrdý postup proti církvím a jejich členům se k náboženskému vyznání při sčítání 1991 přihlásilo 44 % obyvatelstva, z toho převážná většina k římskokatolické církvi. K náboženskému vyznání se hlásily o něco častěji ženy než muži, hlavním diferenciačním faktorem byl věk (k některému vyznání se hlásila čtvrtina dětí ve věku do 15 let, třetina z osob 15-39 letých, polovina ze čtyřicátníků, dvě třetiny z 50-69 letých a tři čtvrtiny ze starších 70 let). Intenzitu vztahu k církvím nelze z dat sčítání posoudit, náboženských shromáždění se účastní mnohem méně osob než bylo přihlášených při sčítání. Skutečná religiozita obyvatelstva je tedy podstatně nižší.

Drahým významným faktorem diferenciacie úrovně religiozity je poloha okresu a velikost obce či města v něm. Nejvyšší podíly obyvatelstva se k náboženskému vyznání přihlásily na jihovýchodní a severovýchodní Moravě a dále v okresech se stabilizovaným obyvatelstvem, nejnižší v pohraničních okresech severozápadních Čech a ve městech.

3. 6. Ekonomické a sociální charakteristiky obyvatelstva

Nedosídlení zemědělských částí pohraničních okresů, industrializace a současně kolektivizace zemědělství vedly společně k dalšímu zeslabení primárního sektoru. Během čtyřiceti let se snížil podíl činných v zemědělství, lesnictví a rybářství na necelých 12 %, tj. na polovinu. Přitom se po krátkodobém vzestupu zastoupení průmyslu a výrobních řemesel později trvale snižovalo. Od zvláštního "industrializačního" období 1950-1960 rostl trvale podíl činných v ostatních odvětvích, převážně v terciární sféře. Vzhledem ke změnám klasifikací nelze provést za toto delší období podrobnější srovnání.

Tabulka 46 Odvětvové složení ekonomicky činných osob (v %)

Odvětví	1950	1961	1970	1980	1991
Zemědělství, lesnictví a ryb.	22,2	19,9	14,3	12,0	11,6
Průmysl a výr. řemesla	40,3	43,9	42,3	41,0	37,3
Stavebnictví	5,4	7,4	7,7	8,6	7,6
Ostatní a nezj.	32,1	28,8	35,7	38,4	43,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ekonomicky aktivní v tisících	4 068 ¹	4 695	4 984	5 364	5 421

1) včetně pomáhajících

Stejně metodické problémy jsou i v hodnocení změn sociální struktury obyvatelstva. Zřetelný je úbytek podílu družstevních rolníků; zastoupení středních a drobných rolníků kleslo na minimum. Od počátku rostl podíl zaměstnanců, přičemž podíl dělníků se začal snižovat až po roce 1970. Pokud jde o zemědělské dělníky, jejich počet kolísá podle dat sčítání v úzkém rozmezí 145-153 tisíce při poklesu podílu z úhrnu činných (3,7 % v roce 1950, 2,7 % v roce 1991). Spolehlivější hodnocení struktury činných podle socioprofesionálních skupin již přesahuje rámec studie a stejně nelze odlišit kategorie pracovníků řídicích a "řízených" (v klasifikacích se neuplatňovalo hledisko postavení v zaměstnání).

Tabulka 47 Sociální složení obyvatelstva (v %)

Sociální skupina	C e l k e m				Ekonomicky aktivní	
	1950	1961	1970	1980 ¹	1980	1991
Dělníci	59,0	56,5	60,3	47,3	46,5	43,1
Ostatní zaměstnanci	18,5	30,0	28,6	42,2	45,0	45,6
Družstevní rolníci	0,0	9,6	8,4	8,1	6,8	6,1
Drobní a stř. rolníci	15,7	2,1	0,6	0,1	0,0	0,1
Ostatní a nezj.	6,8	1,8	2,1	2,3	1,7	5,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1) změna klasifikace 1978

Skutečná sociální struktura obyvatelstva v minulých desetiletích je statisticky nepostižitelná. I v zájmu udržení vysokého podílu dělnické třídy se měnily klasifikace zaměstnání. Rovněž sociologická šetření z té doby ztratila svou hodnotu, protože byla zaměřena více na sledování shody mezi sociálními skupinami než na jejich strukturu.

Tabulka 48 Ženy pracující v národním hospodářství (k 31.12.)

Rok	Absolutně v tisících	v %	Ženy na mateřské dovolené v tisících
1948	1454	36,8	17
1950	1484	37,3	18
1960	1959	44,1	25
1970	2 282	47,2	121
1980	2 335	46,8	258
1989	2 490	45,8	250

V celém sledovaném období od roku 1950 se zvyšoval počet ekonomicky aktivních osob jednak z přírůstků obyvatelstva v produktivním i poproduktivním věku, jednak vyšší intenzitou zapojení mužů a zvláště žen. Dřívější pomáhající v soukromých zemědělských závodech, v řemeslnických a jiných živnostech se stávali pracovníky organizací (zemědělských a jiných družstev, komunálních a státních podniků). Data sčítání zahrnovala vždy i tzv. neplánované složky (příslušníky armády, ministerstva vnitra, pracovníky uranových závodů, stranických orgánů aj.), takže jsou srovnatelná; vojáci základní služby a vězni byli započtení jako tzv. zdržení od zaměstnání mezi ekonomicky aktivní.

Tabulka 49 Intenzita ekonomické aktivity žen podle věkových skupin

Věková skupina	Z 1 000 žen v daném věku bylo ekonomicky činných				
	19501	1961	1970	1980	1991
15-19	698	563	442	300	339
20-24	606	721	797	847	875
25-29	436	620	809	914	945
30-34	410	650	838	931	951
35-39	440	716	866	942	954
40-44	474	739	864	939	951
45-49	477	723	840	912	934
50-54	435	654	771	838	857
55-59	363	459	394	428	311
60-64	242	324	200	234	162
65-69	88	145	105	138	97
70 a více		35	31	44	23

1) včetně pomáhajících (979 tisíc výdělečně činných a 516 tisíc pomáhajících), ve všech letech včetně žen na mateřské dovolené

Časové řady intenzity ekonomické aktivity mužů z dat jednotlivých sčítání potvrzují jejich vysoké pracovní zapojení až k hranici 99 % ve věku 30-34 let; do věku 30 let byly ukazatele sníženy o osoby připravující se k povolání, ve středním a vyšším věku rostla invalidizace a tím docházelo k postupnému poklesu ukazatelů. Za charakteristiku specifického ekonomického rozvoje je vhodnější považovat vzestup zaměstnanosti žen. Podíl ekonomicky činných žen dosáhl maxima v období kolem roku 1970, kdy činil 47 %.

Růst intenzity ekonomické aktivity žen probíhal nepřetržitě až do roku 1991. K určitému kolísání docházelo jen ve věkové skupině 15-19 letých ve vztahu k délce přípravy k zaměstnání, a pak ve věku nad 55 let, kdy ženy již získávaly nárok na starobní důchod. Maximální intenzity pracovního zapojení bylo dosaženo v roce 1991, kdy ve věku 30-44 let bylo ekonomicky činných více než 95 % žen. Z hlediska populační reprodukce byla nejzávažnější vysoká ekonomická aktivita žen ve věku nejvyšší plodnosti, tj. ve věkovém rozmezí 18-30 let.

Tabulka 50 Intenzita ekonomické aktivity vdaných žen podle počtu závislých dětí

Rok, počet záv. dětí	Z 1 000 žen v dané skupině bylo ekonomicky činných ¹			
	Celkem	1 dítě	2 děti	3+ děti
1970	794	809	801	716
1980	913	899	933	880
1991	944	933	959	923
	z toho s nejmladším dítětem ve věku v roce 1991			
0-2	955	949		935
3-5	916	915	930	875

1) včetně žen na mateřské dovolené

Vysoká intenzita ekonomické aktivity byla zjištěna také u vdaných žen se závislými dětmi, a to zvláště se dvěma dětmi, tedy obecně při dosažení plánovaného počtu dětí. Údaje podle věku nejmladšího dítěte jsou poněkud zkresleny tím, že jako ekonomicky aktivní byly započteny i ženy na mateřské dovolené. Až ženy se třemi a více dětmi byly v domácnosti o něco častěji. Takový výrazný vzestup intenzity ekonomické aktivity žen přispěl podstatnou měrou ke snížení populační reprodukce.

3. 7. Struktura osídlení

Velké poválečné přesuny obyvatelstva, hlavně migrace z vnitrozemí a ze Slovenska do pohraničí, výrazně změnilo rozmístění obyvatelstva České republiky jak územně, tak z hlediska velikostní struktury obcí. Publikované údaje jsou ovšem zkresleny trvalým snižováním počtu obcí z 11 459 v roce 1950 až na 4 778 v roce 1980. Venkovské obce se vytlidňovaly, menších obcí do 200 respektive 500 obyvatelů ubývalo, protože se často nuceně slučovaly do větších celků. K největší koncentraci obcí došlo před sčítáním 1980 v rámci realizace koncepce střediskových obcí. Po listopadu 1989 se část obcí opět osamostatnila.

V celém období od roku 1950 probíhala koncentrace obyvatelstva stěhováním z menších obcí do větších respektive přímo do měst. Po válce žila ve městech nad 10 tisíc obyvatel zhruba třetina obyvatelstva, v roce 1991 to bylo již přes 56%. V rámci koncepce územního vyrovnávání rostla rychleji menší a střední města než města nad 50 tisíc obyvatel nebo velkoměsta, jejichž rozvoji bylo záměrně bráněno.

Tabulka 51 Velikostní struktura obcí a jejich obyvatelstva

Sčítání	Celkem	v tom s počtem obyvatel				10000- 49999	50000- a více	Hustota obyv. na km ² , prům. velikost
		do 499	500- 1999	2000- 9999				
Počty obcí								
1950	11 459	8 367	2 559	465	59	9	112,8	
1961	8 726	5 360	2 728	551	75	12	121,4	
1970	7 511	4 295	2 594	520	85	17	124,4	
1980	4 778	2 063	2 050	526	117	22	130,5	
1991	5 768	3 283	1 871	478	112	24	130,6	
Počty obyvatelstva v tisících								
1950	8 896	1 843	2 250	1 769	1 209	1 825	776	
1961	9 572	1 367	2 472	2 122	1 444	2 167	1 097	
1970	9 808	1 132	2 339	2 047	1 572	2 718	1 306	
1980	10 292	601	1 923	2 131	2 255	3 382	2 154	
1991	10 302	808	1 748	1 965	2 197	3 584	1 786	
Složení obyvatelstva v %								
1950	100,0	20,7	25,3	19,9	13,6	20,5		
1961	100,0	14,2	25,8	22,2	15,1	22,7		
1970	100,0	11,6	23,8	20,9	16,0	27,7		
1980	100,0	5,8	18,6	20,7	22,0	32,9		
1991	100,0	7,8	17,0	19,1	21,3	34,8		

Uzemní stav ke dni sčítání, 1950 přítomné obyvatelstvo

Postup urbanizace v posledních dvaceti letech lze sledovat přesněji na podkladě provedených přepočtů na územní organizaci z roku 1991 za soubor 348 obcí definovaných pro sčítání 1991 jako města (tj. bez zřetele k tomu, zda v nich byl obecní nebo městský úřad). Také v období 1970-1991 se potvrdil rychlejší růst 123 okresních měst a dalších měst nad 10 tisíc obyvatel ve srovnání se 14 statutárními městy, a podstatně pomalejší rozvoj 211 ostatních menších měst. Podíl obyvatelstva žijícího mimo města klesl již pod třetinu, mimo území regionálních aglomerací žije podle odhadu jen zhruba čtvrtina obyvatelstva. Česká republika se stala vysoce urbanizovanou zemí, ale kromě Prahy bez dalších výrazných velkoměst.

Praha rostla v celém poválečném období poměrně pomalu, Brno rovněž, rychlejší růst zaznamenala Ostrava a města Hradec Králové a České Budějovice, která byla po roce 1960 krajskými městy, a Pardubice. Nejrychleji rostoucím městem do roku 1970 byl ostravský satelit Havířov, který však po zastavení další výstavby v sedmdesátých letech stagnuje. Zhruba od roku 1970 rostlo velice rychle město Česká Lípa (39,7 tisíc obyvatel v roce 1991; přírůstek za dvacet let činil 21,8 tisíc, tj. 122 %).

Tabulka 52 Obyvatelstvo měst a ostatních obcí v letech 1970-1991

Města, obce	Obyvatelstvo v tis.			Složení v %			Rozdíl 1970-91	
	1970	1980	1991	1970	1980	1991	abs.	v %
Statutární města ¹	2 695	2 902	2 993	27,5	28,2	29,1	298	11,1
Ost.okresní a nad 10 tis.obyv.	2 276	2 637	2 797	23,2	25,6	27,1	521	22,9
Ostatní do 10 tis. obyv.	1092	1192	1186	11,1	11,6	11,5	94	8,6
Města celkem	6 063	6 731	6 976	61,8	65,4	67,7	913	15,1
Ostatní obce	3 745	3 561	3 326	38,2	34,6	32,3	-419	-11,2
Úhrnem	9 808	10 292	10 302	100,0	100,0	100,0	494	5,0

1) soubor 348 měst pro zpracování výsledků sčítání 1991

2) jde o 12 měst uvedených v tabulce 53 (nepatří k nim však města Kladno a Most) a dále o města Opava a Karlovy Vary

Diferencovaný růst měst byl spojen se změnami územního rozmístění obyvatelstva. Ve všech krajích kromě Středočeského až do roku 1980 obyvatelstva přibývalo, v období 1980-1991 se snížil počet obyvatel v Západočeském a Východočeském kraji. Přírůstky obyvatelstva se soustřeďovaly převážně do moravských okresů, zvláště na Ostravsko (reprodukce druhé generace imigrantů z padesátých let). Snížení přírůstků obyvatelstva v posledním desetiletí se projevilo poklesem počtu obyvatelstva ve 47 okresech (v období 1971-1980 jen v 11); z nich bylo 11 ze Středočeského kraje, 9 z Východočeského, 8 ze Západočeského, atd.

Tabulka 53 Růst počtu obyvatelstva největších měst (v tisících)

Město	1950	1961	1970	1980	1991	Přírůstek 1950-1991 v %
Praha	1057	1133	1141	1182	1214	14,8
Brno	299	324	344	371	388	29,8
Ostrava	216	254	297	322	327	51,7
Plzeň	127	139	153	171	173	36,8
Olomouc	77	83	92	102	106	37,4
Liberec	71	79	85	97	102	43,7
Ústí nad Labem	70	78	84	93	100	42,6
Hradec Králové	57	67	80	96	100	74,9
České Budějovice	56	« 65	77	88	97	70,5
Pardubice	50	65	79	93	95	89,8
Havířov	13	51	82	86	86	569,1
Zlín	63	65	72	81	85	34,6
Kladno	50	56	63	71	72	42,2
Most	46	57	61	62	71	53,4
Opava	41	48	53	59	63	54,5
Karlovy Vary	42	50	53	57	56	35,4

V roce 1950 přítomné obyvatelstvo, v ostatních letech bydlící obyvatelstvo; všechny údaje přepočtené na území k 3. 3.1991; přírůstky byly vypočteny z nezaokrouhlených údajů.

V souvislosti s trvalou migrací do měst se měnilo věkové složení venkovského obyvatelstva, které rychle stárnulo až vymíralo. Proto se ve většině okresů s další emigrací do měst počty obyvatelstva ostatních obcí snižovaly; například v období 1980-1991 nedošlo k úbytku obyvatelstva ve venkovských obcích jen v jediném okrese (Opava).

Skutečná struktura osídlení, nezávislá na administrativním vymezení obcí, byla zjištěna již ve sčítáních 1970 a 1980 prostřednictvím jednotně vymezených sídelních lokalit. V roce 1991 jich bylo ve 5 498 obcích (kromě 270 měst s urbaustickými obvody) téměř 14 tisíc. Z nich mělo 9,3 tisíc (67 %) méně než 200 obyvatel a žilo v nich 650 tisíc obyvatel (necelých 18 %).

Vedle kolísám úrovně reprodukce a při stagnaci úrovně úmrtnosti byla rychlá koncentrace obyvatelstva do měst třetím nejvýraznějším procesem poválečného vývoje obyvatelstva České republiky. Byl zahájen již při dosidlování pohraničí, zrychlil se v průběhu kolektivizace zemědělství a industrializace a pokračoval i v obdobích s nízkým přírůstkem obyvatelstva. Současně se projevil ve vylidňování venkovských obcí, takže v nich k trvalému bydlení slouží stále menší část bytového fondu a roste podíl staveb sloužících jen k rekreaci. Úbytky venkovského a přímo zemědělského obyvatelstva, které mělo a dosud má vyšší plodnost, přispěly k dalšímu snižování reprodukce.

V jakém rozsahu šlo při vytváření nové struktury osídlení o tzv. plánovitě přesuny pracovních sil a obyvatelstva a do jaké míry to byla spontánní migrace, se nikdy nepodaří zjistit. Víme jen, že hlavní roli hrálo rozmísťování bytové výstavby zvláště do měst s preferovaným rozvojem strojírenství, těžby uhlí a hutní výroby, zatímco města a okresy s převahou spotřebního průmyslu stagnovala.

3. 8. Domácnosti a rodiny a úroveň jejich bydlení

Populace není jen souhrnem jednotlivých osob, ale současně také sociálních kolektivů, domácností a rodin. Do počtů a složení domácností a jejich změn se promítají demografické struktury, zvláště podle věkových skupin, pohlaví a rodinného stavu. Se zvyšujícím se věkem intenzita tvorby domácností vzrůstá, ženy vytvářejí domácnosti častěji než muži, ovdovělí více než rozvedení a ti více než svobodní (nejčastěji samozřejmě ženatí muži a vdané ženy). Stárnutí obyvatelstva a dřívější růst podílu osob žijících v manželství a sekundárně pak také rozvedených a ve vyšším věku ovdovělých žen přispívaly k trvalému růstu počtu domácností. Relativně přibývalo domácností rychleji než obyvatelstva, přičemž tvorby domácností se účastní osoby až ve věku nad 15, ve skutečnosti nad 20 let (počty dětí působily ovšem na průměrnou velikost domácností). Na intenzivnější tvorbu domácností mělo značný vliv také zvyšování počtu bytů, a pokud jde o domácnosti jednotlivců, i růst životní úrovně důchodců.

V Československu se od sčítání 1961 používá specifická metodika zjišťování domácností založená na bázi tzv. cenových domácností a vycházející především z pojetí rodiny (rodinné domácnosti). Byla vyvolána potřebou získat podrobné údaje o rozsahu nedostatku bytů a o skutečné úrovni bydlení. Za úplné rodiny se považují ty cenové domácnosti, které tvoří manželské dvojice (právní nebo i faktické manželství) se závislými dětmi či bez dětí, za neúplné rodiny v užším smyslu jen ty, které tvoří jeden z rodičů se závislým dítětem (dětmi). V rámci rodin žijí vedle nezávislých dětí další dospělí osoby: pokud s rodinou společně hospodaří, považují se za její součást, při

samostatném hospodaření vytvářejí další cenovou domácnost. Dalšími typy cenových domácností jsou vícečlenné nerodinné domácnosti a domácnosti jednotlivců.

V Československu došlo po druhé světové válce k opoždění vzestupu bytové výstavby o patnáct až dvacet let, a ten končil až v průběhu osmdesátých let. To se projevilo ve zvýšených počtech tzv. bytových domácností (= trvale obydlených bytů) teprve v období kolem roku 1970. Do té doby narůstající nedostatek bytů byl zřejmý z vysokého podílu bytů obydlených dvěma nebo více cenovými domácnostmi; ten se začal snižovat až v průběhu sedmdesátých let po vzestupu přírůstku bytů vlivem vyšší výstavby. Pokles soužití více cenových domácností v jednom bytě po roce 1970 byl projevem snižování nedostatku bytů, který postihoval především mladá manželství. Zhruba polovina společného soužití v roce 1970 byla chtěná, protože vyhovovala oběma (nebo všem třem) domácnostem; nejčastěji to dodnes platí pro bydlení v rodinných domcích s třígeneračním bydlením, kde jde však často o fakticky oddělené bydlení ve dvou samostatných bytech.

Tabulka 54 Bytové a cenové domácnosti

Domácnosti		1961	1970	1980	1991
Bytové	tis.	2 845	3 089	3 495	3 706
z toho se 2+ CD	tis.	346	373	343	318
	%	12,2	12,1	9,8	8,6
s 1 osobou	tis.	366	492	697	842
	%	12,9	15,9	19,9	22,7
průměrný počet členů		3,35	3,15	2,92	2,76
Cenové	v tis.	3 214	3 503	3 876	4 052
z toho s 1 osobou	tis.	515	669	939	1090
	%	16,0	19,1	24,2	26,9
průměrný počet členů		2,95	2,78	2,64	2,53
Na 100 BD bylo CD		113,0	113,4	110,9	109,3

CD - cenová domácnost, BD bytová domácnost

Stárnutí obyvatelstva a hlavně růst počtu rozvedených osob vedly k častějšímu vytváření domácností jednotlivců a spolu se zvyšujícím se počtem bytů působily na rychlý vzestup bytových domácností jednotlivců bydlících samostatně ve vlastním bytě. Proto se zvyšoval podíl bytů obydlených jen jednou osobou, když stále větší část přírůstku bytů připadala na tyto nejmenší domácnosti. V letech 1961-1991 vzrostl počet bytových domácností o necelou třetinu, počet jednočlenných domácností však o 130 %, takže v roce 1991 byla již téměř čtvrtina bytů obydlena jen jednou osobou (počet bytových domácností se dvěma a více členy se přitom zvýšil jen o 16 %). Stále větší část jednočlenných bytových domácností představovaly osoby starší 60 let, převážně ovdovělé, dožívající v bytech, které sloužily dříve bydlení jejich rodin (například v roce 1991 z 842 tisíc těchto domácností bylo 103 tisíc domácností mužů starších 60 let, z nich 59 tisíc vdovců; z 397 tisíc žen starších 60 let bylo 325 tisíc vdov - z bytů obydlených jednou osobou bylo obydleno staršími jednotlivci téměř 60 %).

starých venkovských domcích po odstěhování rodin dětí do měst respektive do nových rodinných domků. Ve městech k němu přispívaly nízké náklady na bydlení, pokud ovšem získaly rodiny dětí vlastní byty: pak se projevila tendence samostatného bydlení starších jednotlivců blízko rodin dětí. Další desítky tisíc bytů ve městech byly obydleny staršími jednotlivci s fiktivním spolubydlením dětí nebo vnuků a vnuček.

Oddělování bydlení starších jednotlivců a pokles společného bydlení více cenových domácností v jednom bytě, včetně úbytku rodin s více dětmi, měly za následek pokles průměrné velikosti bytových domácností. Ke snižování třígeneračního bydlení samozřejmě přispívalo i to, že kromě bytů v rodinných domcích nebyly pro ně vytvářeny podmínky výstavbou větších bytů v bytových domech.

Cenových domácností bylo při každém sčítání zjištěno řádově o desetinu více než bytových, ale jejich přírůstky byly absolutně i relativně nižší (v období 1961-1991 26 %, z toho jednočlenných 112% a vícečlenných jen 10%). Proto také vzrostl podíl jednočlenných až nad čtvrtinu úhrnu cenových domácností, proto se také značně snížila jejich průměrná velikost.

V rámci proběhlých změn věkového složení, struktury obyvatelstva podle rodinného stavu a způsobu bydlení došlo k výrazným změnám struktury cenových domácností. Trvale se snižovalo zastoupení úplných rodin s dětmi, ale také manželských párů bez dětí: jejich společný podíl klesl ze 75 % v roce 1961 na 62 %, úplných rodin s dětmi bylo v roce 1991 dokonce absolutně méně než v roce 1961. V důsledku stále častějšího právního nebo faktického rozpadu úplných rodin se závislími dětmi vzrostl na více než dvojnásobek počet neúplných rodin se závislími dětmi: z úhrnu rodinných domácností s dětmi představovaly v roce 1961 jen 7,6%, v roce 1991 již 15,4%. Ostatních vícečlenných domácností přibýlo během třiceti let jen 9 %, počet domácností jednotlivců se více než zdvojnásobil.

Tabulka 55 Složení cenových domácností

Domácnosti	Absolutní počty v tisících				Složení v %			
	1961	1970	1980	1991	1961	1970	1980	1991
Úplné rodinné s dětmi	1405	1404	1 475	1396	43,7	40,1	38,1	34,4
Úplné rodinné bez dětí	1000	1083	1 082	1 117	31,1	30,9	27,9	27,6
Neúplné rodinné s dětmi	115	157	204	254	3,6	4,5	5,3	6,3
Ostatní vícečlenné	179	190	176	195	5,6	5,4	4,5	4,8
Domácnosti jednotlivců	515	669	939	1 090	16,0	19,1	24,2	26,9
Celkem	3 214	3 503	3 876	4 052	100,0	100,0	100,0	100,0

Metodicky srovnatelné údaje jsou sice částečně poznamenány aktuální věkovou strukturou v době každého sčítání, ale ukazují obecný dlouhodobý trend seskupování populace do domácností. V roce 1961 žilo v úplných rodinách 86 % obyvatelstva České republiky, v roce 1991 jen 79 %; v neúplných rodinách se závislími dětmi 3 % respektive téměř 7 %. Zato podíl osob žijících v domácnostech jednotlivců vzrostl z 5,4 % na 10,6 %.

Změny struktury cenových domácností podle typů vedly ke změně složení podle počtu členů: ubývalo domácností s pěti a více členy, kromě jednočlenných vzrostl nejvíce

počet dvoučlenných a čtyřčlenných (= úplných rodin se dvěma dětmi). Proto se průměrná velikost cenové domácnosti snížila až na 2,53 členů.

Ke stejně významným strukturálním změnám došlo i ve složení rodin podle počtu závislých dětí, přičemž se doba závislosti dětí vzhledem k častějšímu studiu prodloužila o dva až tři roky. V obou krajních letech sčítání 1961 a 1991 odpovídají údaje předchozímu vzestupu plodnosti žen deset až patnáct let před sčítáním. Zřetelný je úbytek počtu úplných rodin se třemi a více závislými dětmi a soustředění na rodiny se dvěma dětmi, takže průměrný počet závislých dětí klesl o desetinu dítěte.

Tabulka 56 Složení rodinných domácností podle počtu závislých dětí

Domácnosti	Absolutní počty v tisících				Složení v %			
	1961	1970	1980	1991	1961	1970	1980	1991
Úplné rodiny s dětmi								
celkem ¹	1405	1404	1475	1396	1,82	1,70	1,80	1,73
1 dítě	621	668	544	565	44,3	47,6	36,8	40,5
2 děti	528	556	725	671	37,6	39,6	49,2	48,1
3 děti	176	139	172	137	12,5	9,9	11,7	9,8
4+ dětí	80	41	34	23	5,7	2,9	2,3	1,6
Neúplné rodiny s dětmi								
celkem ¹	115	157	204	254	1,45	1,37	1,42	1,42
1 dítě	78	111	133	166	67,8	70,9	65,3	65,3
2 děti	26	36	58	73	22,9	22,8	28,3	28,9
3+ dětí	11	10	13	15	9,3	6,3	6,2	5,8
Podíl NR s dětmi ²					9,4	10,1	12,1	15,4

1) v pravé části tabulky průměrné počty závislých dětí v rodinách s těmito dětmi

2) podíl neúplných rodinných domácností se závislými dětmi z úhrnu rodinných domácností s těmito dětmi

Obdobná změna složení je zřejmá také u neúplných rodin s dětmi, kde však zůstala zachována dvoutřetinová převaha jednodětných rodin (vliv nejvyšší rozvodovosti po třech až čtyřech letech od sňatku) a proto se také jen málo změnil průměrný počet dětí v nich.

Vedle závislých a nezávislých dětí žilo v rámci rodinných domácností několik desítek tisíc dalších osob, převážně šlo o jednoho z rodičů manželů nebo o jejich sourozence. V roce 1991 jich bylo 89 tisíc ve 4 % úplných rodin a 48 tisíc v 10 % neúplných rodin (tyto osoby hospodařily společně s rodinou a netvořily tedy samostatnou cenovou domácnost).

Intenzita tvorby cenových domácností do určité míry souvisela i se získáním vlastního bytu, například výstavbou rodinného domku, zděděním, koupí bytu do osobního vlastnictví nebo získáním dekretu na byt. Nepřímo je to zřejmé z dat o podílu jednotlivých typů cenových domácností bydlících ve vlastním bytě (bez další cenové domácnosti). Nejčastěji měly vlastní byt úplné rodiny s dětmi, nejméně často neúplné rodiny s dětmi (původní byt úplné rodiny byl často manželův, děti do výchovy dostávaly po rozvodu převážně ženy). Vysoký podíl úplných rodin bez dětí s vlastním bytem byl

způsoben převahou starších rodin v této skupině, tj. po odchodu dospělých dětí, vysoký podíl domácností jednotlivců skutečností, že šlo často o dožívání posledního člena původní úplné rodiny.

Podíl úplných rodin s vlastním bytem se zvyšoval s počtem dětí (= s rostoucí dobou od sňatku rodičů), obdobně jako podíl mladých rodin s jedním dítětem.

Rodiny bez závislých dětí žijí převážně v těch bytech, v nichž bydlely ještě když měly děti; velmi často žily tímto způsobem také domácnosti jednotlivců. Úplné rodiny bez závislých dětí měly ovšem nižší průměrný počet členů než rodiny s dětmi (například v roce 1991 to bylo 2,33 respektive 3,92 členů), takže jejich byty byly při samostatném bydlení zalidněny příznivěji než byty rodin s dětmi. Rozdíly jsou dobře patrné z dat v tabulce: každé další dítě v rodině "přispělo" k poklesu průměrné obytné plochy na osobu respektive ke zvýšení průměrného počtu osob připadajících na obytnou místnost. Extrémně vysoká úroveň bydlení byla při všech sčítáních zjištěna u samostatně bydlících domácností jednotlivců - v průměru a zvláště ve složení bytů podle stupňů zalidnění.

Tabulka 57 Úroveň bydlem rodinných domácností s dětmi a bez dětí¹

Domácnosti	Procento domácností s vlastním bytem			Prům. obyt. pl. na osobu m ²		Prům. osob na obyt. místnost	
	1970	1980	1991	1980	1991	1980	1991
Úplné rodinné domácnosti bez dětí							
	74,9	81,5	84,9	16,6	19,6	1,08	0,89
Úplné rodinné domácnosti s dětmi							
celkem	82,1	87,2	89,2	11,7	13,2	1,46	1,27
1 dítě	77,8	82,2	85,2	12,9	14,8	1,32	1,14
2 děti	85,4	89,7	91,6	11,6	12,9	1,46	1,29
3 děti	87,8	91,7	93,4	10,0	11,2	1,72	1,51
4+ dětí	88,2	91,0	93,5	7,8	8,9	2,29	1,94
Neúplné rodinné domácnosti s dětmi							
celkem	60,6	65,5	70,0	13,5	15,6	1,30	1,09
Domácnosti jednotlivců	73,5	74,9	77,3	29,3	32,7	0,64	0,35
Úhrnem	77,3	81,3	83,6	15,1	16,6	1,17	1,04

1) Průměrná úroveň bydlení v roce 1980 za rodiny s dětmi respektive bez dětí do 15 let, všechny ostatní údaje za rodiny se závislými dětmi

Neúplné rodiny se závislými dětmi měly sice méně často vlastní byt, ale pokud jej měly, úroveň jejich bydlení byla příznivější, protože byly menší (úplné rodiny s dětmi v průměru 3,92 členů, neúplné rodiny s dětmi 2,44 členů - absence drahého manžela a ve dvou třetinách jen jedno dítě).

V celém poválečném období nebyl v Československu dostatek bytů, a ten postihoval nejvíce nové domácnosti - mladá manželství a rozvedené ženy s dětmi. Nekrytá minimální potřeba bytů v České republice byla pro rok 1970 vypočtena ve výši 208 tisíc (6,7 % počtu trvale obydlených bytů), pro rok 1980 to byly ještě 154 tisíce bytů (4,4 %), pro rok 1991 činil napočten 110-120 tisíc (3,2-3,5 %).

Obecně lze říci, že starší generace (úplné i neúplné rodiny již bez dětí a hlavně domácností jednotlivců) měly příznivější úroveň bydlení než rodiny s dětmi, respektive že bydlely lépe na úkor mladých rodin.

Při dlouhém čekání mnoha mladých manželství na vlastní byt docházelo jak k nucenému soužití v bytech rodičů, tak k tomu, že část mladých manželství získala vlastní byt až v době ukončení své reprodukce. Bylo to zřejmě zvláště v době zahájení družstevní bytové výstavby po roce 1960; později byla situace mladých manželství o něco lepší, protože rodiny s dětmi byly v pořadnicích stavebních bytových družstev preferovány.

Problematické počty a složení domácností i jejich bydlení, zvláště rodin s dětmi, bylo nutné věnovat větší pozornost než ostatním otázkám změn struktury populace České republiky. Výsledky všech průzkumů plánování rodičovství totiž prokázaly závažnost trvalého nedostatku bytů pro mladá manželství a i jinak nízké úrovně bydlení rodin s dětmi na rozhodování o počtu dětí v rodinách a tím na vývoj reprodukce. Zvýšení bytové výstavby po roce 1970 bylo také jedním z nepřímých faktorů, který umožnil tehdejší demografickou vlnu.

* * * *

V průběhu poválečných čtyřiceti pěti let se populace žijící na území České republiky postupně značně měnila. Dnes je to populace lidí narozených ze dvou třetin již po roce 1945, populace s rychleji rostoucím podílem starších osob, s vysokými podíly rozvedených osob a ovdovělých žen a hlavně s velmi nepravidelnou věkovou strukturou. Postupně vznikla nová společnost národnostně vysoce homogenní, vzdělanější, velmi sekularizovaná a poměrně silně urbanizovaná, s nízkým zastoupením zemědělského obyvatelstva. Populace České republiky žije stále více převážně v malých domácnostech s řídkým třígeneračním soužitím v jednom bytě, již na relativně dobré úrovni bydlení, ale s chronicky nepokrytou potřebou bytů. Všechny tyto skutečnosti a jejich změny se projevovaly v jejím reprodukčním chování.

Populace České republiky se v celém poválečném období vyvíjela shodně s populací Slovenské republiky; kromě větší národnostní smíšenosti Slovenska, jeho vyšší religiozity a nižšího stupně urbanizace si byly obě populace v době rozdělení Československa blízké jako nikdy před tím. V datech sčítání, zachycujících změny struktur obou populací, bylo prokazatelné dosahování shodných struktur a charakteristik na Slovensku o jedno až dvě desetiletí později než v České republice.

4»

4. Demografické procesy v letech 1945-1990

Složení obyvatelstva podle věku, pohlaví a rodinného stavu, ale také jeho územní rozmístění se měnilo ve sledovaných téměř padesáti letech průběhem jednotlivých demografických procesů. Věková struktura se vytvářela generacemi živě narozených dětí a počty zemědělských podle věku, složení obyvatelstva podle rodinného stavu kohortami sňatků redukovanými počty rozvodů a od středního věku také odlišnou úmrtností podle pohlaví a rodinného stavu. V ročních počtech narozených dětí se promítala úroveň plodnosti ve vazbě k počtům žen v reprodukčním věku, zvláště vdaných. I při trvalé imigraci ze Slovenska byla populace Českých zemí, kromě vln nelegální emigrace, v podstatě uzavřená, takže migrace se v demografických strukturách projevovala jen malou měrou. Na demografické procesy přitom působily dvě další významné skutečnosti: trvalý pokles zastoupení venkovského (zemědělského) obyvatelstva a růst vzdělanosti, především žen.

V reálné populaci se vzájemný vztah demografických struktur a procesů mísí, jedny působí na druhé; obdobně se společně váží i některé procesy. Pro nutné zjednodušení je na další případnou vazbu uvedeno jen odvolání (např. úmrtnost podle pohlaví, věku a rodinného stavu je zmíněna v části o sňatečnosti, ale hodnocena až v části o úmrtnosti).

Demografickými procesy jsou sňatečnost, rozvodovost a také úmrtnost, které společně se změnami věkové struktury vytvářejí složení obyvatelstva podle rodinného stavu. Druhý komplex procesů představuje reprodukce v užším smyslu, tj. plodnost žen a ve vazbě k věkové struktuře porodnost, a s nimi související potratovost, především interrupce. Třetím základním procesem je úmrtnost sledovaná ze všech jejích stránek, včetně hledisek rodinného stavu a územních rozdílů; posledním je pak migrace, měnící demografické struktury uvnitř sledované populace.

Naše hodnocení jednotlivých demografických procesů je časově omezeno roky 1950-1990 a vychází ze značné části z analýz výsledků sčítání lidu. Opírá se o časové řady ukazatelů, metodicky srovnatelných a co nejvíce "čistých" a postihujících celé sledované čtyřicetiletí až do sčítání 1991. Období let 1945-1950 je v následujících částech posuzováno jen obecně, protože z té doby chybí podklady pro výpočty analytických ukazatelů. To bylo umožněno až po sčítání 1950, třebaže byly jeho výsledky zpracovány ještě za přítomné obyvatelstvo. V rámci celé populace jde jen o malou nepřesnost, přenesenou v bilancích i na období do roku 1960. Teprve od roku 1961 vycházejí analytické charakteristiky z údajů za obyvatelstvo bydlící.

4.1. Sňatečnost

Hlavní demografickou charakteristikou každé populace evropského typu je vedle věkové struktury složení obyvatelstva podle rodinného stavu. Pro populaci Českých zemí (České republiky) to platí zvláště tím, že více než 90 % dětí se rodilo v manželství a že ani vliv rodinného stavu na úroveň úmrtnosti mužů a žen není bez významu. Hlavní determinantou vytváření struktury obyvatelstva podle rodinného stavu je pak celkový rozsah vstupů do manželství (tj. jaký podíl svobodných mužů a žen uzavírá sňatek) a jejich intenzita podle věku; vedlejší pak rodinný stav snoubenců, pořadí sňatku a případná diferenciací v různých skupinách obyvatelstva.

Roční počty sňatků u nás v podstatě odpovídají rozsahu souborů neženatých mužů respektive nevdaných žen starších 18 let (plnoletých a tím způsobilých uzavřít manželství), a to především ve věku do 30 let. Do úrovně sňatečnosti se pak promítají hlavně změny počtů svobodných osob ve věku 18 až 26 let. Výjimečně mohou do manželství vstoupit i osoby mladší, po dosažení věku 16 let, a to ze závažných důvodů (především pro těhotenství snoubenky) rozhodnutím soudu. Na vyšší sňatečnosti proto působí i počty 16-17 letých žen, pokud se v tomto věku vdávají častěji.

V Českých zemích (a obdobně také na Slovensku) se v průběhu padesátých let vytvořil po poválečném snížení věku plnoletosti z 21 na 18 roků sňatečností model vysokého podílu osob vstupujících do manželství a přitom již v časném věku, tj. brzy po dosažení plnoletosti nebo dokonce ještě před ním. Potvrdily to jak výpočty tabulek sňatečnosti, tak zvláště mezinárodní srovnání. Hlavními příčinami byly poměrně krátké období přípravy k povolání, chybějící tlak na získání určitého postavení v zaměstnání před sňatkem (důsledek plné zaměstnanosti), nízká úroveň antikoncepce přispívající často k těhotenství snoubenky a tím nutící ke sňatku (polovina prvních dětí narozených v manželství se rodila z předmanželských koncepcí), odstranění nebo zmírnění dřívějších sociálních zábran uzavření sňatku (např. zdravotně hendikepovaní). Ale také lehkovážné uzavírání sňatků částí mladých lidí po krátké známosti, umožněné i společenskou podporou mladých manželství (novomanželské půjčky zavedené v roce 1973). Podle jednoho výzkumu byl sňatek někdy prvním samostatným životním krokem mladých lidí.

Roční počty uzavřených sňatků kolísaly v poválečném období ve značně širokém rozpětí 63-99 tisíc, v relativním vyjádření 6,6 - 11,2 na tisíc obyvatel. Hlavní příčinou tak značného kolísání byly velké změny počtů mladých lidí ve věku nejvyšší sňatečnosti, částečně i měnící se relace mezi počty mladých svobodných mužů a žen. Z poválečného kompenzačního maxima v roce 1947 (97,8 tisíc sňatků) probíhal pokles až na 62,8 tisíc v roce 1957; v tomto roce k němu přispělo ohlášené zrušení tehdejší podpory při sňatku ve výši 1 000 Kčs od ledna 1957. Poté se roční počty sňatků začaly zvyšovat až k novému vrcholu v roce 1973 (99,5 tisíc, tentokrát za přispění zavedených novomanželských půjček). Další pokles do roku 1982 byl následován kolísáním na úrovni 81-84 tisíce ročně. Velký vzestup v roce 1990 byl reakcí na připravené zrušení výhodných novomanželských půjček od ledna 1991. Pro hrubé srovnání: minimální počet žen ve věku 20-24 let byl v roce 1958, pozdější maximum v roce 1970, další minimum v roce 1982 a od roku 1984 kolísání na málo se měnící výši.

Dalším faktorem byly změny relací mezi počty mladých mužů a žen ve věku nejvyšší sňatečnosti. Opět jen pro srovnání nepoměr mezi počty 22 letých mužů a 20 letých žen: od převahy 13 tisíc mužů v roce 1952 došlo k převaze žen ve výši 12 tisíc v roce 1967, poté následovala dlouholetá převaha mužů dosahující až 19 tisíc (1978) a krátkodobý obrat v letech 1982-1984, pak došlo k převaze 12 tisíc mužů (1986) a naopak žen v roce 1990 (6 tisíc). V rámci trendu dřívější porodnosti se tak silně měnily generace mužů a žen lišících se dobou narození o pouhé dva roky. Dřívější výpočty hladin specifických sňatečnosti svobodných mužů a žen podle jednotek věku potvrdily, že každý tento nepoměr a hlavně jeho změny působily na vzestup nebo pokles specifických sňatečnosti vypočítávaných pro každé pohlaví samostatně.

Intenzita sňatečnosti svobodných osob je nejlépe zřejmá z charakteristik tabulek sňatečnosti, vypočtených ve Federálním statistickém úřadě jednotným způsobem pro období 1961-1988.

Tabulka 58 Tabulky sňatečnosti svobodných osob (pravděpodobnost vstupu svobodných osob do manželství a tabulkové počty sňatků - průměry z vypočtených jednoletých tabulek)

Věk k 1. 1.	Muži				Ženy			
	1961-62	1971-72	1981-82	1987-88	1961-62	1971-72	1981-82	1987-88
	Pravděpodobnost uzavření sňatku							
15	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,003	0,003	0,002
16	0,000	0,001	0,001	0,001	0,023	0,020	0,018	0,014
17	0,008	0,011	0,012	0,017	0,113	0,093	0,093	0,096
18	0,027	0,034	0,034	0,044	0,187	0,167	0,177	0,179
19	0,036	0,053	0,043	0,051	0,249	0,234	0,234	0,226
20	0,081	0,100	0,076	0,082	0,286	0,280	0,250	0,243
21	0,193	0,181	0,148	0,152	0,294	0,282	0,250	0,250
22	0,234	0,224	0,185	0,191	0,280	0,276	0,241	0,243
23	0,252	0,231	0,196	0,194	0,254	0,247	0,231	0,228
24	0,251	0,227	0,189	0,187	0,221	0,212	0,211	0,201
25	0,232	0,201	0,172	0,173	0,185	0,177	0,179	0,175
26	0,213	0,183	0,155	0,153	0,159	0,164	0,145	0,155
27	0,189	0,160	0,130	0,132	0,142	0,135	0,131	0,135
28	0,164	0,131	0,116	0,121	0,125	0,107	0,115	0,118
29	0,145	0,122	0,096	0,105	0,097	0,103	0,104	0,097
	Tabulkové počty sňatků (ze 100 000 osob ve věku 15 let)							
15					328	285	256	166
16	30	88	110	90	2 303	1990	1796	1409
17	760	1116	1208	1693	10 998	9 106	9 144	9 490
18	2 692	3 320	3346	4 334	16 187	14 810	15 713	15 928
19	3 494	5 041	4 117	4 834	17 448	17 260	17 102	16 502
20	7 508	9 046	6 945	7 348	15 079	15 298	14 007	13 740
21	16 563	14 710	12 485	12 419	11054	11652	10 484	10 680
22	16 119	14 931	13 300	13 251	7460	8 156	7 601	7 788
23	13 315	11936	11458	10 869	4 870	5 298	5 515	5 535
24	9 908	9 021	8 886	8 444	3 154	3408	3 870	3 773
25	6 864	6196	6 545	6 291	2 054	2 248	2 595	2 620
26	4 836	4 501	4 896	4 661	1444	1720	1723	1912
27	3 380	3 204	3466	3 412	1082	1181	1332	1410
28	2 388	2 218	2 694	2 694	818	816	966	1068
29	1764	1795	1972	2 059	555	702	793	776
do 18 let	790	1204	1326	1785	13 629	11381	11 196	11065
do 25 let	70 389	69 209	61863	63 284	88 881	87 263	85 488	85 011
do 30 let	89 621	87 123	81436	82 401	94 834	93 930	92 897	92 797
	svobodní(é) ve věku							
50 let	4 090	5 546	10 846	10 232	2 412	3 202	3 984	4 178
průměrný věk	24,4	24,4	24,8	24,5	21,4	21,6	21,7	21,7
modus	22,5	22,6	22,8	22,7	19,8	20,1	19,8	19,7

Pravděpodobnosti vstupu do manželství podle pohlaví a věku měly v celém období stejný řád, kolísání probíhalo na jen málo se měnící hladině. Nejvyšší pravděpodobnost sňatku svobodných se udržovala trvale ve věku 23 let u mužů a 21 let u žen; i tím se nepřímo potvrdila stálost nejčastějšího rozdílu dva roky ve věku snoubenců. Pokud jde o tabulkové počty sňatků, maximální počty byly u mužů rovněž ve věku 22 let, ale u žen již ve věku 19 let (o něco nižší pravděpodobnosti než u 20 letých, ale při vyšších základech počtů svobodných).

Obecně je u mužů zřejmě kolísání pravděpodobnosti sňatku ve věku do 20 let a mírný pokles ve věku nad 20 let, obdobně u žen kolísání do věku 18 let a pomalý pokles od věku 20 let. Přitom šlo ovšem o snižování na stále vysoké hladině pravděpodobnosti. Pokles pravděpodobnosti vstupu do manželství se projevil samozřejmě také v tabulkových počtech sňatků, zvláště v jejich souhrnech do 25 resp. 30 let. Z nich je dobře patrné snížení intenzity sňatečnosti v průběhu sedmdesátých let u mužů, nikoli však u žen. Projevilo se to nakonec v tabulkových počtech svobodných ve věku 50 let, které se na straně mužů zdvojnásobily, na straně žen však vzrostly zhruba jen o třetinu.

Průměrný věk svobodných ženichů kolísal podle ročních tabulek v letech 1961-1988 v úzkém rozpětí 24,2-24,9 roků, u žen 21,4-21,8 roků, věkový medián u mužů ve věku 22,3-22,8 a u žen 19,5-19,9 roků. Dá se tedy říci, že v celém období se úroveň sňatečnosti podle věku téměř neměnila, kromě zjištění o zvýšeném podílu mužů zůstávajících svobodnými. Časování sňatků nasazené počátkem šedesátých let se udrželo téměř tři desetiletí.

Údaje tabulek sňatečnosti z let 1949-1950 vypočtené jinou metodou ukázaly nejvyšší intenzitu vstupu do manželství u mužů až ve věku 28-30 let, u žen ve věku 22-24 roků, při průměrném věku 25,8 a 22,4 roků, respektive mediánu 25,1 a 22,4 roků. Tabulkové počty svobodných ve věku 50 let činily tehdy řádově 1 000 mužů a 1 300 žen z výchozích počtů 100 000 svobodných mužů (žen). Parametry těchto tabulek byly zřejmě poznamenány ještě poválečným dozníváním kompenzační sňatkové vlny. Nový řád sňatečnosti svobodných osob vznikající od počátku čtyřicátých let se tedy dotvářel až v průběhu padesátých let.

Tabulka 59 Intenzita sňatečnosti rozvedených a ovdovělých osob (počty sňatků na 1 000 osob příslušného rodinného stavu a pohlaví)

Rok	M u ž i		Ž e n y	
	rozvedení	ovdovělí	rozvedené	ovdovělé
1970	118	15	71	3
1980	96	13	68	2
1990	74	10	53	2

Specifickou stránku sňatečnosti představují sňatky osob, které ještě nedosáhly plnoletosti, a které lze považovat za předčasné. Ve věku 16 a zvláště 17 let vstupovalo ve sledovaném období do manželství 1-2% svobodných mužů, avšak 11-13% žen, při rozdílném vývoji podle pohlaví (muži vzestup, ženy pokles). Tyto údaje jsou shodné jak s podílem předčasných sňatků v reálných sňatkových kohortách, tak i v podílech nejmladších ženatých mužů a vdaných žen podle dat jednotlivých sčítání.

Poměrně vysoká intenzita sňatečnosti se udržovala také u rozvedených osob, nižší byla u ovdovělých (častěji až ve vyšším věku a podstatně nižší u žen, které novým sňatkem ztrácely vdovský důchod). Do nového manželství vstupovalo kolem 70 % rozvedených mužů a 60 % žen při největší intenzitě, ale i rozdílech podle pohlaví v prvních letech po rozvodu. Čím mladší byli snoubenci vstupující do druhých (třetích) manželství, tím kratší byla doba od zániku předchozího manželství. Intenzita opakované sňatečnosti mužů byla vždy vyšší než žen, které byly ve svém sňatkovém chování omezovány péčí o děti; muži měli také o ženy se dvěma a více dětmi menší "zájem".

Ve srovnání se svobodnými byla intenzita sňatečnosti rozvedených a ovdovělých osob poměrně nízká. Bylo to ovšem způsobeno tím, že šlo o lidi buď s negativními zkušenostmi z prvních manželství (rozvedení) nebo převážně ve vysokém věku (ovdovělí). Pomineme-li vlivy věkového složení, rozvedení muži se znovu ženili o 40 % častěji než rozvedené ženy, ovdovělí muži 5-6 krát častěji než ovdovělé ženy (hlavním důvodem tak velkého rozdílu byla případná ztráta vdovského důchodu, která je mj. i jednou z příčin vysokého počtu vdov a jejich čtvrtinového podílu ve faktických manželstvích).

Jiným způsobem lze intenzitu sňatečnosti podle pohlaví a věku vyjádřit z údajů sčítání pomocí podílů osob, které vstoupily do manželství. Navíc jsou z nich zřejmé generační posuny podílů "nesvobodných" osob (ženatých či vdaných, rozvedených a ovdovělých). V reálné populaci zůstávalo svobodnými ve věku 50 let 5-6 % mužů, ale 10-3 % žen (dopočet do 1 000 představuje vždy podíl svobodných).

Tabulka 60 Podíly osob, které vstoupily do manželství (z 1 000 osob nebylo svobodných - kumulativní údaje)

Věk	M u ž i					Ž e n y				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
16	0	-	0	1	0	13	4	3	4	3
17	2	1	1	2	1	47	26	23	24	17
18	9	8	10	13	19	120	132	115	127	113
19	27	33	43	48	63	234	295	271	294	277
20	70	62	100	96	131	357	474	442	475	444
21	138	146	195	170	225	478	615	595	618	578
22	209	264	349	302	331	574	713	709	724	679
23	272	404	498	466	449	658	793	781	794	754
24	396	530	620	569	548	720	846	827	844	811
25	502	630	702	662	629	769	877	872	876	851
26	601	703	761	729	691	804	900	898	898	879
27	674	768	807	779	736	832	915	912	916	895
28	737	804	838	811	776	857	924	924	927	912
29	781	830	858	844	799	876	927	934	935	924
25-29	659	751	790	767	724	827	910	907	911	891
30-34	850	880	895	887	848	895	938	952	950	943
35-39	907	916	924	921	893	914	940	963	961	959
40-44	929	936	935	933	921	913	943	960	967	965
45-49	940	944	941	941	937	907	940	954	970	968
50	946	945	947	946	942	904	938	956	969	970

Výrazněji tištěné údaje označují věk nejvyšší intenzity sňatečnosti (poklesu podílu svobodných).

Tabulka 61 Podíly osob žijících v manželství (z 1 000 osob bylo ženatých - vdaných)

Věková skupina	M u ž i					Ž e n y				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
15-19	8	8	11	12	15	88	84	85	83	72
20-24	214	267	348	321	320	548	666	651	674	615
25-29	646	734	761	730	678	791	874	854	853	816
30-34	828	853	854	831	774	840	889	890	870	838
35-39	880	881	878	853	793	843	871	883	858	824
40-44	896	895	883	860	807	817	850	859	847	807
45-49	900	898	881	864	820	773	814	820	821	789
50-54	897	894	884	865	838	708	757	776	774	767
55-59	885	883	876	859	847	621	666	702	692	704
60-64	850	862	858	851	837	516	553	593	595	602
65-69	793	822	818	815	810	412	425	453	473	463
70-74	696	747	751	753	767	302	291	312	330	328
75-79	570	632	663	657	675	199	182	186	194	200
80+	395	432	478	480	501	95	81	77	82	84
Celkem	675	701	682	692	654	620	636	622	632	600

Skutečné podíly osob žijících v manželství byly ovšem nižší, protože byly redukovány od nízkého věku poměrně vysokou rozvodovostí, od středního a hlavně ve vyšším věku ovdověním, především žen. V manželství žila při vysoké intenzitě sňatečnosti pětina až třetina mužů ve věku 20-24 let, dvě třetiny až tři čtvrtiny ve věku 25-29 let a v letech 1950-1970 téměř 90 % mužů ve věku 35-59 let. Od roku 1970 u mužů a od roku 1980 také u žen tyto podíly klesaly. Již ve věku 20-24 let byla vdaných polovina až dvě třetiny žen a přes 80 % ve věku 25-44 let (maximální hodnota 89 % z 30-34 letých v roce 1970). Od věku 40 let obecně a v některých letech i dříve žil v manželství vyšší podíl mužů než žen, a s rostoucím věkem se tento rozdíl zvyšoval. Byl způsoben častějšími opakovanými sňatky rozvedených mužů a častějším ovdověním žen při jejich nižší sňatečnosti. Proto ve věku 75-79 let žily v manželství zhruba dvě třetiny mužů, ale jen pětina žen. Jestliže totiž počátkem padesátých let připadalo na 100 žen, které ovdověly v daném roce, kolem 210 ovdovělých mužů, v sedmdesátých letech to bylo již kolem 270 a v závěru osmdesátých let kolem 290. Byl to důsledek zvyšující se nadúmrtnosti ženatých mužů.

Tabulka 62 Složení sňatkových kohort podle rodinného stavu snoubenců (v % úhrnu sňatků)

Období	Oba		Ženich opakovaně		Nevěsta opakovaně		Oba		Ženich R Ženich S	
	S	celkem	R	O	celkem	R	O	R	nev. S	nev. R
1950-54	80,0	14,0	9,7	4,3	12,2	9,1	3,1	3,3	5,6	4,7
1960-64	80,6	14,3	11,6	2,7	12,7	10,7	2,0	5,1	5,8	4,5
1970-74	75,9	17,7	15,4	2,3	16,5	14,3	2,2	7,5	7,0	5,8
1980	69,4	22,5	20,3	2,2	22,5	20,5	2,0	11,6	7,8	7,7
1990	71,6	21,0	19,7	1,3	20,5	19,2	1,3	11,2	7,8	7,1

S - svobodní(-é), R - rozvedení(-é), O - ovdovělí(-é)

Pro srovnání změn struktury snoubenců byly vybrány jen hlavní soubory, proto se nedají údaje v řádcích sečíst do 100,0 %.

Postupný vzestup rozvodovosti a vyšší úmrtnost ženatých mužů než vdaných žen, vedoucí k mírnému zvyšování počtu vdov, se projevoval ve změně struktury ženichů a nevěst podle rodinného stavu. Až do konce sedmdesátých let zhruba 80 % sňatků představovaly oboustranně první sňatky svobodných osob. Později se tento podíl snížil až na zhruba 72 %. Narůstal podíl opakovaných sňatků; počátku o něco vyšší u mužů, později téměř vyrovnaný u obou pohlaví i ve struktuře. Zatímco zastoupení sňatků ovdovělých klesalo, zdvojnásobil se u obou pohlaví podíl sňatků rozvedených osob a dosáhl téměř pětiny.

Tabulka 63 Podíly vdaných žen žijících ve druhém a dalším manželství (v %)

Rok	Věková skupina							Celkem
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
1970	0,2	1,8	4,8	6,4	7,8	8,3	10,0	7,3
1980	0,3	2,8	6,6	10,9	12,2	10,9	11,0	9,6
1991	0,2	2,6	7,1	11,0	12,6	14,1	14,4	10,8

Častějšími opakovanými sňatky mužů i žen rostl v souborech osob žijících v manželství podíl těch, kteří žili (které žily) ve druhém nebo třetím manželství. Z dat dřívějších sčítání jsou zjistitelné pouze podíly opakovaně vdaných žen. Zůstávaly poměrně nízké ve věku do 25 let, ve středním věku narůstaly až k hranici 15 %. Ve věku do 50 let šlo v převážné většině o opakované sňatky rozvedených žen.

Tabulka 64 Manželství podle pořadí v roce 1991 (společně bydlicí manželé, v %)

Věková skupina	M u ž i			Ž e n y			Oboustranně první		
	1.	2.	3.+	1.	2.	3.+	muži	ženy	rozdíl
15-19	99,9	0,1	*	99,8	0,2	-	97,7	95,9	-1,8
20-24	98,6	1,4	0,0	97,4	2,6	0,0	95,2	92,0	-3,2
25-29	95,7	4,2	0,1	93,3	6,5	0,2	90,4	86,7	-3,7
30-34	91,9	7,7	0,4	89,6	9,8	0,6	85,8	83,7	-2,1
35-39	89,2	10,0	0,8	88,1	11,0	0,9	83,2	82,6	-0,6
40-44	87,3	11,5	1,2	86,6	12,2	1,2	82,2	81,5	-0,7
45-49	86,0	12,5	1,5	86,3	12,4	1,3	81,7	81,6	-0,1
50-54	86,7	11,9	1,4	87,8	11,0	1,2	83,0	84,0	1,0
55-59	87,3	11,4	1,3	88,9	10,1	1,0	83,7	85,8	2,1
60-64	87,9	10,8	1,3	89,7	9,5	0,8	84,4	86,9	2,5
65-69	88,5	10,3	1,2	89,3	9,8	0,9	85,2	86,2	1,0
70+	88,4	10,5	1,1	90,0	9,3	0,7	86,0	87,2	1,2
Celkem	89,2	9,8	1,0	89,5	9,7	0,8	84,7	84,7	-

Teprve z dat sčítání 1991 byly rozšířeným zpracováním zjištěny počty a podíly opakovaných manželství podle věku a pořadí manželství u obou pohlaví. Potvrdilo se, že ve druhých manželstvích žije více než desetina ženatých mužů a vdaných žen a že tento podíl u ženatých mužů je jen o málo vyšší než u žen. Výpočet údajů podle věku ukázal maximální podíly drahých i třetích manželství ve věku 45-49 let. V minulých letech byly

tyto podíly menší, a to v celé věkové škále. Podíly oboustranně prvních manželství jsou ještě o něco nižší, přičemž v nižším a středním věku jsou ukazatelé vyšší pro muže, ve věku nad 50 let vyšší pro ženy. I tento nepoměr je výrazem dřívější nižší rozvodovosti a vlivu opakovaných sňatků.

V jednom ze starších průzkumů byl zjištěn vztah mezi věkem při uzavření sňatku a úrovní vzdělání, od časnějšího vstupu osob se základním vzděláním k pozdějšímu u absolventů vysokých škol. Data sčítání 1991 tuto skutečnost potvrdila, ale s nevelkými rozdíly. Při sčítání bylo ovšem zachyceno vzdělání osob v době zjišťování, při sňatku měli snoubenci často nižší vzdělání (sňatky buď v době studia nebo šlo o dodatečné zvýšení vzdělání studiem při zaměstnání až po sňatku). Lze tedy předpokládat, že skutečné rozdíly by byly vyšší než bylo při sčítání zjištěno. Nevelké rozdíly u mužů mezi soubory osob s rozdílným vzděláním jsou provázány většími rozestupy u žen, a to zvláště u absolventek vysokých škol. Vzhledem ke známé skutečnosti, že polovina prvních dětí se rodí z předmanželských koncepcí a tedy po často nucených sňatcích, mohou být vypočtené údaje "zarovnané" i tímto způsobem.

Tabulka 65 Složení osob žijících v roce 1991 v prvním manželství podle vzdělání a věku při sňatku (společně bydlící manželé - v % z úhrnu osob s příslušným vzděláním)

Věk při sňatku	M u ž i					Ž e n y				
	Z	O	ÚS	VŠ	úhrn	Z	O	ÚS	VŠ	úhrn
16, 17	1,0	0,9	0,4	0,1	0,7	12,9	10,9	4,4	0,8	9,0
18	2,3	3,1	1,8	0,6	2,4	14,3	18,2	11,6	2,4	14,0
19	3,9	4,7	3,9	1,9	4,0	15,0	19,6	18,4	5,6	16,9
20	5,8	8,3	7,3	4,4	7,1	13,5	16,1	18,8	9,6	15,6
21	9,2	15,1	12,5	8,3	12,6	11,0	11,4	14,9	13,7	12,4
22	10,6	16,1	15,0	12,0	14,3	8,4	7,4	10,2	16,3	9,1
23	11,3	13,7	14,4	14,3	13,5	6,2	4,9	6,6	15,5	6,4
24	11,0	10,7	12,1	13,3	11,4	4,5	3,2	4,3	11,4	4,4
25	9,2	7,5	9,0	11,0	8,5	3,2	2,1	2,8	7,4	3,0
26	7,3	5,3	6,3	8,9	6,3	2,3	1,4	1,9	4,8	2,1
27-29	13,4	8,1	9,8	15,6	10,4	3,8	2,3	3,1	7,2	3,4
30-34	8,5	4,2	4,7	7,0	5,4	2,4	1,3	1,8	3,6	1,9
35+ n.	6,3	2,4	2,6	2,6	3,4	2,5	1,2	1,2	1,7	1,8
Medián	24,0	22,6	23,1	24,1	23,2	20,1	19,6	20,3	22,6	20,1

Z - základní, O - odborné a učňovské bez maturity, ÚS - úplné střední, VŠ - vysokoškolské

Ještě v roce 1970 bylo zjištěno dřívější uzavírání sňatků ženami žijícími ve venkovských obcích. Z dat sčítání 1980 a 1991 vyplynuly vyšší podíly ženatých mužů a vdaných žen mezi členy zemědělských družstev při minimálních rozdílech mezi zemědělskými a ostatními dělníky a také zaměstnanci (u nich nepatrně pozdější vstup a snížený podíl vdaných žen). Dřívější vstup do manželství a častější život v něm byl prokázán také u osob slovenské národnosti. Jde zřejmě o důsledky nižší úrovně vzdělání v uvedených souborech osob žijících v manželství.

Podle dat sčítání 1991 osoby hlásící se k náboženskému vyznání vstupovaly do manželství později a méně často než nehlásící se (nebo také po případném rozvodu méně často uzavíraly další sňatek). Územní rozdíly v časnosti a intenzitě vstupu do manželství naše demografie zatím nesledovala, i když k tomu jsou podklady v datech sčítání.

S problematikou sňatečnosti souvisí také sledování homogamie manželství podle národnosti, úrovně vzdělání, přihlášení se k náboženskému vyznání, apod. Pokud jde o národnost, byla zjištěna v letech 1980 i 1991 přirozeně vysoká homogamie manželství osob české národnosti (kolem 95 % manželství), podobně u koncentrovaně žijících Poláků (přes 50 % u mužů, téměř 40 % u žen), nízká u rozptýlených Slováků (36 %) a Němců (u obou pohlaví méně než 30 %). Homogamie byla mnohem vyšší u starších manželských párů než u mladých. U vzdělání byla situace složitější, charakteristiky měly velký rozptyl. Zřetelná byla vysoká homogamie partnerů se základním vzděláním (se strany muže přes 80 %), se strany žen při oboustranně s učňovským a odborným vzděláním přes 60 % a vysokoškolaček s vysokoškolskými rovněž přes 60 %. Rozdíly mezi mladšími a staršími manželskými dvojicemi byly nepravidelné. U manželství s mužem ve věku nad 50 let činil v roce 1991 ukazatel homogamie u hlásících se k náboženskému vyznání kolem 90 %, u mladších v průměru 83 %; u starších nehlásících se kolem 80 %, u mladších v průměru 90 %. Pokud jde o jednotlivá náboženská vyznání, nejvyšší homogamie byla zjištěna u římskokatolického (84 %), u ostatních podstatně nižší (u starších nad 40 %, u mladších pod 30 %) a pak u malých církví (např. adventisté v průměru přes 80 %, Svědci Jehovovi 75 %).

* * * *

V České republice se v celém poválečném období udržovala vysoká intenzita sňatečnosti a již v nízkém věku. Kolísání ročních počtů sňatků bylo způsobeno mnohem více nepravidelnostmi v počtech osob ve věku nejvyšší sňatečnosti než změnami v intenzitě vstupu do manželství. Ani pokles před rokem 1990 neznamenal odkládání sňatků nebo častější existenci faktických manželství. Severoevropský model vyššího faktického soužití mladých lidí, který staví ženy a zvláště děti do horší situace, se u nás zatím ve větší míře neujal, i když malá část mladých lidí žije v nesezdaném soužití, ale zpravidla jen dočasně před sňatkem. Nízký sňatkový věk vedl ke zvýšení plodnosti nejmladších žen a přispíval také k nízké úrovni bezdětnosti.

4. 2. Rozvodovost

Rozvod je právním ukončením manželství obdobně jako sňatek jeho začátkem. Oba tyto demografické jevy se uskutečňují na základě žádosti, k rozvodu dojde rozhodnutím soudu. Normálním způsobem zániku manželství je úmrtí jednoho z manželů, rozvod představuje havárii manželství.

Do roku 1949 zanikala manželství buď rozvodem (bez možnosti uzavřít nový sňatek) nebo rozlukou, která jej umožňovala. Zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb. stanovil povinný občanský sňatek a zavedl rozvod jako jedinou formu právního zániku manželství. Jeho podmínkou byl trvalý hluboký rozvrat manželství. Rozvod se nepovoloval v případě, že byl zaviněn výlučně jedním z manželů, kdy druhý s rozvodem nesouhlasil. Rozhodnutí soudu o rozvodu obsahovalo také výrok o vině s případnými majetkoprávními důsledky. Novelou č. 61/1965 Sb. byl výjimečně umožněn rozvod i bez souhlasu nevinného manžela, pokud manželé spolu déle nežili (v praxi hranice tři let; z výjimky se stalo brzy pravidlo). Novela tím umožnila ukončit tzv. mrtvá manželství. Novým zákonem o rodině č. 94/1963 Sb. byl zrušen při rozvodu princip viny, nepřipouštěl se tzv. smluvený rozvod. Další novela platná od roku 1973 zrušila předběžné řízení o smíření manželů, které se ukázalo jako málo účinné.

Monogamní manželství křesťanského původu, vyžadující celoživotní závaznost manželského slibu, je na celém světě v trvalé krizi. Výsledkem této krize, přesněji nezvládnutím manželského soužití, je pak často hluboký rozvrat a rozvod. Někdy je skutečně jediným možným řešením. Původně přísné římskokatolické právo a jeho nerozlučitelnost manželství byly následovány stále liberálnějším rozvodovým zákonodárstvím, zvláště v socialistických zemích a tím také u nás. Důvodem k rozvodu bylo, když rodina ztratila svůj společenský smysl. Naivně se předpokládalo, že až jednou, po nastolení komunistických vztahů mezi lidmi, se rozvodovost sníží.

Koncepce stále snadnějšího rozvodu vyhovovala nejdříve představitelům "nové" společnosti, později postupně všem. Odpovídala také některým představám o zániku manželství a rodiny jako produktů buržoazní společnosti. Projevovalo se to, v návaznosti na liberalizující úpravy, v celém našem poválečném vývoji rozvodovosti. Z počátečních kolem 10 tisíc rozvodů ročně došlo k prvnímu vzestupu v roce 1955, ke druhému v roce 1965 a poté se celkem pravidelně roční počty rozvodů zvyšovaly až k dočasnému maximu v roce 1990 (32 055). Všechny tři ukazatele rozvodovosti vzrostly téměř 2,7 krát, rozvodový index se přiblížil hranici 40 rozvodů na 100 uzavřených sňatků. Různé výpočty potvrzují, že v současné době ~končí rozvodem skutečně kolem 40 % manželství. Rozvody představují od počátku osmdesátých let více než třetinu zániků manželství.

Nepříznivá úroveň rozvodovosti je u nás způsobena mnoha specifickými okolnostmi. Na předním místě mezi ně patří nízký sňatkový věk a vysoká intenzita sňatečnosti, i když všichni snoubenci nemají pro manželské soužití stejné předpoklady, lehkovážné sňatky po krátké známosti nebo dokonce vynucené těhotenstvím snoubenky, liberální zákonodárství navazující na sníženou odpovědnost manželů při nedostatečné výchově k manželství a rodičovství. Také ovšem vysoká zaměstnanost žen a růst jejich vzdělanosti, i důraz na vlastní seberealizaci bez respektování zájmů partnera, nedostatek bytů pro mladá manželství, aj.

Tabulka 66 Základní charakteristiky úrovně rozvodovosti

Průměr let, rok	Roční počet rozvodů	Rozvody		
		na 1000 obyvatel	na 1000 manželství	na 100 sňatků
1950-54	10 535	1,16	4,65	13,0
1955-59	12 872	1,36	5,45	18,1
1960-64	14 039	1,45	5,83	18,2
1965-69	18 036	1,83	7,24	20,8
1970-74	23 553	2,38	9,27	24,8
1975-79	26 080	2,56	9,98	28,3
1980-84	28 496	2,76	10,97	36,1
1985-89	30 623	2,96	11,86	37,5
1990	32 055	3,09	12,40	35,2'

1) vzestup počtu sňatků téměř o 10 tisíc - jinak ukazatel 39

Hlavními charakteristikami procesu rozvodovosti jsou specifické rozvodovosti ženatých mužů a vdaných žen podle věkových skupin a podíly rozvádějících se manželství podle délky jejich trvání respektive podle sňatkových kohort. Oba ukazatele jsou vzájemně závislé, protože mladí manželé se rozvádějí po sňatku nejdříve.

Specifické rozvodovosti rostly postupně u obou pohlaví ve všech věkových skupinách s výjimkou souhrnné skupiny osob starších 50 let. Nejvyšší byly a stále jsou ve věku 20-29 let, navazují tedy bezprostředně na období nejvyšší intenzity uzavírání sňatků svobodnými osobami. Ale i ve věku nad 30 let se dostaly na velmi nepříznivou úroveň. Pro srovnání: ve věku 45-49 let byly v roce 1990 u mužů i u žen zhruba na úrovni věkové skupiny 20-29 letých počátkem padesátých let.

Tabulka 67 Specifická rozvodovost

Rok	Počet rozvodů na 1 000 ženatých mužů (vdaných žen)								
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50+	15 +
	M u ž i								
1950	5,8	8,9	9,1	8,1	6,8	5,6	4,4	2,4	5,2
1961	2,5	10,8	11,0	8,9	8,0	6,3	5,3	3,3	5,4
1970	6,1	19,2	19,4	14,7	11,3	8,7	6,8	2,3	8,6
1980	5,7	24,9	21,5	17,2	14,1	10,8	8,3	2,7	10,5
1990	10,9	30,6	26,7	23,0	18,9	14,2	9,7	2,5	12,6
	Ž e n y								
1950	9,6	8,8	8,3	6,8	5,6	4,6	3,9	2,3	5,1
1961	6,3	10,9	9,6	8,1	7,0	5,5	3,8	1,4	5,4
1970	10,4	20,6	16,9	11,1	9,0	7,3	5,4	1,8	8,6
1980	13,6	24,0	18,8	15,1	12,2	8,8	5,7	2,0	10,4
1990	14,8	31,1	24,5	20,0	16,3	12,2	7,2	1,7	12,6

Za muže vypočteno z dat sčítání, za ženy z dat bilancí

Ve věku do 25 let jsou specifické rozvodovosti žen již vyšší než mužů, největší rozdíl jsou právě u nejmladších osob ve věku do 20 let. Jsou způsobeny převážně nižším věkem vdaných žen než ženatých mužů (v průměru činí rozdíl dva až tři roky, ve věkové škále o něco více). Vyšší rozvodovost mužů ve věku nad 30 let je dána i vyšším podílem opakovaných sňatků mužů do 45 let. Pokud jde o pořadí rozvodu, je u obou pohlaví téměř shodné (16 % druhých, necelá 3 % dalších).

Podrobnější analýzy potvrzují vztah mezi výší rozvodovosti a věkem při sňatku: čím mladší byli snoubenci, tím častěji došlo k rozvodu. Zvláště se to projevovalo u snoubenců mladších 18 let a časných sňatků 18 a 19 letých. Studium několika sňatkových kohort potvrdilo, že rozvodem skončila během 6-8 let téměř všechna manželství uzavřená mužem mladším 18 let - na rozdíl od velmi mladých nevěst, které měly však velmi často staršího manžela.

Druhým stejně závažným hlediskem úrovně rozvodovosti je délka trvání manželství. Analýza rozvodovosti poválečných sňatkových kohort a později i jiných prokázala odlišnou úroveň rozvodovosti podle délky trvání manželství (z kohorty 1950-1951 se v prvním roce trvání rozvedlo 0,5 % manželství, ve druhém 1,0 %, ve třetím 1,1%, ve čtvrtém rovněž 1,1%, v pátém 1,3%, v šestém 1,1%, atd. s nevelkým poklesem v dalších letech). Tento trend nejvyšší úrovně rozvodovosti ve třetím až pátém roce trvání manželství potvrdily i další způsoby výpočtů. Průměrná délka trvání rozvádějících se manželství se od roku 1950 snížila z 10,6 roku na 9,8 roku v roce 1991. U manželství mladých snoubenců je přirozeně nižší než u starších, u žen ve stejném věku vyšší než u mužů.

Tabulka 68 Specifické rozvodovosti vdaných žen podle délky trvání manželství

Délka trvání roků	Rozvody na 1 000 vdaných žen s příslušnou délkou trvání				Promile rozvádějících se manželství po délce trvání ¹⁾			
	1960-61	1970-71	1980-81	1990	1960-61	1970-71	1980-81	1990
0	3,6	5,3	8,3	7,2	3,6	5,3	8,3	7,2
1	11,1	19,3	23,4	27,8	14,7	24,6	31,7	35,0
2	14,3	25,6	28,9	37,2	29,0	50,2	60,6	72,2
3	14,9	26,8	28,7	35,4	43,9	77,0	89,3	107,6
4	13,1	25,6	25,5	32,3	57,0	102,6	114,8	139,9
5	12,2	21,9	22,8	29,8	69,2	124,5	137,6	169,7
6	11,2	19,4	20,6	26,1	80,4	143,9	158,2	195,8
7	10,2	16,8	18,2	24,6	90,6	160,7	176,4	220,4
8	9,5	15,8	17,1	21,3	100,1	176,5	193,5	241,7
9	9,0	14,0	15,4	20,5	109,1	190,5	208,9	262,2
10-14	7,0	9,9	13,1	17,3	144,1	240,0	274,4	348,7
15-19	5,5	7,5	9,7	12,9	171,6	277,5	322,9	413,2
20-24	3,6	5,7	6,1		189,6	306,0	353,4	
25-29	2,4	3,3	3,4	3,4	201,6	322,5	370,4	
30 +	0,6	0,9	1,0		210,6	333,0	385,4	(480,0)

1) za předpokladu trvalého zachování úrovně specifických úmrtností daného období

Výpočet intenzity rozvodovosti podle doby od sňatku opírající se o data sčítání také prokázal stále silnější koncentraci rozvodů do prvních pěti let trvání manželství s maximem již ve třetím roce. Ještě po 15-19 letech trvání manželství přesahovala v roce 1990 míra rozvodovosti 1 % ročně. Formální součet vypočtených charakteristik skutečnou úroveň rozvodovosti nadsazuje; po metodickém očištění ukazatele by výsledná intenzita rozpadu manželství činila v období 1960-1961 zhruba 17 %, v letech 1970-1971 již 27 %, v letech 1980-1981 kolem 31 % a v roce 1990 dokonce 38 %.

Zatím nejpodrobnější zpracování údajů o rozvodech podle sňatkových kohort za období 1984-1988 znovu potvrdilo nejvyšší míru rozvodovosti ve třetím a čtvrtém roce existence manželství (ze sňatkové kohorty 1984 se v roce 1986 rozvedlo 2,7 %, v roce 1987 3,1 % a v roce 1988 2,8% manželství). Současně se zjistila nejnižší rozvodovost v prvních pěti letech trvání manželství v souboru sňatků nevěst 21-24 letých se ženichy 23-26 letými (7,3 %) při průměru 10,5 %. Přitom v souboru sňatků ženichů 16-18 letých s nevěstami v temže věku činila míra rozvodovosti 20,6 %. "Optimální" věk z hlediska rozvodovosti v prvních letech manželství byl tedy až nad věkovou hranicí nejčastějšího vstupu do manželství.

Převážná část rozvedených osob, zvláště mužů, uzavírá další sňatek, menší část z nich žijí trvale jako rozvedení. Jejich počet se neustále zvyšuje, od roku 1950 vzrostl 4,7 krát. Podíl rozvedených v populaci mužů starších 15 let byl v roce 1991 již 4,3 krát vyšší než v roce 1950, v populaci žen 3,9 krát. Z mužů 40-49 letých a z žen 35-54 letých bylo v roce 1991 rozvedených již více než 10 %.

Tabulka 69 Podíly rozvedených osob (v promile)

Věková skupina	Muži					Ženy				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
15-19	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,6	0,4	0,6	0,7	0,8
20-24	2,1	3,3	7,7	10,3	12,8	9,3	11,6	22,2	26,2	31,9
25-29	10,1	15,3	28,8	35,9	43,9	22,6	29,0	46,7	53,0	69,8
30-34	16,9	28,2	38,9	54,9	71,8	27,2	37,1	50,0	69,9	95,5
35-39	19,1	31,1	42,1	65,0	94,8	30,0	43,7	58,9	83,8	116,8
40-44	21,0	34,4	46,2	68,1	107,2	32,0	46,3	64,0	85,1	127,1
45-49	21,8	33,6	49,2	67,2	105,7	31,3	44,0	65,5	85,8	123,4
50-54	22,7	31,4	47,9	62,9	89,9	29,1	41,6	57,8	81,9	102,4
55-59	20,1	27,8	41,8	57,1	74,6	25,1	36,3	50,1	75,2	91,1
60-64	18,2	24,1	33,7	50,5	62,0	20,3	31,4	42,7	62,7	82,5
65-69	15,3	19,7	27,3	42,7	51,0	15,6	24,9	34,4	51,7	71,9
70-74	12,0	15,8	21,9	33,3	44,0	9,7	18,8	27,4	41,9	57,7
75-79	8,8	12,5	17,0	25,1	35,3	6,1	13,6	20,8	33,0	45,0
80 +	4,6	9,3	10,6	19,5	24,1	3,3	7,1	14,7	24,3	32,2
Celkem	14,3	21,4	29,7	43,9	62,0	21,4	30,0	40,7	57,3	84,1
Abs. tis.	46,2	72,8	109,2	164,8	241,3	75,3	112,2	164,5	236,3	330,2

Rozvodovost se vzájemně liší i v dalších souborech manželství. V územním srovnání je mnohem vyšší ve městech než ve venkovských obcích, v Severočeském kraji dosáhla již vyšších hodnot než v Praze (nejnižší trvale v Jihočeském a Východočeském kraji). Slováci v České republice se rozvádějí častěji než obyvatelstvo české národnosti (jde však také o mladší populaci, žijící často v národnostně heterogenních manželstvích). Zaměstnanci se rozvádějí častěji než dělníci, nejméně často členové zemědělských družstev.

Úroveň rozvodovosti klesá i s počtem žijících nezletilých dětí v rodině. Nejčastěji se rozvádějí mladá ještě bezdětná manželství, i když celkový podíl bezdětných ve struktuře rozvodů se dlouhodobě snížil ze třetiny na čtvrtinu. Částečně tedy míra rozvodovosti rodin podle počtu dětí souvisí s délkou trvání manželství (mladí brzy se rozvádějící manželé jsou ještě bezdětní nebo mají jen jedno dítě), částečně s tím, že více než tři děti mají zpravidla buď věřící lidé (současně i větší vzájemnou toleranci a také odpovědnost za děti), nebo lidé s nekontrolovanou plodností, kteří rozvrat manželství řeší bez rozvodu. Dřívější rozdíly v míře rozvodovosti se postupně rozevřely.

Tabulka 70 Intenzita rozvodovosti manželství podle počtu dětí

Počet závislých dětí	Na 1 000 manželství s příslušným počtem dětí připadalo ročně rozvodů			
	1960-62	1970-71	1980-81	1990
1	8,0	14,7	18,9	22,5
2	5,1	7,6	10,4	13,3
3	4,4	6,1	7,6	9,3
4+	4,2	5,9	7,6	8,6
Celkem	5,7	9,1	13,2	16,6

V padesátých letech připadalo v průměru na jedno rozvádějící se manželství jedno nezletilé dítě, na konci osmdesátých let to bylo již 1,1-1,2 děti respektive 1,5-1,6 dítěte v rodinách s dětmi. Každoročně tedy ztrácelo rozvodem jednoho z rodičů od počátku osmdesátých let více než 30 tisíc závislých dětí, což je téměř 1,5 % populace závislých dětí žijících v úplných rodinách (1990). Tzv. sociální osiřeni je dnes několikrát častější než faktické osiřeni úmrtím jednoho z rodičů; je tím postižena zhruba pětina dětí.

Významnou roli ve vzestupu rozvodovosti hrál růst zaměstnanosti žen. Ekonomicky činné a tedy méně závislé ženy jsou při rozvratu manželství aktivnější: původně podávaly ženy návrh na rozvod zhruba v polovině případů, v posledních letech téměř ze dvou třetin (z nich je 85-88 % ekonomicky aktivních). Nelze však posoudit, zda měla tato zvýšená předrozvodová aktivita žen charakter obrany (např. při alkoholismu muže) nebo útoku (např. při vlastní nevěře), kdy žena opouští manžela dříve než je případně opuštěna sama.

Dalším diferenciacním faktorem je úroveň vzdělání mladých manželů, poznamenaná zvláště zvyšováním vzdělanosti žen. Výpočty na podkladě dat sčítání ukázaly nadprůměrnou rozvodovost mužů se základním vzděláním a podprůměrnou vysokoškoláků, u žen nebyly rozdíly tak zřetelné (nižší u žen jen se základním vzděláním, vyšší u žen s odborným). Výpočty podle kombinace vzdělání obou manželů prokázaly nejvyšší rozvodovost manželství mužů se základním vzděláním, kteří měli za manželku

vysokoškolačku, středoškolačku nebo ženu s odborným vzděláním. Nejnižší rozvodovost byla naopak zjištěna v manželstvích žen se základním a odborným vzděláním, jejichž manželé měli maturitu nebo vysokoškolské vzdělání. Bez standardizace nejsou tyto údaje průkazné, ale jsou logicky vysvětlitelné (současně pouze základní vzdělání mladého muže "odpovídá" míře jeho předpokladů pro manželské soužití).

Tabulka 71 Rozvodovost podle úrovně vzdělání manželů

Pohlaví	období	Počet rozvodů na 1 000 ženatých mužů (vdaných žen) se vzděláním				Celkem
		základním	úplným odborným	středním	vysokoškolským	
Muži	1980-81	12,2	10,4	9,9	9,5	10,7
	1990	15,2	13,0	11,5	10,2	12,8
Ženy	1980-81	9,5	11,3	12,8	13,1	10,7
	1990	11,2	13,8	13,7	12,1	12,8

Soudem zjištěné příčiny rozvratů manželství, ukončených rozvodem, dávají jen hrubou informaci o skutečných důvodech. Podle sdělení rozvodových soudců k nejsnazšímu průběhu rozvodového řízení dojde tehdy, když se manželé vzájemně dohodnou jak na rozchodu, tak i na jeho "zdůvodnění" včetně rozdělení majetku (dříve bezpodílového vlastnictví). Soudci se pak nepodaří skutečnou příčinu zjistit a zpravidla se o to ani nepokouší.

Počátkem padesátých let vyslovili soudci vinu muže na rozvratu v 21 % případů, ženy v 7 %, obou v 1 %, a u 61 % rozvodů bylo o výroku o vině upuštěno. Přitom na straně muže byla tehdy zjištěna příčina v 91 % rozvodů (rozdílnost povah 31 %, nevěra 28 %, zlé nakládání 10 %, alkohol necelých 5 %), na straně ženy jen v 70 % (rozdílnost povah 33 %, nevěra 17 %, zlé nakládání 6 %, atd. - vždy z úhrnu rozvodů).

Tabulka 72 Příčiny rozvratů manželství ukončených rozvodem (v %)

Příčina rozvratu	Příčina zjištěná na straně							
	muže				ženy			
	1960	1970	1980	1990	1960	1970	1980	1990
Rozdílnost povah	10,6	19,9	26,1	40,5	10,9	21,7	26,1	40,5
Nevěra	29,5	15,8	18,3	15,0	28,6	12,4	16,9	13,2
Alkoholismus	11,9	13,9	16,4	10,3	0,4	0,4	0,6	0,9
Nezájem o rodinu	2,4	6,4	6,5	7,6	1,9	6,0	6,8	2,5
Neuvážený sňatek	1,7	5,5	3,9	5,6	1,2	6,0	3,9	5,6
Zlé nakládání, trest.čín	11,4	10,1	6,7	2,7	2,8	1,3	0,5	0,1
Sexuální neshody	2,7	4,5	3,7	2,7	2,5	5,0	3,7	2,7
Ostatní příčiny	20,4	17,3	8,3	8,9	22,1	16,3	7,2	10,7
Soud nezjistil zavinění	9,4	6,6	10,1	6,7	29,6	30,9	34,3	23,8

V průběhu posledních třiceti let narůstala při rostoucím počtu rozvodů váha rozdílnosti povah a u mužů nezájem o rodinu, naopak se snižovalo zastoupení nevěry a zlého nakládání při stagnaci role alkoholismu, častého na straně muže. Nejčtenější příčina rozvratu, rozdílnost povah, svědčí o stále častějším vzájemném domluvení se manželů v zájmu klidného průběhu rozvodového řízení. Obsahově srovnatelné údaje jsou proto spíše jen ilustrací než věrohodnými daty. Nevěra na obou stranách a alkoholismus na straně muže jsou nepochybně podceněny nejvíce.

Česká republika patří již od padesátých let k zemím s vysokou rozvodovostí, vzestup v posledních letech ji posunul na šesté místo v Evropě. Vysoká rozvodovost odpovídá časnosti sňatků a zaostalosti ve výchově k manželství a rodičovství a svědčí také o snížení morální odpovědnosti manželů k sobě navzájem a zvláště k dětem.

Rozvodovost se řadí spolu s intezitou interrupcí do kategorie sociální patologie. Rozvodovou situací rodičů procházejí stále větší počty závislých dětí, značná část z nich zůstává po rozvodu trvale v péči jen jednoho z rodičů, ve více než 90 % případů matky. Výchova bez druhého rodiče nedává dětem představu o rodičovských rolích a vyrovnávacím vztahu rodičů k dětem. Nepřekvapily proto výsledky jednoho průzkumu, že děti z rozvedených manželství zakládají vlastní manželství dříve než z úplných rodin (způsob útěku) a že se později samy také častěji rozvádějí. Druhý negativní důsledek vysoké rozvodovosti je vtom, že rozvodem zpravidla končí reprodukční funkce ženy. Rostoucí podíl rozvedených žen ve věku do 30 let je proto indikátorem nižší plodnosti než odpovídalo plánovanému počtu dětí.

Situace stále ještě převažující části manželství, která se nerozvádějí, je statisticky nepostižitelná. Neznáme o nich téměř nic ani ze sociologických průzkumů. Poznám způsobu života, vztahů partnerů a metod řešení konfliktů "přežívajících" manželství by nesporně přispělo i k analýze skutečných důvodů vysoké rozvodovosti naší populace.

4. 3. Porodnost a plodnost žen

V rámci demografických procesů má reprodukce obyvatelstva klíčové postavení, protože je rozhodujícím faktorem vytváření věkové struktury. Na roční počty narozených dětí a výši porodnosti působí jednak rozsah a struktura rodivého kontingentu žen, jednak podíl žen žijících v manželství a věk uzavírám sňatku a hlavně plodnost vdaných žen; plodnost nevdaných žen má v našich podmínkách menší význam. Na vývoj plodnosti vdaných žen má přitom značný vliv rozsah plánování rodičovství a plánované počty dětí v rodinách i zabezpečení jejich "realizace" úrovní antikoncepce respektive umožněním interrupce v případě nechtěného těhotenství. Již tento souhrnný pohled na problematiku vývoje porodnosti dává představu o složitosti hodnocení procesu reprodukce, zvláště v dlouhém časovém období.

Poválečný vývoj porodnosti byl velmi nepravidelný. Roční počty živě narozených dětí se od kompenzačního maxima v roce 1946 (210,5 tisíc) postupně snižovaly až na 129 tisíc v letech 1959-1960. Později po tříletém vzestupu v období 1963-1965, vyvolaném slibou prodloužení mateřské dovolené, se dalších pět let udržovaly ve výši kolem 140 tisíc. V letech 1973-1979 při více než 160 tisících živě narozených ročně probíhala kompenzační a v závěru také anticipační demografická vlna, následovaná poklesem až k úrovni 130 tisíc živě narozených dětí (tehdejší minimum 128,9 tisíc v roce 1989). Přitom počty žen ve věku nejvyšší plodnosti 20-24 let z maxima v roce 1947 (377 tisíc) klesaly k minimu 274 tisíce v roce 1958, v období kolem roku 1970 opět dosáhly 430 tisíc s následným poklesem na 314 tisíc (1982) a kolísáním na úrovni 330-340 tisíc ve druhé polovině osmdesátých let. Kolem roku 1970 vrcholila totiž zvýšenými počty 20-24 letých žen demografická vlna z konce čtyřicátých let.

Do vývoje porodnosti přitom výrazně zasáhly dvě skutečnosti: předně přijetí zákona o umělém přerušení těhotenství, které se od roku 1958 projevilo v prudkém poklesu realizované plodnosti žen, a později (1968-1973) opačně přijetí komplexu pronatalitních opatření, které vedlo k rychlému vzestupu a poměrně dlouhému období udržení vysoké úrovně plodnosti. Přitom došlo k souběhu působení vlivu vyšších počtů mladých žen a výrazně zvýšené plodnosti vdaných žen. Příčiny vzniku této demografické vlny byly dokumentovány v předchozí části studie (str. 59), proto se k nim již nevracíme. Obdobně návaznost vývoje plodnosti a porodnosti na působení zákona o umělém přerušení těhotenství je charakterizována v další části o potratovosti (část 4. 4).

Průběh procesu reprodukce obyvatelstva České republiky ve zkrácené přehlednější podobě je zachycen v údajích následující tabulky. Je v nich vyjádřeno kolísání porodnosti i celkové plodnosti žen a také obou měř reprodukce. Podrobnější údaje za jednotlivé roky jsou uvedeny v tabulkách v příloze.

Pro ilustraci rychlosti změn počtů živě narozených dětí a charakteristik reprodukce jsou dále uvedena dvě období podrobněji. První zachycuje následky přijetí a realizace zákona o umělém přerušení těhotenství, druhé naopak období vytváření demografické vlny po přijetí komplexu pronatalitních opatření. V prvním období se počty živě narozených dětí snížily během pěti let téměř o čtvrtinu, ve druhém vzrostly během pěti let o 30 %. Třetí část tabulky ukazuje poměrnou stabilizaci ve druhé polovině osmdesátých let před prudkým poklesem v roce 1992.

Tabulka 73 Souhrnné charakteristiky porodnosti a plodnosti žen

Průměr let, rok	Živě narození		Úhrnná plodnost	Míry reprodukce		Narození mimo manželství	
	absolutně	na 1000 obyvatel		hrubá	čistá	abs.	v %
1945-49	198 940	21,3	2,920	1,403	1,289	16 967	8,4
1950-54	179 001	19,6	2,706	1,310	1,241	10 541	5,8
1955-59	150 911	15,9	2,398	1,163	1,120	8 472	5,6
1960-64	139 343	14,4	2,194	1,066	1,035	6 645	4,7
1965-69	141 530	14,4	1,964	0,953	0,925	7 584	5,3
1970-74	168 334	17,0	2,158	1,049	1,020	8 221	4,9
1975-79	182 386	17,9	2,352	1,146	1,119	8 584	4,7
1980-84	142 870	13,8	2,001	0,973	0,953	9 145	6,4
1985-89	132 236	12,8	1,922	0,937	0,921	9 948	7,5
1990	130 564	12,6	1,893	0,922	0,909	11 253	8,6

1) v letech 1945 a 1946 bez německého obyvatelstva

Úhrnná plodnost žen se udržovala na úrovni vyšší než 2,0 živě narozených dětí na jednu ženu až do roku 1966. V období 1968-1971 a pak znovu od roku 1981 se snížila pod tuto hranici, v letech 1989-1990 činila dokonce necelých 1,90. Obdobně se dostala pod snížení plodnosti hrubá míra reprodukce pod hranici 2,00 dětí v období 1966-1971 a od roku 1981, čistá míra reprodukce 1966-1972 a od roku 1980 (tabulka IX v příloze).

Tabulka 74 Počty živě narozených dětí a úhrnná plodnost žen ve vybraných letech

Rok	Živě naroz. v tis.	Úhrnná plodnost	Rok	Živě naroz. v tis.	Úhrnná plodnost	Rok	Živě naroz. v tis.	Úhrnná plodnost
1955	165,9	2,58	1970	147,9	1,93	1985	135,9	1,95
1956	162,5	2,56	1971	154,2	1,99	1986	133,4	1,94
1957	155,4	2,48	1972	163,7	2,09	1987	130,9	1,91
1958	141,8	2,28	1973	181,8	2,31	1988	132,7	1,94
1959	129,0	2,09	1974	194,2	2,46	1989	128,4	1,87
1960	128,9	2,09	1975	191,8	2,43	1990	130,6	1,89

4. 3. 1. Plodnost žen podle běžných údajů demografické statistiky

Vlivem řady hlavně vnějších okolností se poměrně nepravidelně měnila plodnost žen v jednotlivých věkových skupinách. V celém sledovaném období předně docházelo ke koncentraci plodnosti do věkové skupiny 20-24 letých žen: z jejího úhrnu připadalo na ženy v tomto věku koncem čtyřicátých let necelých 30 %, koncem osmdesátých let již téměř polovina. Obecně platí, že čím vyšší věk, tím vyšší pokles plodnosti; přitom ve věku nad 30 let rodily častěji již jen ženy v opakovaných manželstvích. Vysoká koncentrace plodnosti do věku 20-24 let odpovídá časnému vstupu do manželství a omezení plodnosti v průměru na dvě děti. Proto se v této věkové skupině udržovala po celé období vysoká plodnost v úzkém rozmezí zhruba 5 % nad a pod formálně

vypočteným průměrem. Plodnost žen ve věku 25-29 let, zpočátku ještě vysoká a téměř na úrovni plodnosti žen 20-24 letých, se v průběhu let snížila zhruba o třetinu, plodnost žen ve věku 30-34 let více než o polovinu, 35-39 letých o tři čtvrtiny. Ve věku nad 40 let byla plodnost žen již na zanedbatelné výši. Kolísání plodnosti nejmladších žen ve věku do 20 let bylo sice vyšší než u žen 20-24 letých, ale bylo to zčásti způsobeno vnitřní věkovou strukturou žen v této věkové skupině (čím větší podíl 18 a 19 letých, tím automaticky vyšší plodnost, protože největší rozdíl mezi manželskou a mimomanželskou plodností se projevují zvláště v tomto věku).

Tabulka 75 Čisté specifické plodnosti žen

Průměr let	Živě narození na 1 000 žen ve věku							Úhrn
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
1945-49	37,5	173,1	170,6	117,1	64,0	19,4	1,3	2,920
1950-54	49,1	187,4	151,1	90,7	46,6	15,2	1,1	2,706
1955-59	45,0	191,3	131,8	68,3	34,0	8,6	0,6	2,398
1960-64	45,3	192,4	123,1	53,2	19,7	4,9	0,2	2,194
1965-69	46,9	173,0	107,5	45,5	16,2	3,4	0,2	1,964
1970-74	50,9	190,2	122,3	50,7	14,9	2,7	0,1	2,158
1975-79	59,9	211,0	126,8	53,5	16,6	2,5	0,1	2,352
1980-84	53,6	190,3	102,9	39,0	12,3	2,1	0,1	2,001
1985-89	49,2	179,6	102,6	37,3	11,1	1,7	0,1	1,922"
1990	44,7	174,3	105,2	37,4	11,2	1,6	0,0	1,893
Maximální plodnost v letech demografické vlny								
1974	57,2	213,7	141,5	60,1	17,2	2,6	0,1	2,462

V souvislosti s posunem plodnosti do nižšího věku se měnil i průměrný věk matek. Mezi roky 1950 a 1970 se snížil u vdaných žen z 26,7 na 24,0 roků, u prvorodiček z 23,3 na 21,8 roků. V roce 1990 činil 24,8 respektive 22,4 roků, byl tedy opět o něco vyšší. Jde o průměrný věk rodičů žen v reálné populaci s měnícím se věkovým složením.

Trvalý pokles plodnosti je ještě lépe zřejmý z údajů o úrovni a struktuře plodnosti vdaných žen. Z nejmladších vdaných žen ve věku do 20 let rodí dítě průměrně ročně zhruba každá druhá, z vdaných 20-24 letých žen každá čtvrtá, z vdaných 25-29 letých již jen každá osmá a z žen 30-34 letých pouze každá dvacátá pátá. Intenzita poklesu plodnosti mezi roky 1950 a 1990 odpovídá zhruba intenzitě poklesu plodnosti všech žen (podily vdaných žen se příliš nezměnily).

Extrémně vysoká plodnost nejmladších vdaných žen je způsobena tím, že téměř všechny nevěsty mladší 18 let se vdávají těhotné a že i z žen vstupujících do manželství ve věku 18-19 let je hodně těhotných respektive mají dítě již v prvním roce po uzavření sňatku. Potvrzují to údaje o specifické plodnosti nejmladších vdaných žen podle jednotek věku. Počátkem padesátých let se rodilo do devíti měsíců po sňatku kolem 40 % prvních dětí, od počátku sedmdesátých let více než polovina, později někdy až 60 %.

Úroveň plodnosti nevdaných žen je ve srovnání s plodností vdaných velmi nízká, přibližně stejná je až ve věku nad 35 let od roku 1970. Na rozdíl od plodnosti vdaných žen však plodnost žen nevdaných neklesá.

Tabulka 76 Čisté specifické plodnosti vdaných a nevdaných žen

Ženy	Rok	Živě narození na 1 000 žen ve věku					
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
Vdané	1950	473,3	316,3	188,6	108,4	58,7	19,1
	1960	448,8	265,7	127,7	53,5	20,7	5,2
	1970	500,2	255,3	117,9	44,5	13,9	2,9
	1980	527,2	278,4	119,7	44,4	13,4	2,1
	1990	507,2	263,5	120,6	39,8	11,3	1,6
Nevdané	1950	8,7	25,0	37,2	36,3	22,8	7,0
	1960	5,9	19,6	27,9	18,7	12,2	4,2
	1970	7,2	18,8	23,3	20,3	10,3	2,5
	1980	9,2	23,3	29,9	22,8	10,6	2,7
	1990	8,6	27,6	34,1	25,0	11,0	2,0
Maximální plodnost v letech demografické vlny							
Vdané	1974	546,2	314,7	160,9	65,4	17,9	2,7
Nevdané	1974	7,4	19,9	27,8	22,0	U,9	2,5

Ve věku do 25 let žen se narodí v manželství převážná většina prvních a značná část druhých dětí i případných třetích; děti vyšších pořadí se rodí častěji až starším ženám. Pokles plodnosti žen zvláště ve věku nad 30 let souvisí jak s rozšiřujícím se plánováním rodičovství, tak s rostoucí úrovní antikoncepce respektive intenzitou interrupcí. Jejich společným působením se trvale snižovaly zvláště počty dětí narozených ve třetím a vyšších pořadích.

Počty a podíly dětí narozených v manželství v jednotlivých pořadích se měnily ještě více než celkové počty narozených, a to společným vlivem změn věkového složení žen a jejich plodnosti. Počty narozených prvních a druhých dětí kolísaly, třetích a zvláště čtvrtých a dalších trvale ubývalo. Zvláště je to zřejmé z klesajících podílů těchto dětí a pak také z průměrného pořadí. Určitý výkyv v časové řadě dat za rok 1980 charakterizuje doznívám demografické vlny, proto zvýšený podíl narozených třetích dětí. Vzhledem ke značnému poklesu kojenecké a dětské úmrtnosti se snižoval v celém poválečném období počet tzv. náhradních dětí, narozených náhradou za zemřelé.

Tabulka 77 Děti narozené v manželství podle pořadí

Rok	Absolutní počty v tisících				Složení v %				Průměrné pořadí
	1.	2.	3. *	4.+	1.	2.	3.	4.+	
1950	66,1	55,1	29,3	28,9	36,9	30,7	16,3	16,1	2,31
1960	54,8	41,6	15,9	U,5	44,2	33,7	12,8	9,3	1,98
1970	70,9	50,1	13,2	6,6	50,3	35,6	9,4	4,7	1,73
1980	60,1	59,9	19,7	6,3	41,2	41,0	13,5	4,3	1,83
1990	55,8	46,6	13,1	4,3	46,5	38,9	11,0	3,6	1,73

Pokles plodnosti vdaných žen ve věku nad 25 let ve spojení s úbytkem třetích a dalších dětí ukazuje výpočet specifických plodností podle věku a pořadí. Intenzita rození druhých dětí ve věku do 25 let vzrostla, ve věku nad 30 let se snížila. Intenzita rození třetích dětí je relativně trvale nízká i ve věku nad 30 let, intenzita rození dětí vyšších pořadí klesla na minimální výši.

Tabulka 78 Čisté specifické plodnosti vdaných žen - děti ve druhém a vyšším pořadí

Rok	Druhé děti			Třetí děti			Čtvrté a další děti		
	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34
1950	104	72	31	30	39	28	8	25	35
1960	85	59	20	18	23	14	4	12	12
1970	85	63	19	12	19	12	2	6	8
1980	117	62	18	18	24	13	3	6	6
1990	103	66	16	11	19	13	2	4	5

Koncentrace plodnosti do věkové skupiny 20-24 letých žen byla provázána soustředěním rození dětí do prvních pěti let od sňatku (vzestup ze 70 % v roce 1950 na 79 % v roce 1990) a opačným poklesem podílu narozených po 10 letech (ze 13 % na pouhých 5 %). Zhruba polovina druhých dětí se rodila do tří let od narození druhého, naopak až dvě třetiny třetích dětí se rodily po třech letech po druhém. Obojí údaje svědčí jednak o reakci žen na vytvořené podmínky zaměstnání ve vztahu k mateřské dovolené, jednak o nízkém podílu plánovaných třetích dětí. Druhé děti se rodí po prvních v průměru za více než tři roky, ještě o něco později třetí po druhých.

Z dětí rodících se mimo manželství bylo trvale kolem poloviny prvních, necelá pětina druhých a čtvrtina až třetina třetích a dalších (1990: 61 % prvních, 19 % druhých, 20 % třetích a dalších).

4. 3. 2. Plodnost žen podle výsledků sčítání lidu

Při každém poválečném sčítání lidu se zjišťoval u všech žen starších 15 let počet živě narozených dětí celkem, z nynějšího manželství u vdaných a z posledního u rozvedených a ovdovělých. Shodným způsobem zpracování byly vytvořeny časové řady souborů žen podle počtu živě narozených dětí, průměrných počtů a míry bezdětnosti (podílu žen bez narození živého dítěte) pro různé vymezené skupiny žen. V podstatě jde o srovnání aktuální nebo konečné plodnosti jednotlivých skupin žen podle věku, rodinného stavu, u vdaných podle délky trvání manželství, sociálních skupin, národnosti atd. Zvláště z dat novějších sčítání bylo možné vypočítat i charakteristiky diferenční plodnosti.

Data sčítání o plodnosti žen se týkají generací (skupin generací). Srovnání aktuální plodnosti vdaných žen například ve věku 20- 24 let z jednotlivých sčítání znamená vždy porovnání o deset let starších nebo mladších generací, které procházely během svého reprodukčního období jinými vnějšími podmínkami reprodukce (období hospodářské krize, války, po přijetí interrupčního zákona, v době intenzivních pronatalitních opatření apod.). Vypočtená data jsou vždy kumulací plodnosti do určitého věku bez možnosti přesně respektovat časový průběh. Interpretace údajů o plodnosti žen ze sčítání je proto složitější než v případě běžných ročních údajů nebo průměrů za několik let, ale na druhé straně říká více o aktuální a zvláště o konečné plodnosti.

Při porovnání aktuální plodnosti za stejné generace žen z dat jednotlivých sčítání je nutné si uvědomit, že průměrné počty dětí se mění nejen další plodností, ale také změnami struktury žen podle rodinného stavu. Údaje o plodnosti žen ze sčítání 1961 jsou již poznamenány tříletým obdobím provádění interrupcí, údaje z dalších sčítání ukazují plodnost žen trvale interrupcemi snižovanou.

Plodnost svobodných žen, vyjádřená průměrnými počty 0,3-0,5 živě narozených dětí podle věku, byla v celém období vymezeném roky 1950-1991 poměrně nízká. Charakteristickým rysem bylo, že bez narození živého dítěte zůstávalo kolem 80 % svobodných žen.

Plodnost vdaných žen v prvním manželství zachycená od roku 1970 byla poměrně stabilní, od skupiny 35-39 letých žen se projevovat pokles plodnosti. Plodnost žen žijících v opakovaných manželstvích byla o něco vyšší než v prvních.

Při stále vyšší úrovni rozvodovosti a častém vstupu do dalšího manželství je toto srovnání důležité. Ženy, které prošly věkem vysoké plodnosti do 30 let v období demografické vlny a v době sčítání 1991 žily ve druhém respektive třetím manželství, měly o 0,1- 0,2 vyšší průměrný počet dětí. Starší ženy ve věku nad 45 let měly naopak méně dětí. Rozdíly byly způsobeny jednak častější bezdětností opakovaně vdaných žen (zřejmě se mnoha ani v novém manželství nepodařilo otěhotnět respektive porodit dítě), jednak častějším rozením třetích a dalších dětí (zastoupení třetích a dalších dětí o 10-15 bodů vyšší než u prvně vdaných). Pokud se tedy rozvedená žena znovu vdá, má často s novým partnerem další dítě. Je to zdánlivý paradox, jako by zvýšená rozvodovost vedla k vyšší plodnosti: současně je však nutné přihlídnout k tomu, že další část žen se po rozvodu již nevdá a tím jejich plodnost zpravidla končí.

Plodnost úhrnu vdaných žen je charakterizována dosažením průměrného počtu zhruba dvou dětí ve věku 30-34 let a dále pak jen malým vzestupem ukazatele.

Rozvedené ženy po prvním manželství měly v průměru méně dětí než prvně vdané, protože jejich reprodukční období bylo rozvrátem manželství zkráceno (nejvyšší intenzita rozvodovosti ve třetím a čtvrtém roce trvání manželství). Jen o málo vyšší plodnost měly opakovaně rozvedené ženy a tím také rozvedené v úhrnu.

Plodnost ovdovělých žen byla zhruba na úrovni plodnosti vdaných žen. Odpovídá to náhodnosti ovdovění žen ve věku do 40 let (neplatí to ovšem pro poválečný rok 1950).

Údaje o průměrných počtech živě narozených dětí úhrnu žen jsou vyjádřením řádu reprodukce v celém poválečném období při pomnutí různých časových výkyvů. Ukazují následky toho, ve které části reprodukčního období procházely ženy obdobími příznivými nebo nepříznivými pro rozhodování o počtu dětí. Ženy, které byly v polovině sedmdesátých let ve věku vysoké plodnosti, rodily více dětí a hlavně dříve než předchozí generace. Ženy v polovině sedmdesátých let starší 25 let a zvláště 30 let kompenzovaly sníženou plodnost v šedesátých letech, ale nedosáhly již výše plodnosti předchozích generací. Demografickou vlnu vytvořily svou zvýšenou plodností ženy ve věku do 30 let, nikoli již starší. Z údajů o plodnosti prvně vdaných žen při sčítání 1980 je zřejmá též anticipace plodnosti, tj. dřívější rození dětí a tím také očekávané dřívější zastavení reprodukce. Ve výsledcích sčítání 1991 se demografická vlna projevila již jen ve věkové skupině 35-44 letých žen.

Údaje v předposledním sloupci tabulky 79 dávají cenné informace o podílech žen bez narození živého dítěte ve věkové skupině 45-49 letých, tedy v době ukončení reprodukce. Při určité metodické nepřesnosti deklaratorně zjištěných údajů jsou tyto podíly nepatrně podhodnoceny vyloučením nezjištěného počtu dětí. Protože někdy nezodpovězením otázky ve sčítacím archu se mnil zápis "nula", tj. bez dětí, skutečně podíly bezdětných by byly vyšší.

Tabulka 79 Ženy podle rodinného stavu, věkových skupin a průměrného počtu všech živě narozených dětí

Hok Soubor žen	Sčítání	Průměrný počet všech živě naroz. dětí ženám ve věku							45-49 V % !	podíl2
		20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49			
Svobodné	1950	0,06	0,18	0,25	0,25	0,22	0,21	86,6	9,3	
	1961	0,06	0,20	0,29	0,31	0,32	0,24	85,4	6,0	
	1970	0,06	0,19	0,34	0,38	0,37	0,35	80,4	4,5	
	1980	0,07	0,22	0,36	0,42	0,49	0,45	77,1	2,9	
	1991	0,08	0,24	0,36	0,39	0,39	0,33	77,4	3,2	
Vdané v prvním manželství	1970	0,96	1,56	1,98	2,15	2,23	2,30	6,5	73,9	
	1980	1,18	1,75	2,03	2,10	2,14	2,17	3,5	73,2	
	1991	1,03	1,63	1,99	2,11	2,13	2,09	3,1	67,6	
Vdané v opak. manželství	1970	1,32	1,66	2,02	2,21	2,18	2,13	12,5	8,2	
	1980	1,38	1,84	2,09	2,15	2,18	2,17	7,6	9,0	
	1991	1,44	1,82	2,15	2,25	2,19	2,08	6,0	11,4	
Vdané celkem	1950	0,99	1,58	2,02	2,18	2,18	2,15	12,7	77,4	
	1961	0,97	1,63	2,04	2,24	2,37	2,30	10,0	81,5	
	1970	0,97	1,56	1,98	2,16	2,22	2,28	7,1	82,1	
	1980	1,18	1,76	2,04	2,11	2,14	2,17	4,0	82,2	
	1991	1,05	1,65	2,02	2,12	2,13	2,09	3,6	79,0	
Rozvedené po 1. manželství	1970	0,91	1,20	1,53	1,78	1,90	1,94	12,4	5,6	
	1980	1,05	1,36	1,56	1,70	1,87	1,97	7,2	7,2	
Rozved. po opak. manželství	1970	1,34	1,53	1,82	2,04	2,08	2,10	11,4	0,9	
	1980	1,35	1,68	1,84	2,00	2,14	2,20	5,5	1,4	
Rozvedené celkem	1950	0,90	1,15	1,28	1,33	1,34	1,39	29,6	3,1	
	1961	0,93	1,32	1,52	1,65	1,71	1,65	21,2	4,4	
	1970	0,92	1,21	1,56	1,81	1,92	1,96	12,3	6,5	
	1980	1,06	1,39	1,60	1,75	1,92	2,00	6,9	8,6	
	1991	0,97	1,36	1,70	1,87	1,91	1,87	6,2	12,3	
Ovdovělé po 1. manželství	1970	1,14	1,63	2,09	2,28	2,41	2,42	6,2	6,3	
	1980	1,24	1,76	1,99	2,12	2,25	2,30	4,1	5,7	
Ovdovělé po opak. manželství	1970	3)	3)	2,21	2,45	2,39	2,39	8,4	0,6	
	1980	3)	1,97	2,13	2,32	2,30	2,32	6,9	0,6	
Ovdovělé celkem	1950	1,28	1,54	1,82	1,94	2,01	2,07	13,1	10,2	
	1961	1,28	1,89	2,19	2,33	2,37	2,22	10,5	8,1	
	1970	1,15	1,64	2,09	2,29	2,41	2,42	6,4	6,9	
	1980	1,25	1,77	2,00	2,14	2,25	2,30	4,4	6,3	
	1991	1,10	1,69	2,04	2,19	2,17	2,15	4,4	5,5	
Úhrn žen	1950	0,58	1,33	1,81	1,98	1,97	1,94	20,0	100,0	
	1961	0,67	1,49	1,91	2,10	2,22	2,14	15,0	100,0	
	1970	0,67	1,42	1,88	2,07	2,14	2,18	10,7	100,0	
	1980	0,85	1,61	1,93	2,01	2,08	2,11	6,4	100,0	
	1991	0,71	1,48	1,89	2,03	2,05	2,01	6,2	100,0	

1) procento žen bez narození živého dítěte

2) podíl žen v daném rodinném stavu z úhrnu žen ve věku 45-49 let (v %)

3) soubor žen menší než 100

Průměry byly vypočteny po vyloučení žen s nezjištěným počtem živě narozených dětí

Ve všech souborech podíl bezdětných žen při jednotlivých sčítáních postupně klesal k úrovni kolem 5 %, nejnížší u prvně vdaných žen se dostal dokonce pod hranici 4 %. Rozvedené ženy byly bezdětné častěji než ovdovělé, jejichž manželství trvala dále. Podíl úhrnu žen bez narození živého dítěte ve věku 45-49 let byl v posledních více než deseti letech nižší než 7 %. To znamená, že reprodukce se zúčastňovala stále vyšší část žen, ale průměrný počet jejich dětí se snižoval.

Poslední sloupec souhrnné tabulky ukazuje měnící se váhu souborů žen podle rodinného stavu ve věkové skupině 45-49 let. Snižil se postupně podíl svobodných žen až na 3 %, klesal podíl prvně vdaných a ovdovělých, mírně rostlo zastoupení opakovaně vdaných žen. Výrazně však od jednoho sčítání ke druhému vzrůstal podíl rozvedených žen: ze 3 % v roce 1950 až na 12 % v roce 1991.

Údaje o plodnosti žen podle jednotek věku ukazují průběh reprodukčního procesu v posledních téměř šedesáti letech. Před válkou a v době války se reprodukce zúčastňoval z různých důvodů nižší podíl žen než v posledních letech, a proto při sčítání 1950 byl ve všech věkových skupinách žen mladších 50 let zjištěn nižší průměrný počet dětí než v roce 1961. Nejmladší prvně vdané ženy však měly vyšší plodnost, ve středním věku zhruba stejnou, od věku 35 let nižší a s rostoucím věkem se rozdíly zvyšovaly. V průběhu padesátých let plodnost vzrůstala hlavně tím, že se zvýšily podíly žen žijících v manželství. V průběhu šedesátých let došlo naopak k menšímu poklesu plodnosti, ve věku nad 26 let byly průměrné počty živě narozených dětí nižší než před deseti lety.

V údajích ze sčítání 1980 se promítla demografická vlna (baby-boom) dvojnásobem: u žen zhruba do věku 32 let zvýšení průměrných počtů dětí bylo výrazem dodatečného kompenzačního rození dětí dříve odmítaných nebo alespoň odkládaných, u mladých žen ve věku do 23-25 let se část jejich dětí narodila dříve, pod psychologickým vlivem obecného častějšího rození dětí. Mít další dítě se stalo v té době dočasnou "módou": jedno dítě v průměru každá žena ve věku 23 let a v prvním manželství ve věku 21-22 let, tedy o rok dříve než před tím. Starší ženy (od věku 32 let) však v prvním manželství již nedosáhly úrovně plodnosti zjištěné v roce 1961. Pokles plodnosti v průběhu osmdesátých let znamenal opět návrat k hodnotám ze šedesátých let.

Podle mých výpočtů, možná subjektivních, se v době demografické vlny v letech 1971-1979 narodilo v manželství o 180-200 tisíc dětí více než bylo možné očekávat koncem šedesátých let. Většinou to byly dodatečně narozené děti, které by nebyly přišly na svět nebýt komplexu sociálních a tím pronatalitně působících opatření. Z hlediska pořadí narozených šlo zhruba o 5-10 tisíc prvních dětí, o 120-130 tisíc druhých a 55-60 tisíc třetích; čtvrtých a dalších přibývalo nepatrně. V podstatě se narodil jeden populační ročník navíc, i když byl rozložen zhruba do deseti let. Lze však připustit, že malá část dětí, jejichž narození bylo koncem šedesátých let odmítáno nebo odkládáno (časováno - timing), by se bylo narodilo později i bez pronatalitních opatření (zřejmě hlavně druhé děti).

Jako historie nezná ani demografie žádná "kdyby". Podle mé interpretace údajů sčítání o generační plodnosti žen došlo od poloviny šedesátých let do konce sedmdesátých let k výrazné změně načasování narození dětí: dříve bylo jejich narození odkládáno nebo odmítáno, po vytvoření příznivějších podmínek se tyto děti rodily dodatečně. Plodnost zhruba 8-10 generací žen dodatečně vzrostla jen mírně nad úroveň plodnosti předchozích generací. Kdyby však nebylo došlo ke zlepšení podmínek pro narození dětí, převážná většina dříve odložených dětí by se nenarodila a natalitní vlna by tak nevznikla.

Průměrné počty živě narozených dětí ve věku končící reprodukce se nijak výrazně neměnily - u prvně vdaných žen do roku 1961 malý vzestup, od té doby malý pokles nepřerušovaný ani vzestupem plodnosti v sedmdesátých letech, protože pro tyto generace žen přišlo zlepšení podmínek už pozdě. V jednotlivých intergeneračních obdobích však docházelo k odlišnému časování narození dětí: v šedesátých letech se narození dětí odkládalo nebo odmítalo, v sedmdesátých letech kromě kompenzace se v nižším věku naopak urychlovalo, v osmdesátých letech se rytmus rození dětí stabilizoval.

Tabulka 80 Ženy podle věku a průměrného počtu všech živě narozených dětí podle výsledků sčítání

Věk	Úhrn žen					Vdané ženy v prvním manželství				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
18	0,07	0,06	0,06	0,08	0,07	0,54	0,45	0,47	0,53	0,43
19	0,16	0,17	0,16	0,20	0,18	0,64	0,55	0,54	0,63	0,57
20	0,28	0,33	0,31	0,40	0,35	0,74	0,68	0,66	0,79	0,71
21	0,42	0,51	0,49	0,62	0,53	0,85	0,80	0,79	0,96	0,86
22	0,56	0,68	0,67	0,85	0,73	0,94	0,93	0,92	1,13	1,01
23	0,72	0,87	0,83	1,05	0,90	1,06	1,07	1,05	1,29	1,15
24	0,87	1,04	1,00	1,22	1,08	1,18	1,22	1,19	1,42	1,29
25	1,04	1,21	1,18	1,37	1,24	1,32	1,36	1,34	1,54	1,42
26	1,19	1,37	1,31	1,50	1,37	1,45	1,51	1,46	1,66	1,54
27	1,34	1,51	1,44	1,62	1,50	1,58	1,64	1,57	1,77	1,65
28	1,48	1,62	1,56	1,71	1,61	1,72	1,74	1,68	1,85	1,75
29	1,61	1,70	1,66	1,80	1,71	1,83	1,83	1,78	1,92	1,83
30	1,71	1,80	1,77	1,86	1,78	1,92	1,92	1,88	1,98	1,90
31	1,79	1,87	1,84	1,91	1,84	2,00	2,00	1,94	2,02	1,95
32	1,81	1,93	1,89	1,94	1,89	2,02	2,04	1,99	2,04	1,99
33	1,85	1,95	1,94	1,95	1,93	2,06	2,08	2,03	2,05	2,03
34	1,90	2,01	1,98	1,97	1,97	2,11	2,14	2,06	2,07	2,06
35	1,95	2,02	2,02	1,99	1,99	2,15	2,16	2,10	2,08	2,07
40	1,99	2,22	2,14	2,07	2,07	2,19	2,36	2,21	2,14	2,14
45	1,93	2,18	2,15	2,09	2,02	2,14	2,34	2,26	2,15	2,10
50	1,98	2,06	2,26	2,14	2,03	2,19	2,23	2,39	2,19	2,10
20-24	0,58	0,67	0,67	0,85	0,71	0,99	0,97	0,96	1,18	1,03
25-29	1,33	1,49	1,42	1,61	1,48	1,58	1,63	1,56	1,75	1,63
30-34	1,81	1,91	1,88	1,93	1,89	2,02	2,04	1,98	2,03	1,99
35-39	1,98	2,10	2,07	2,01	2,03	2,18	2,24	2,15	2,10	2,11
40-44	1,97	2,22	2,14	2,08	2,05	2,18	2,37	2,23	2,14	2,13
45-49	1,94	2,14	2,18	2,11	2,01	2,15	2,30	2,30	2,17	2,09
50-54	2,02	1,99	2,24	2,14	2,03	2,25	2,17	2,39	2,20	2,09
55-59	2,24	1,90	2,15	2,18	2,05	2,52	2,09	2,32	2,26	2,09
60-64	2,65	1,96	2,00	2,24	2,08	2,97	2,16	2,19	2,36	2,11
65-69	3,11	2,13	1,90	2,14	2,11	3,44	2,37	2,10	2,29	2,14
Celkem	1,82	1,77	1,67	1,76	1,69	2,12	2,04	1,96	1,99	1,93

1) v letech 1950 a 1961 vdané celkem (data za první manželství nebyla zpracována); vzhledem k tehdejšímu nízkému podílu opakovaně vdaných žen je zkrácení ukazatelů minimální.

Podrobnější pohled na vývoj plodnosti prvně vdaných žen, které jsou kvantitativně i kvalitativně rozhodujícím souborem žen v celkové reprodukci, ukazují výpočty složení žen podle počtu živě narozených dětí. Při sčítání 1980 byl zjištěn ve všech věkových skupinách předně nižší podíl bezdětných žen, dále nižší podíl žen s jedním dítětem a rovněž ve všech věkových skupinách silnější podíl žen se dvěma dětmi. Zastoupení třetích dětí vzrostlo jen do věku 35 let, čtvrtých a dalších obecně ubylo. Při sčítání 1991 byl prokázán ve věku do 30 let vzestup bezdětnosti a jednodětnosti na úkor poklesu zastoupení žen se dvěma a více dětmi. Předchozí anticipace plodnosti ze druhé poloviny sedmdesátých let tedy brzy skončila. Hlavní charakteristikou plodnosti vdaných žen je stále rostoucí převaha žen se dvěma živě narozenými dětmi.

Tabulka 81 Prvně vdané ženy podle věkových skupin, průměrného počtu a složení všech živě narozených dětí

Rok sčítání	Věková skupina	Průměr	Složení žen podle počtu živě nar. dětí v %				
			0	1	2	3	4 +
1970	20-24	0,96	25,9	54,6	17,5	1,7	0,3
	25-29	1,56	8,9	38,4	43,0	8,0	1,7
	30-34	1,98	4,4	22,7	51,7	16,3	4,9
	35-39	2,15	3,8	18,9	49,4	19,8	8,1
	40-44	2,23	4,8	19,2	44,4	20,4	11,2
1980	45-49	2,30	6,5	18,1	40,3	20,4	14,7
	20-24	1,18	19,2	48,0	29,6	2,9	0,3
	25-29	1,75	6,7	25,8	55,1	10,8	1,6
	30-34	2,03	3,4	15,4	60,5	17,4	3,3
	35-39	2,10	2,7	16,0	57,6	18,8	4,9
1991	40-44	2,14	2,9	17,7	53,2	19,5	6,7
	45-49	2,17	3,5	18,6	49,6	20,1	8,2
	20-24	1,03	22,7	52,9	22,7	1,5	0,2
	25-29	1,63	7,5	31,0	53,3	7,3	0,9
	30-34	1,99	3,2	15,3	64,0	15,0	2,5
	35-39	2,11	2,4	12,2	62,9	18,9	3,6
	40-44	2,13	2,5	12,9	60,4	19,9	4,3
	45-49	2,09	3,2	15,8	57,2	18,9	4,9

Ještě přesnější srovnání-umožňují údaje o plodnosti vdaných žen respektující i délku trvání manželství. Jde o počty dětí narozených z nynějšího manželství, takže jsou v nich zahrnuty také menší počty dětí narozených v opakovaných manželstvích. Ve všech čtyřech souborech žen se předně snižovala míra bezdětnosti, a to až k hranici 2 % vdaných žen ve věku 30-34 let po 10-14 letech trvání manželství (výpočet 1,7 % + 0,3 % nezjištěný počet). Za druhé ve všech čtyřech souborech žen rostl průběžně podíl žen se dvěma narozenými dětmi při poklesu podílu žen se třemi a více narozenými dětmi. Mírně zvýšená jednodětnost v roce 1970 pokračovala poklesem, který se u děle vdaných žen nezastavil, u žen vdaných 5-9 roků (rodících již plně v osmdesátých letech) došlo k vzestupu. Již v roce 1980 a zvláště v roce 1991 mělo více než 60 % žen dvě živě narozené děti. Snížení plodnosti vdaných žen v osmdesátých letech vedlo k omezení narození třetího dítěte na 8 % žen, čtvrtého a dalšího pouze na 1 %. Generace žen,

kteřé byly vdané déle a rodily děti alespoň částečně ve druhé polovině sedmdesátých let měly děti vyšších pořadí o něco častěji.

Průměrné počty narozených dětí se ve všech souborech postupně snižovaly s výjimkou situace zjištěné při sčítání 1980, tj. po období zvýšené reprodukce. Větší vzestup v sedmdesátých letech nastal u mladších a kratší dobu vdaných žen. Téměř ukončená plodnost žen ve věku 30-34 let po 10-14 letech trvání manželství se udržela na úrovni nad 2,0 živě narozených dětí, plodnost starších žen byla již pod touto hranicí (baby-boom je zastihl většinou již ve věku nad 30 let). Výrazem stále klesající bezdětnosti je postupné sblížení průměrného počtu narozených dětí připadajících na jednu ženu respektive na jednu matku (ženu s narozeným dítětem-děťmi).

Tabulka 82 Prvně vdané ženy podle věkových skupin, délky trvání manželství, průměrného počtu a složení živě narozených dětí z nynějšího manželství

Věková skupina	Délka trvání manželství	Rok sčítání	Průměrný počet živě nar. dětí na 1 ženu celkem s dětmi	Složení žen podle počtu živě narozených dětí v %					Soubor žen v tis. 3)	Nezj. počet dětí v %	
				0	1	2	3	4 +			
25-29	5-9	1950	1,98	2,11	6,2	26,0	47,0	17,2	3,6	122	2,5
		1961	1,77	1,88	6,1	31,8	46,6	12,3	3,2	149	0,8
		1970	1,68	1,76	4,9	34,8	50,4	8,6	1,3	175	x
		1980	1,90	1,96	3,3	19,0	64,0	12,3	1,4	207	0,3
		1991	1,81	1,87	3,0	23,1	64,7	8,3	0,9	156	0,5
30-34	5-9	1950	1,91	2,11	9,5	23,3	44,0	16,4	6,8	70	2,7
		1961	1,74	1,91	8,9	30,7	44,3	12,3	3,8	91	0,8
		1970	1,66	1,80	7,7	31,0	50,2	10,0	1,1	70	x
		1980	1,84	1,94	5,2	20,8	61,1	11,4	1,5	87	0,6
		1991	1,77	1,87	5,0	23,2	62,6	8,2	1,0	62	0,6
30-34	10-14	1950	2,32	2,45	5,3	16,3	42,3	22,4	13,7	65	2,5
		1961	2,22	2,33	4,6	18,2	45,8	20,7	10,7	156	0,8
		1970	2,08	2,13	2,6	18,3	54,8	19,1	5,2	135	x
		1980	2,12	2,16	2,0	12,0	63,1	19,6	3,3	196	0,2
		1991	2,07	2,11	1,7	11,3	68,0	16,6	2,4	151	0,3
35-39	10-14	1950	2,16	2,36	8,8	19,1	40,5	19,4	12,2	123	3,0
		1961	2,09	2,27	7,7	21,1	42,9	13,2	10,1	122	1,0
		1970	1,94	2,05	5,5	21,7	52 ^	15,8	4,8	80	x
		1980	1,96	2,04	3,9	18,7	59,0	15,4	3,0	61	0,5
		1991	1,94	2,01	3,2	16,6	65,5	12,8	1,9	76	0,5

1) v roce 1950 všechny vdané ženy, za rok 1970 napočít podle souborů všech vdaných žen

2) v roce 1991 možné zkrácení podílů žen bez narození dítěte nezjištěným počtem dětí v rozsahu 0,3-0,6 bodu (Například v posledním řádku 3,2 % + 0,5 % nezj. = 3,7 %)

3) procento žen s nezjištěným počtem dětí (míra možného zkrácení bezdětnosti)

Soubory žen, za které byly vypočteny uvedené průměry i složení, byly početně velké (61-207 tisíc), zjištěné údaje jsou spolehlivé. Přitom při sčítáních 1980 a 1991 podíl žen s nezjištěným počtem živě narozených dětí nepřesáhl 0,6 %.

Z podrobně zpracovaných výsledků sčítání bylo možné zjistit údaje o diferenční plodnosti. Tak se v roce 1980 potvrdila závislost průměrného počtu narozených dětí na věku při sňatku a za městské a venkovské obce. Čím v nižším věku vstupovaly ženy do manželství, tím měly vyšší průměrný počet dětí. Ve venkovských obcích rodily vdané ženy dříve a měly vyšší průměrné počty dětí než ve městech.

Tabulka 83 Průměrné počty živě narozených dětí vdaným ženám v prvním manželství za městské a venkovské obce (data sčítání 1980, všechny děti)

Obce	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
Městské	1,14	1,69	1,96	2,01	2,03
Venkovské	1,25	1,94	2,24	2,36	2,42
Celkem	1,18	1,75	2,03	2,10	2,14

Vdané ekonomicky aktivní ženy měly v průměru vždy méně dětí než ženy ostatní, převážně v domácnosti. Největší rozdíly mezi oběma skupinami žen byly zjištěny v roce 1950, na počátku rychlého vzestupu zaměstnanosti vdaných žen s dětmi, a později i v roce 1980 (tehdy byla ovšem již dlouhá mateřská dovolená a tyto ženy byly započteny mezi ekonomicky aktivní). Zpočátku značné, později mírné rozdíly se projeví také v míře bezdětnosti. Vzhledem k odlišnému vymezení souborů žen jsou údaje srovnatelné ve dvouřádcích, nikoli ve sloupcích, mezi jednotlivými sčítáními.

Tabulka 84 Průměrné počty živě narozených dětí vdaným ekonomicky aktivním a ostatním ženám

Ukazatel	Sčítání		Věková skupina				
			25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Průměrný počet živě naroz. dětí	1950	EA	0,90	1,35	1,57	1,58	1,61
		O	1,64	2,02	2,18	2,15	2,08
	1961	EA	1,39	1,87	2,12	2,27	2,24
		O	1,89	2,20	2,37	2,47	2,31
	1980	EA	1,74	2,02	2,09	2,12	2,15
		O	2,00	2,34	2,41	2,50	2,37
Podíl žen bez narození dítěte	1950	EA	43,0	29,4	24,4	23,2	25,2
		O	10,3	8,6	9,2	11,5	16,6
	1961	EA	16,7	10,0	8,9	9,2	11,1
		O	3,6	3,8	5,6	8,0	10,6
	1980	EA	7,1	3,6	2,9	3,1	3,9
		O	3,1	2,3	3,3	4,1	5,1

1950 - děti z nynějšího manželství

1961 - děti z nynějšího prvního manželství

1980 - všechny děti

EA - ekonomicky aktivní ženy

O - ostatní ženy

Skutečnost, že ekonomicky aktivní ženy byly častěji bez dětí nebo jen s jedním či dvěma dětmi, a že tedy měly v průměru nižší počet živě narozených dětí než ženy v domácnosti, není přímým důkazem pro negativní vliv zaměstnanosti žen na počet dětí v rodině. Ženy s více dětmi mohly častěji zůstat v domácnosti v zájmu těchto dětí. Údaje ze sčítání ukazují okamžitou skutečnost, nikoli stav v době narození dítěte, jvíepřimo však lze vliv zaměstnanosti vdaných žen na počet dětí odvodit i z toho, že ženy, které chtěly být trvale ekonomicky činné, plánovaly nižší počet dětí než ženy, které po narození dětí chtěly s nimi zůstat v domácnosti.

Zpřesněný výpočet diferenční plodnosti podle společenských skupin ekonomicky aktivních žen potvrdil dříve známé rozdíly a navíc pokles plodnosti žen pracujících v zemědělství. Přesto oba soubory žen činných v zemědělství (a žijících ve venkovských obcích) měly ještě ve 37-41 % případů více než tři narozené děti. Zaměstnankyně činné v oblasti řízení a správy měly přitom v průměru jen 1,91 dětí, hospodářskoadministrativní pracovnice 1,95 dětí, nepracující důchodkyně 1,86 atd.

Tabulka 85 Průměrné počty živě narozených dětí a složení podle počtu narozených dětí vdaných ekonomicky aktivních žen v prvním manželství (dětí v. nynějšího manželství - ženy 30-34 leté po 10 a více letech trvání manželství)

Společenská skupina	Průměrný počet živě nar. dětí		Složení podle počtu dětí (v %)				
	1980	1991	0	1	2	3	4 +
Zemědělské dělnice	2,64	2,44	1,3	5,6	52,3	32,3	8,5
Ostatní dělnice	2,20	2,17	1,6	9,1	64,1	21,5	3,7
Zaměstnankyně	2,01	2,01	1,5	12,4	71,6	13,3	1,2
Členky zem. družstev	2,53	2,37	1,0	5,1	56,8	31,8	5,3
Celkem	2,14	2,11	1,5	10,8	67,0	17,9	2,8

Hlavním a primárním faktorem diferenciací úrovně plodnosti žen ve srovnatelných souborech z hlediska pořadí manželství, věku a délky trvání manželství je zřejmě výše vzdělání žen. Tento faktor se pak promítá do rozdílů zjištěných podle věku při sňatku, za městské a venkovské obce i podle společenských nebo socioprofesionálních skupin. Ženy s nižším vzděláním se vdávaly dříve, žily častěji ve venkovských obcích a jejich zastoupení se v sociálních skupinách lišilo.

Průměrné počty živě narozených dětí se snižovaly úměrně rostoucímu vzdělání. Více než dvě narozené děti měly v úhrnu po 10-14 letech trvání manželství pouze ženy se základním nebo odborným vzděláním, převážně vyučené. Uvedené údaje znovu potvrzují vliv věku při sňatku na průměrný počet narozených dětí. Nejméně dětí měly v průměru absolventky vysokých škol. S růstem vzdělání se snižoval podíl žen se třemi respektive čtyřmi a více dětmi (základní 21,7 % a 6,2 %, vysokoškolské 9,0 % a 1,0 %).

Ženy slovenské národnosti měly trvale vyšší plodnost než ženy národnosti české a obou dalších početně větších národností, polské a německé. Přitom v roce 1991 ženy se zapsanou moravskou a slezskou národností měly jen o málo vyšší průměrné počty živě narozených dětí než ženy národnosti české.

Tabulka 86 Průměrné počty živě narozených dětí vdaným ženám v prvním nynějším manželství podle věkových skupin, délky trvání manželství a školního vzdělání (data sčítání 1991)

Vzdělám	Manželství trvající 5-9 let				Manželství trvající 10-14 let			
	sňatek ve věku							
	-20	20-24	25-29	celkem	-20	20-24	25-29	celkem
Základní	2,04	1,86	1,64	1,87	2,33	2,11	1,84	2,12
Odborné	1,89	1,79	1,59	1,82	2,11	1,99	1,74	2,03
Úplně střední	1,78	1,77	1,59	1,72	2,03	1,95	1,73	1,93
Vysokoškolské	1,58	1,68	1,64	1,63	1,91	1,93	1,87	1,85
Celkem	1,86	1,75	1,61	1,76	2,14	1,99	1,76	1,99

Specifickou skupinou z hlediska úrovně své plodnosti jsou ženy romské národnosti. Prokázaly to již údaje zvláštního zpracování výsledků sčítání 1970 a 1980 za tuto etnickou skupinu. Ze zpracování neúplných dat sčítání 1991, kdy se k romské národnosti přihlásila jen zhruba pětina skutečného počtu Romů, vyplynula téměř dvojnásobná konečná plodnost Romek. Ta se od roku 1970 snižovala po deseti letech vždy zhruba o 0,7-0,8 dítěte (ve věku 45-49 let činil průměrný počet živě narozených dětí vdaným ženám 6,25 v roce 1970, v roce 1980 pak 5,50 a 4,86 v roce 1991; první dva průměry se týkaly dětí z nynějšího manželství, třetí všech živě narozených dětí).

Podle spolehlivějších dat ze sčítání 1980 měly všechny Romky ve věku 45-49 let v 21 % čtyři až pět dětí, ve 34 % šest až devět a v 16 % deset a více živě narozených dětí. Přitom průměrné počty živě narozených dětí se u nich příliš nelišily ani podle rodinného stavu: vdané 6,1 dětí, ovdovělé 5,8 dětí, rozvedené 4,4 a svobodné 4,0 - celkem 5,8.1 při poklesu plodnosti představují děti Romek převážnou většinu dětí rodících se v pátém a vyšším pořadí.

Tabulka 87 Průměrné počty živě narozených dětí vdaným ženám podle národnosti (všechny děti)

Národnost	Sčítám 1980				Sčítám 1991			
	25-29	30-34	35-39	40-44	25-29	30-34	35-39	40-44
Česká	1,75	2,02	2,08	2,10	1,64	2,00	2,11	2,12
Slovenská	2,06	2,47	2,62	2,82	1,84	2,20	2,37	2,47
Polská	1,72	1,97	2,14	2,14	1,63	1,96	2,14	2,12
Německá	1,79	2,04	2,08	2,16	1,55	1,98	2,09	2,12
Romská	2,70	3,44	4,37	5,01	2,72	3,38	3,66	4,11
Celkem	1,76	2,04	2,11	2,14	1,65	2,01	2,12	2,13

Romské ženy: v roce 1980 zvláštní šetření při sčítání, v roce 1991 deklaratorní zjištění, neúplný soubor; v roce 1980 zapsala převážná část Romek slovenskou národnost

Vůbec poprvé byly při sčítání 1991 zjištěny rozdíly v plodnosti žen podle náboženského vyznání, ale údaje byly zpracovány pouze za úhrny žen podle věkových

skupin. K některému náboženskému vyznání se hlásící ženy, i když byly častěji svobodné a tedy méně často vdané i rozvedené, měly o něco vyšší plodnost než nehlásící se k žádné církvi. Z větších církví měly nejvíce dětí ženy římskokatolického vyznání.

Tabulka 88 Průměrné počty živě narozených podle náboženského vyznání (data sčítání 1991)

Vyznání	25-29	30-34	35-39	40-44
Nehlásící se	1,47	1,86	1,99	1,98
Hlásící se	1,50	1,94	2,10	2,08
z toho římskokatol.	1,51	1,95	2,11	2,09
česko-bratr. evang.	1,41	1,86	2,02	2,03
čs. husitské	1,30	1,75	1,91	1,89
Celkem	1,48	1,89	2,03	2,03

Z výsledků sčítání zjištěné rozdíly v úrovni plodnosti nebyly v roce 1991, kromě plodnosti Romek, příliš velké. Sbližování bylo způsobeno rozšiřujícím se plánováním rodičovství, zlepšováním antikoncepce a ve značné míře také snadnějším dosažením interrupce při nechtěném těhotenství. Odlišný způsob zpracování dat o plodnosti žen při jednotlivých sčítáních znemožňuje provést spolehlivější časové srovnání změn diferenciace plodnosti.

Od konce čtyřicátých let byly zřejmé v úrovni porodnosti značné územní rozdíly. Vyšší porodnost a zpravidla i plodnost mělo obyvatelstvo pohraničních a jiných migračních okresů, a bylo to v nich způsobeno hlavně příznivějším věkovým složením respektive zvláštní strukturou jejich obyvatelstva. Tyto vlivy působily v mnoha pohraničních okresech ještě na konci osmdesátých let. Od sčítání 1961 vypočítávané územní rozdíly v úrovni plodnosti prokazovaly sníženou plodnost žen ve velkoměstech (kromě Ostravy) a ve většině okresů Středočeského kraje, později také v okresech s velkými městy (Hradec Králové, Pardubice, Teplice, Liberec aj.). Vysoká plodnost se udržovala v zemědělských pohraničních okresech (Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Prachovice, Svitavy, Břeclav, Znojmo, Bruntál) a v některých dalších, hlavně na jižní a severní Moravě (například Havlíčkův Brod, Žďár nad Sázavou, Hodonín, Zlín, Vsetín). Dřívější dost značné rozdíly se ovšem postupně snižovaly a vyrovnávaly tak, jak to v celé populaci odpovídá nejčastějšímu rození dvou dětí v rodině.

Specifickou stránku vývoje porodnosti v celém poválečném období představovaly počty a zastoupení dětí narozených mimo manželství. Z vysoké poválečné úrovně (19,5 tisíc v roce 1946) probíhal až do roku 1962 celkem plynulý pokles, urychlený přijetím zákona o umělém přerušování těhotenství. Nepotvrdil se ovšem dřívější předpoklad, že po umožnění interrupcí klesne mimomanželská porodnost na minimum. Od poloviny šedesátých let se počty mimomanželských dětí opět zvyšovaly (11,3 tisíc v roce 1990, přes 13 tisíc v roce 1992 - 10,7 %). Přitom pokles plodnosti vdaných žen byl provázen vzestupem plodnosti nevdaných žen. Údaje o úrovni mimomanželské porodnosti a plodnosti jsou uvedeny v tabulkách 73 a 76.

K dřívějšímu poměrně nízkému procentu dětí rodících se mimo manželství přispívaly vysoké podíly svobodných žen vstupujících do manželství v nízkém věku a později zřejmě také novomanželské půjčky, které působily na rozhodování o sňatku při

nechtěném těhotenství snoubenky. Značnou váhu měly od roku 1958 interrupce prováděné mladým svobodným ženám.

Děti se rodí mimo manželství v podstatě třem skupinám žen: mladým svobodným ženám, kterým se při nechtěném těhotenství nepodařilo vdát; dále ženám, které odmítají žít s mužem, ale chtějí mít vlastní dítě a vychovávat je, a zvláště v posledním období nejčastěji družkám ve faktických manželstvích, ať spolu bydlí trvale v jednom bytě (pak jsou zachyceny v údajích sčítání) nebo žijí odděleně. Podle úrovně specifických plodností nevdaných žen (tab. 76) lze soudit, že první soubor početně příliš nerostl, zato že se zvětšoval soubor družek, převážně rozvedených žen, kterým se rodilo často další dítě s novým partnerem. Jde o určitou dobu zvýšené plodnosti opakovaně vdaných žen. Tzv. manželství na zkoušku mladých svobodných lidí, trvající údajně do otěhotnění ženy, končilo v převážně většině uzavřením sňatku před narozením dítěte, takže se v mimomanželské porodnosti neprojevovalo. Nejvíce děti mimo manželství se rodí ženám ve věku do 23-25 let. Plodnost mladých svobodných žen byla však nízká, na jednu ženu připadalo pouze 0,4 dítěte (tab. 79 - plodnost svobodných), když ve věku nad 23 let bylo 10-20% žen s živě narozeným dítětem; v převážně většině šlo však jen o jedno dítě. Mezi faktickými manželstvími mají přitom svobodné ženy významnější zastoupení jen ve věku do 30 let a většina z nich má dítě (děti). Svobodných žen, které chtějí mít dítě bez partnera, je pravděpodobně omezený nejistitelný počet.

Značná část mimomanželské plodnosti se v sedmdesátých a osmdesátých letech realizovala ve faktických manželstvích družek - rozvedených žen (ve věku 25-29 let představovaly podle dat sčítání 1991 tyto ženy přes 60 %, ve věku 30-45 let přes 70 % družek). Převážná většina z nich měla děti, jejich celková plodnost byla na úrovni plodnosti prvně vdaných žen. Tyto ženy zřejmě rodily většinu mimomanželských dětí vyšších pořadí; nelze však přímo zjistit, jaký podíl z nich se narodil ještě za trvání právního manželství a jaký až ve faktickém manželství. Porovnání výše plodnosti ukázalo, že svobodné ženy - družky měly podstatně vyšší průměrné počty živě narozených dětí než svobodné v úhrnu a rozvedené ženy - družky vyšší než rozvedené v úhrnu; po očištění souborů žen by zjištěné rozdíly byly ještě průkaznější. Rozvedené družky však nedosáhly celkové plodnosti opakovaně vdaných žen.

Více než desetinu mimomanželsky narozených představovaly děti Slovenek, ve skutečnosti převážně Romek. Těm se rodily děti mimo manželství relativně třikrát častěji než Češkám. Pokud jde o sociální strukturu, nejvíce svobodných žen v čele neúplných rodin se závislými dětmi bylo mezi zaměstnanci (1,7 % z úhrnu rodinných domácností se závislými dětmi), méně mezi dělníky (0,9 %). V průměru bylo 89 % těchto domácností jen s jedním závislým dítětem, mezi zaměstnaneckými však 93 %. Dá se předpokládat, že právě v této skupině zaměstnankyň bylo nejvíce záměrně svobodných matek, protože tyto ženy žily také nejméně často ve faktických manželstvích.

Děti narozené mimo manželství a jejich matky nebyly v sedmdesátých a osmdesátých letech takovým sociálním problémem jako kdysi. Neúplné rodiny se závislými dětmi v čele se svobodnou ženou představovaly jen šestinu úhrnu těchto rodin. Většina dětí rodičů se v osmdesátých letech mimo manželství žila ve faktických manželstvích, tedy v péči obou rodičů. Proto se dá předpokládat, na rozdíl od situace před 30-40 lety, že mimomanželská porodnost nevytvářela většinou ani zhoršení sociální situace v péči- o dítě, ani nevedla k podstatnějšímu snížení reprodukce. Ve své větší části byla téměř srovnatelnou náhradou za plodnost v manželství.

Úroveň mimomanželské porodnosti nebyla územně vyrovnaná. Vyšší podíl dětí se rodil mimo manželství jednak ve velkých městech s 50-100 tisíci obyvateli, jednak v některých okresech západočeského a severočeského pohraničí. Například v okresech Cheb, Karlovy Vary, Sokolov, Most, Chomutov a Teplice byl trvale podíl mimomanželsky narozených ve srovnání s průměrem za Českou republiku dvojnásobný (počátkem šedesátých let 10-12 %, v roce 1990 to bylo již 17-19 %). Všechny tyto okresy měly vyšší zastoupení romského obyvatelstva. Na druhé straně nejnižší procento těchto dětí se rodilo trvale v Jihomoravském kraji a zvláště v několika jeho okresech; zpočátku na úrovni 1-2 %, v roce 1990 na úrovni 4-5 %, což byly hodnoty na polovině průměru celé České republiky. Jen o málo vyšší byla mimomanželská porodnost také v Jihočeském a Východočeském kraji.

Poválečný vývoj porodnosti a plodnosti žen byl velmi nepravidelný. Při značných změnách počtů mladých žen působily na úroveň plodnosti žen nejdříve zhoršení životní úrovně rodin s dětmi v roce 1953, později ještě více a trvale realizace zákona o umělém přerušení těhotenství. K pozitivnímu kompenzačnímu vzestupu plodnosti došlo až po přijetí komplexu sociálních opatření v sedmdesátých letech. Populace Českých zemí vždy rychle reagovala úrovní své plodnosti na změny vnějších podmínek reprodukce. Při obecně rozšířeném plánování rodičovství (s ideálním počtem dvou dětí v rodině) šlo v podstatě o časování porodů do relativně nejvhodnějšího období. K dlouhodobému poklesu plodnosti vdaných žen přispělo i postupné snížení kojenecké a dětské úmrtnosti, takže se rodilo stále méně tzv. náhradních dětí.

Plodnost žen se stále více koncentrovala do krátkého období prvních několika let trvání manželství respektive do 26-28 let věku matek při trvalém úbytku dětí ve třetím a zvláště ve čtvrtém a dalších pořadích. Postupně sice došlo ke značnému snížení podílů bezdětných vdaných žen, ale stále větší procento vdaných žen mělo jen dvě živě narozené děti. Proto se koncem šedesátých let a znovu od počátku osmdesátých let snížila úhrnná plodnost pod hranici 2,0 dětí na jednu ženu, i když se reprodukce účastnil vyšší podíl žen než dříve.

V rámci světového a zvláště evropského trendu poklesu plodnosti nebyla Česká republika výjimkou; specifickým bylo nepravidelné a opožděné snížení plodnosti, zrychlené na nízkou úroveň až počátkem devadesátých let.

V souvislosti s obecným poklesem plodnosti se postupně snižovala také její diferenciace. Větší váhu v ní si zachovala jen dosažená úroveň vzdělání žen: ta se stala zřejmě základním diferenciačním faktorem, projevujícím se ve společenských skupinách, podle národnosti i územně. Prokazatelně vysokou plodnost si udržovaly i při probíhajícím poklesu jen Romky.

Vzestup mimomanželské porodnosti v osmdesátých letech byl zřejmě způsoben plodností družek, přestože měly méně dětí než vdané ženy ve stejném věku.

4. 4. Potratovost

Mezi demografické procesy potratovost původně nepatřila. O počty potratů a jejich strukturu se dříve zajímali jen gynekologové a pak kriminalisté v případě nezákonně prováděných a tím trestných interrupcí. Tak tomu bylo také u nás až do poloviny padesátých let. V situaci, kdy desetitisíce interrupcí se negativně projevíly v prudkém poklesu plodnosti žen, se o problematiku potratovosti začali více zajímat demografové. Z potratovosti se stal zvláštní demografický proces provádějící reprodukci a byl, obdobně jako dříve rozvodovost, zařazen do demografické "patologie".

V roce 1957 byl v Československu, podobně jako v jiných socialistických zemích, přijat zákon umožňující za stanovených podmínek provádět ve zdravotnických zařízeních umělá přerušení těhotenství (interrupce). Podkladem pro ně byla zdůvodněná žádost těhotné ženy a povolení k tomu určenou okresní komisí, s možností odvolání ke krajské komisi (zákon č. 68/1957 Sb., o umělém přerušení těhotenství). Interrupční komise nebyly československým specifickým, existovaly také v Bulharsku a Maďarsku.

Zákon byl přijat údajně v zájmu ochrany zdraví žen. Indikace k umělému přerušení a zjišťované skutečné důvody však prokázaly, že šlo o opatření sociálního charakteru. Zpočátku jen necelá pětina interrupcí se prováděla vdaným ženám ze zdravotních důvodů, stále více převažovaly jiné důvody sociálního charakteru (u vdaných žen "více dětí" a "bytová tíseň", u nevdaných důvod "neprovdaná žena"). Indikace k umělému přerušení byly postupně zpřesňovány prováděcími předpisy, již v letech 1958-1962 třikrát, aby se růst potratovosti omezil (např. důvod "více dětí" byl někdy vykládán jako dvě nebo více dětí, protože dvě děti byly více než jedno; od roku 1962 se proto za více dětí považovaly nejméně tři žijící děti).

Dlouholetá kritika činnosti interrupčních komisí, které při posuzování žádostí nemohly ani přispět ke zlepšení životních podmínek žádajících o umělé přerušení, a další okolnosti vyústily ve zrušení komisí v roce 1986 (zákon ČNRč. 66/1986 Sb. a vyhláška ministerstva zdravotnictví ČSR). Ženy tím získaly plné právo na rozhodování o osudu svého těhotenství (platila jen některá omezení, např. u nezletilých žadatelek). Toto "právo" se projevilo prudkým vzestupem počtu interrupcí v roce 1987 o 24 tisíce na 107,7 tisíc, pokračujícím ještě v roce 1988 na 108,4 tisíc (maximum, které nepochybně nebude již překročeno).

Na rozdíl od pozdější liberalizace interrupcí v západních zemích nepředcházelo u nás přijetí zákona masové rozšíření antikoncepce a dostupnost více druhů antikoncepčních prostředků.* Dlouho existovala nedůvěra k ženské hormonální antikoncepci, podporovaná i částí zdravotníků. Proto se stala umělá přerušení jakousi "antikoncepcí ex post", proto také došlo po přijetí zákona při provádění desetitisíců interrupcí k výraznému poklesu plodnosti žen a porodnosti. Byl získán prostředek k ukončení nechtěných těhotenství a současně to vedlo i k podcenění významu antikoncepce. Interrupce se tak staly divnou metodou plánování rodičovství. Zákon byl tehdy některými ženami přijat jako snížení maloobchodních cen. Ani zpřísnění předpisů a praxe interrupčních komisí postupnému vzestupu potratovosti nezabránilo.

Sám pojem "umělé přerušení těhotenství" byl zavádějící, protože šlo o legalizované ukončení těhotenství. Obdobně se v osmdesátých letech pokládaly někdy miniinterrupce až za jakousi regulaci menstruace, ačkoli jde jasně také o ukončení nechtěného těhotenství.

Počty potratů se u nás začaly sledovat již v roce 1953. Byly to převážně potraty samovolné, méně často indukované ze zdravotních důvodů. V letech 1953-57 jich bylo ročně evidováno 25-28 tisíc a představovaly 13-15 % počtu registrovaných ukončených těhotenství (14-18 potratů na 100 narozených dětí). Počty kriminálních potratů byly v té době zřejmě nízké. Jinak by se jejich legalizace projevila již od počátku ve výrazném zvýšení počtu ukončených těhotenství nebo naopak ve větším poklesu počtu samovolných potratů (někdy navozených lékařem nebo ženou a po ošetření ženy v zařízení hlášených jako samovolné).

Na problematiku antikoncepce a potratů se zaměřil již Výzkum o rodičovství provedený v roce 1956. Téměř 30 % dotázaných žen nepoužívalo žádné antikoncepce, a v těch rodinách, kde se antikoncepce prováděla, šlo ze 69 % o přerušovanou soulož (coitus interruptus), z 19 % o používání preservativu a z 6 % o metodu neplodných dnů. Nebylo proto divu, že 28 % žen prohlásilo své poslední těhotenství za nechtěné (10 % z prvních, ale již 42 % ze třetích a dvě třetiny ze čtvrtých a dalších těhotenství). Při nechtěném těhotenství by podle výsledků výzkumu v případě možnosti žádalo o interrupci 40 % těchto žen, opět v závislosti na pořadí těhotenství.

Z těchto dat pak vyplývalo, že při průměrném počtu 164,2 tisíc narozených dětí v letech 1955-1956 by hypoteticky z 46,8 tisíc nechtěně těhotných žen žádalo o umělé přerušení těhotenství zhruba 18,7 tisíc žen. Počet narozených dětí by se snížil o 11 %. Skutečnost již v prvním roce uplatňování zákona však předčila všechna očekávání, když o umělé přerušení žádalo 32,8 % těhotných žen, což byl téměř trojnásobek podle výzkumem předpokládaného počtu.

V roce 1958 bylo vedle 18,2 tisíc spontánních potratů registrováno 49,0 tisíc umělých přerušení. Do roku 1961 pak vzrostl počet interrupcí až na 70,1 tisíc, do konce šedesátých let na 74 tisíce. Počty žádostí o interrupce byly ještě vyšší: 55,0 tisíc v roce 1958, v roce 1961 již 78,2 tisíc a 79,9 tisíc v roce 1969. V prvním roce platnosti zákona připadlo na 100 žádostí 89 umělých přerušení, později kolísá tento ukazatel na úrovni 91-92 %, v posledním roce existence komisí (1986) činil 95 %. Interrupční komise pracovaly trvale pod silným tlakem žen žádajících o povolení interrupce.

Tabulka 89 Charakteristiky potratovosti v letech 1958-1990

Rok, průměr let 2)	Úhrn ukončených těhotenství	Potraty celkem	Ze 100 ukončených těho tenstvíbylopotratů z toho UPT celkem	UPT ostatní	UPT na 100 žádostí	Potraty na 100 narozených celkem	UPT		
1958	210 894	67 643	49 035	32,1	23,3	8,8	89,1	47,4	34,2
1959	209 579	79 269	61 914	37,8	29,5	8,3	90,9	60,8	47,5
1960-64	220 298	79 741	61327	36,2	27,8	8,4	88,8	56,7	43,6
1965-69	227 836	85 317	68 195	37,4	29,9	7,5	92,7	59,9	47,8
1970-74	252 630	83 180	63 698	32,9	25,2	7,7	92,0	49,1	37,6
1975-79	264 221	80 689	60 385	30,5	22,8	7,7	92,7	44,0	32,9
1980-84	234 834	91 216	73 921	38,8	31,5	7,3	94,3	63,5	51,5
1985-89	246 279	113 474	98 011	46,1	39,8	6,3	95,2	85,4	73,8
1990	252 895	121 801	107130	48,2	42,4	5,8	92,9	92,9	81,7

1) rok 1986

2) od roku 1987 potraty občanek ČR bez ukončených mimoděložních těhotenství

UPT - umělé přerušení těhotenství (do roku 1986 na žádost)

Novým demografickým ukazatelem se stal počet evidovaných ukončení těhotenství a úhrn specifických měr ukončení těhotenství. Z 211 tisíc v roce 1958 se téměř nepřetržitě zvyšoval až do roku 1978, kdy dosáhl téměř 257 tisíc. Obdobně rostl úhrn specifických měr ukončení těhotenství: z 3,29 v roce 1958 přes 3,50 v roce 1961 a **3,54** v roce 1974 na úroveň kolem 3,70 na jednu ženu v závěru osmdesátých let. Přitom počty narozených dětí klesaly a počty interrupcí vzrůstaly. Z toho vyplývalo, že ženy stále více spoléhaly na možnost interrupce, což vedlo ke stagnaci rozsahu používání antikoncepce a k vzestupu podílu nechtěných těhotenství. V polovině osmdesátých let používalo řízené antikoncepce (nitroděložní tělíska a hormonálních přípravků) jen 22 % žen v reprodukčním věku. Na interrupce proto připadal stále vyšší podíl ukončených těhotenství. Z počátečních 23 % se zvýšil nakonec až nad hranici 40 % s maximem 42,8 % v roce 1989. V tomto roce připadalo na 100 narozených dětí 83,3 interrupcí.

Výjimkou z poměrně pravidelného trendu zvyšování všech charakteristik potratovosti bylo období vzestupu plodnosti žen v letech 1972-1977. Tehdy se snížily počty podávaných žádostí, o něco také procento kladně vyřízených a klesly tedy i počty provedených interrupcí. Při dočasně zlepšeném populačním klimatu bylo relativně více těhotenství chtěných a tomu odpovídal i vyšší podíl narozených dětí.

Tabulka 90 Specifická potratovost (počet potratů na 1 000 žen) a index interrupcí (počet interrupcí na 100 narozených dětí)

Rok, průměr let	Věková skupina							Úhrnná potra- tovost ¹
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
Umělá přerušení těhotenství								
1960	11,8	40,6	56,5	50,5	35,8	13,8	0,7	1,05
1970	16,3	47,6	52,6	46,6	32,0	10,4	0,6	1,03
1980	13,3	41,3	48,2	40,9	28,5	10,2	0,5	0,91
1990	24,8	77,4	82,9	64,8	43,5	15,3	1,4	1,55
Samovolné potraty								
1960	4,1	16,7	14,4	10,0	6,5	3,5	0,3	0,28
1970	4,7	15,2	13,0	8,3	5,0	2,0	0,2	0,24
1980	5,5	16,1	11,6	7,4	4,3	1,9	0,2	0,24
1990	5,3	15,2	10,6	5,8	3,2	1,3	0,2	0,21
Index interrupcí								
1960-64	24,1	18,4	40,3	88,1	168,4	272,5	294,6	43,6
1970-74	30,1	21,0	38,0	82,5	196,8	354,8	464,4	37,6
1980	25,0	21,0	44,4	96,8	215,7	448,9	569,2	44,6
1990	55,4	44,3	78,5	172,2	384,3	911,9		84,9

1) poslední sloupec třetí části tabulky: počet interrupcí na 100 narozených dětí celkem

Srovnání úhrnů specifických měr ukončení těhotenství, plodnosti a interrupcí v časové řadě prokázalo přelivy mezi plodností a potratovostí na žádost. Jen v prvních pěti letech platnosti zákona se proti předpokladům snížil počet živě narozených dětí o 92 tisíce (nejvíce v roce 1959, téměř o 25 tisíc). Naproti tomu v letech 1963 a 1964 klesla potratovost častějším rozením dětí a totéž se opakovalo v letech 1970-1974. Naopak v letech 1958-1960, 1965-1969 a znovu od roku 1977 vzrostly míry interrupcí na úkor poklesu úhrnu plodnosti. Standardizací bylo možné dost spolehlivě vypočítat výši těchto ročních přesunů.

Maximálního počtu umělých přerušení bylo dosaženo v roce 1988 (108 350), v dalších letech se všechny ukazatele snižovaly. Přispělo k tomu od roku 1990 jak rozšíření palety antikoncepčních prostředků, tak jejich zvýšené používání. Zvláště v souvislosti se šířením syndromu získaného selhání imunity (AIDS) vzrostlo používání mužských kondomů. I poté zůstaly ve srovnání se západními zeměmi počty umělých přerušení neúměrně vysoké.

Samovolná potratovost se ve srovnání s interrupcemi dostala do pozadí a zájem o ni projevovali hlavně gynekologové. Z časového průběhu ukazatelů spontánní potratovosti bylo zřejmé, že nedocházelo k přesunům mezi oběma typy potratovosti. Podíl samovolných potratů z úhrnu ukončených těhotenství se postupně snížil až pod hranici 6 % vlivem úspěšnějšího udržování rizikových těhotenství. Samovolné potraty tak ztratily svůj původní reprodukční význam, když v roce 1990 připadlo na 100 narozených dětí 11,2 spontánních potratů (v letech 1953-1954 jich bylo 13-15%). Specifická samovolná potratovost byla ve všech věkových skupinách poměrně nízká, úroveň ukazatelů sledovala hodnoty specifických plodností, ve věkových skupinách nad 25 let plynule klesala. V průměru připadalo v průběhu reprodukčního období na jednu ženu pouze 0,2-0,3 samovolných potratů. Svou intenzitou odpovídala úrovni zjištěné v jiných populacích.

Nejvyšší intenzita interrupcí byla trvale ve věkové skupině 25-29 letých žen, tedy ve věku, kdy se již začínala plodnost snižovat. Kromě období 1972-1980 se specifické míry interrupcí zvyšovaly, maximálních hodnot bylo dosaženo v letech 1988-1990, podle nichž by během reprodukčního období připadlo na jednu ženu již 1,5 umělých přerušení.

Převážná většina interrupcí byla od počátku prováděna vdaným ženám. Jejich podíl na úhrnu umělých přerušení kolísal mezi 75-81 % s minimem v období vzestupu plodnosti počátkem sedmdesátých let. Specifická intenzita interrupcí se však lišila mezi vdanými a nevdanými ženami jen ve věku do 30 let, pak byla téměř shodná. Za předpokladu stability ukazatelů a setrvání v manželství během celého reprodukčního období by na jednu vdanou ženu připadlo v roce 1980 v průměru 1,00 interrupcí, při intenzitě z roku 1990 však již 1,80. U nevdaných žen se pětinašobek úhrnu specifických měr zvýšil v těchto letech z 0,87 na 1,43. Intenzita umělých přerušení byla tedy v posledním desetiletí u vdaných žen jen o 15-20 % vyšší než u nevdaných. V posledních letech ovšem připadalo na 100 narozených dětí vdaných žen kolem 70 interrupcí, u nevdaných 260-280. To znamená, že z těhotenství nevdaných žen končilo umělým přerušením kolem 73 %.

Tabulka 91 Specifická intenzita umělých přerušení těhotenství v letech 1980 a 1990 podle rodinného stavu žen

Ženy	Rok	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Vdané	1980	26,9	45,9	48,2	40,8	28,3	10,0	0,5
	1990	64,5	86,5	84,6	64,9	43,3	15,2	1,4
Ostatní	1980	11,4	31,8	48,5	41,3	29,9	11,3	0,6
	1990	21,7	62,5	75,2	64,4	44,5	15,3	1,5

Standardizace specifických měr interrupcí uvnitř skupiny nevdaných žen za rok 1990 ukázala ve srovnání s průměrem za celou tuto skupinu o 10 % nižší intenzitu interrupcí u svobodných žen, o 11 % vyšší u ovdovělých, ale o 27 % vyšší u rozvedených. Tyto rozdíly jsou logické vzhledem k tomu, že rozvedené ženy žijí ve faktických manželstvích nejčastěji. Mladých svobodných žen bylo v souboru nevdaných absolutně nejvíce, takže i při podprůměrné intenzitě jim bylo každoročně provedeno umělých přerušení nejvíce. Pro představu stačí uvést, že z celkového počtu 111,3 tisíc interrupcí připadlo v roce 1990 na vdané ženy 82,5 tisíce a na nevdané 28,8 tisíc: z nich bylo 18,5 tisíc svobodných, 9,4 tisíc rozvedených a 0,9 tisíc ovdovělých.

Při nevelkých rozdílech v intenzitě interrupcí vdaných a nevdaných žen bylo možné provést za rok 1990 standardizaci i podle úrovně vzdělání žen. Prokázala se nadprůměrná samovolná potrativost žen se základním vzděláním (zvýšený podíl velmi mladých žen) a u absolventek vysokých škol (vyšší podíl starších žen). Nejvyšší intenzita interrupcí byla zjištěna u žen se základním vzděláním (index 124), u vysokošolaček naopak nejnižší (77). V tomto případě jsou oba extrémy charakteristikou velmi rozdílné informovanosti a faktického používání antikoncepce.

Značná část interrupcí se prováděla opakovaně. Podle dat z roku 1990 bylo z vdaných žen s provedenou interrupcí 46 %, kdy tato interrupce byla první, 32 % představovaly druhé, 22 % třetí a další. Z nevdaných žen bylo 61 % s první, 23 % se druhou a 16 % se třetí a další. Lze předpokládat, že skutečné podíly žen s opakovanými umělými přerušeni byly ještě vyšší.

Nejvyšší intenzita provedených interrupcí byla u vdaných žen ve věkových skupinách nad 25 let, tedy po narození většiny plánovaných druhých dětí. To je období, kdy neznalost a nepoužívání antikoncepce vede k nejvyšším počtům a podílům nechtěných těhotenství. Potvrdily to výpočty relací mezi počty vdaných rodičů žen podle pořadí dětí ve vztahu "k interrupcím podle počtu dětí. Výpočet není metodicky zcela přesný, ale pro potvrzení rozdílů je vysoce spolehlivý.

Z prvních těhotenství vdaných žen končila umělým přerušeni minimální část. Při druhých těhotenstvích připadalo na 100 narozených dětí zpočátku 19 interrupcí, v roce 1990 téměř 40. Při třetích těhotenstvích (při dvou dětech) od počátku převažovaly interrupce nad narozenými dětmi, pravděpodobnost narození třetího dítěte byla nižší než pravděpodobnost interrupce. Většina třetích těhotenství byla tedy nechtěných a při dosažitelnosti interrupce bylo narození těchto dětí zabráněno. V roce 1990 ze třetích těhotenství vdaných žen došlo 3,6 krát častěji k umělému přerušeni než k narození dítěte, u čtvrtých byl rozdíl ještě vyšší. Největší rozdíly tohoto ukazatele byly právě mezi vdanými ženami s jedním a dvěma dětmi.

Tabulka 92 Relace mezi narozenými dětmi a umělými přerušeni těhotenství vdaných žen podle počtu žijících dětí

Rok	Na 100 narozených dětí v příslušném pořadí připadalo umělých přerušeni při počtu žijících dětí			
	0	1	2	3
1960	1,5	19,4	129,5	253,4
1970	1,2	29,0	187,2	277,0
1980	0,8	14,4	161,8	261,7
1986 ¹	0,9	25,2	256,0	348,3
1990 ²	2,6	39,5	360,9	428,4

1) poslední rok zpracování podle počtu žijících dětí

2) při počtu živě narozených dětí

Vdané ženy se dvěma dětmi představovaly trvale největší soubor žen s provedenou interrupcí: v roce 1960 jich bylo 20,6 tisíc (36,9 % úhrnu interrupcí vdaných žen), v roce 1980 již 31,9 tisíc (57,9 %) a v roce 1990 přes 47 tisíc (kolem 57 %), se třemi a více přes 15 tisíc - kolem 19 %. Všechny tyto údaje potvrzují, že z interrupcí se stala nejvýznamnější "metoda" omezování počtu dětí v rodině na dvě. Z interrupcí provedených v roce 1990 bylo ze zdravotních důvodů pouze 8,6 %.

V úhrnu umělých přerušeni těhotenství nepředstavovaly zdravotní důvody ani pětinu, přestože jimi bylo přijetí zákona nejvíce odůvodňováno. Důvody provedení interrupcí u vdaných a nevdaných žen se velice lišily. Měnilo se ovšem také posuzování komisemi, kterému se ženy ve svých žádostech pochopitelně přizpůsobovaly, aby snáze dosáhly povolení interrupce. Zánikem komisí se od roku 1987 důvody interrupcí přestaly zjišťovat.

Zpočátku bylo u vdaných žen nejčastějším důvodem umělého přerušeni "více dětí" (od roku 1962 nejméně tři žijící děti), úbytkem počtu rodin se třemi a více dětmi zastoupení tohoto důvodu postupně klesalo. Dalším častým důvodem byla "bytová tíseň", později bývala interrupce odůvodněna nejčastěji "finanční tísní rodiny". Na významu ztratil i důvod "rozvrat rodiny", zpočátku často jen předstíraný. Podíl stále liberálnější posuzovaných "zdravotních důvodů" nepřesahoval nikdy příliš hranici 20 %.

Tabulka 93 Umělá přerušeni těhotenství vdaných a nevdaných žen podle důvodů (v %)

Rok	Vdané ženy					Nevdané ženy			
	zdravotní	více dětí	bytová tíseň	rozvrat rodiny	financ. tíseň	ostatní	zdravotní	neprov. žena	více dětí
1960	14,5	47,6	10,3	8,8	5,2	13,6	4,2	80,1	13,1
1970	19,7	21,7	16,4	5,7	12,3	24,2	11,8	67,3	5,5
1980	20,9	20,4	12,7	3,2	15,7	27,1	12,5	72,4	5,8
1985	20,7	16,3	9,5	2,9	21,7	28,9	12,5	71,7	5,1

U nevdaných žen byla rozhodující pro povolení interrupce již sama skutečnost, že žena nebyla vdaná, tj. že by musela pečovat o dítě sama. Automaticky sem patřila téměř všechna nechtěná těhotenství mladých svobodných žen. Podíl zdravotních důvodů postupně vzrostl, ale jen na osminu. Údaje o důvodech přerušeni těhotenství dávají samozřejmě jen hrubou informaci, nelze je pokládat za spolehlivé.

Vysoké relativní počty umělých přerušeni těhotenství byly trvale registrovány v Praze a v Severočeském kraji, zvláště v okresech Most, Teplice, Ústí nad Labem, Česká Lípa a Děčín. Naopak nižší potratovost se udržovala v okresech Jihomoravského, Východočeského a Jihočeského kraje a v okrese Vsetín. Zpočátku byly územní rozdíly značné (maximální okresní index potratovosti na žádost byl pětinasobkem minimálního), později se postupně snižovaly až na zhruba dvojnásobek minimální okresní hodnoty. Potratový index přitom rostl s velikostí obce nebo města, nejvyšší byl ve městech nad 20 tisíc obyvatel. I zde se úroveň postupně vyrovnávala, což opět svědčilo o obecné "antikoncepční" funkci interrupcí při vysokých počtech nechtěných těhotenství následkem nerozvinitosti antikoncepce.

Od roku 1987 se začaly odděleně sledovat počty prováděných miniinterrupcí, jejich podíl vzrostl ze 73 % na 79 % v roce 1990. Provádějí se vakuumaspirací u časných těhotenství do šesti týdnů. Další umělá přerušeni se provádějí jako dříve do tří měsíců trvání těhotenství.

I když se staly interrupce průběhem doby také způsobem zábrany narození dětí s vrozenými vývojovými vadami, dědičnými nebo získanými onemocněním matky v těhotenství (např. na zarděnky), přesto zůstávají nenormální metodou omezování plodnosti.

* * * *

Zatímco samovolná potratovost vlivem úspěšnější zdravotní péče o těhotné ženy postupně klesala, od přijetí zákona o umělém přerušeni počty prováděných interrupcí, především ze sociálních důvodů, téměř trvale rostly. Výjimkou bylo jen období zvýšené plodnosti žen v sedmdesátých letech, kdy ubylo nechtěných těhotenství a tím také interrupcí. Postupně přibývalo žen s opakovanými přerušeni těhotenství. Od samého počátku se interrupce staly zvláštním způsobem antikoncepce "ex post" a tím nenormální metodou plánování rodičovství. Byly přirozeným důsledkem zanedbávání antikoncepce: např. ještě v roce 1991 z žen provedenou interrupcí přiznalo 94 %, že nepoužívaly žádnou řízenou antikoncepci (hormonální, nitroděložní tělísko). Proto měly interrupce svým počtem i strukturou žen takový vliv na pokles plodnosti a porodnosti, zvláště třetích a dalších dětí.

4. 5. Populační klima a plánování rodičovství

Populační klima je část společenského vědomí, které se týká reprodukčního chování. Jeho výsledkem je rozhodnutí manželů, zvláště ženy, kolik budou mít děti a kdy je budou mít. Populační klima vychází ze sociálně psychologických faktorů a mění se dost silně vlivem vnějších podmínek života mladých manželství a rodin s dětmi: jsou-li příznivé, vdané ženy plánují a mají častěji více dětí - v našich podmínkách dvě nebo tři, jen výjimečně více. Do těchto vnějších podmínek patří možnost získání vlastního přiměřeného bytu pokud možno již při sňatku nebo po narození dítěte, stávající životní úroveň rodin s dětmi a výše státních příspěvků (podpora při narození dítěte, přídatky na děti, délka a dávky mateřské dovolené), podmínky zaměstnanosti žen, dostupnost a nákladnost péče o děti v předškolních a školních zařízeních, a další, včetně obecných sociálních jistot a politické stability.

Vytváření populačního klimatu a jeho změny se projevovaly v úrovni plodnosti a v úrovni potratovosti, respektive při nízkém používání antikoncepce občasnými přesuny mezi oběma způsoby ukončení těhotenství, a tím mezi počty narozených dětí a počty interrupcí. Tak mohly být na jedné straně dočasně nebo trvale odmítány i plánované děti, na druhé straně i z nechtěných těhotenství se mohly narodit nakonec chtěné děti (nebo alespoň děti, s jejichž narozením se žena smířila).

Příznivé populační klima bylo u nás v podstatě jen ve dvou obdobích: v prvních poválečných letech a pak v letech 1972-1979, po přijetí programu pomoci rodinám s dětmi. V obou těchto obdobích byla plodnost žen vysoká, i kompenzační rození dětí bylo příznakem lepšího populačního klimatu, bez něj by počty dodatečně narozených dětí byly podstatně nižší.

Naopak výrazem nepříznivého populačního klimatu byl pokles plodnosti již na předělu padesátých let (negativní reakce části obyvatelstva na únor 1948, na následující politické procesy a zvláště po měnové reformě, kterou se zhoršila sociální situace rodin). To se pak projevilo v rostoucím podílu nechtěných dětí a v důsledku toho od roku 1958 ve vysokých počtech interrupcí. Až do konce šedesátých let se populační klima nezlepšilo: zvyšovala se sice životní úroveň, ale dále rostl nedostatek bytů pro mladá manželství a situace rodin s dětmi se relativně zhoršovala, nemluvě o narůstající skepsi značné části společnosti.

Po roce 1980, po vyčerpání efektu opatření pomoci rodinám s dětmi, se populační klima opět zhoršovalo, do značné míry vlivem neutěšené bezperspektivní situace celé společnosti. Nové mladé generace žen přijaly dřívější pronatalitní opatření jako samozřejmost, k novým motivačním opatřením nedošlo. Po listopadu 1989 se pozitivní politické změny nemohly projevit, protože byly současně provázány oslabením sociálních jistot rodin s dětmi, lokální nezaměstnaností a také otevřením jiných osobních perspektiv. Do zatím nejsilnější konkurence se dostaly děti v rodinách s možnostmi seberalizace rodičů, jejich podnikáním, cestováním do ciziny a hlavně s trendem požadovaného vzestupu osobní životní úrovně. V nových společenských podmínkách se tak vytvářejí také nové modely reprodukčního chování, přibližující se západoevropským zemím.

První přímé poznatky o populačním klimatu přinesl již Výzkum o rodičovství z roku 1956, který byl mj. prvním průzkumem tohoto druhu v poválečné době v bývalých socialistických zemích. Po něm následovaly v nepravidelných intervalech další průzkumy.

prováděné u různě vymezených souborů mladých žen, s různě formulovanými otázkami a s nestejnou metodickou i technickou úrovní zpracování výsledků. Proto nejsou údaje jednotlivých průzkumů dobře srovnatelné. Všechny však společně potvrzovaly trvajících nízkou úroveň antikoncepce (znalosti a zvláště praxe), růst plánování velikosti rodiny a stále silnější koncentraci plánovaného počtu dětí na dvě.

Podíl mladých žen plánujících velikost své rodiny se pohyboval v rozmezí 73-86 %, průměrný plánovaný počet dětí činil 2,10 (1956) až 2,41 (1970) a pak znovu klesl na 2,03 (1985) respektive 2,02 (1991). Rozsah plánované bezdětnosti se měnil v úzkém rozpětí 1-2 %, jedno dítě plánovalo 8-14 %, dvě děti 60-72 %, tři děti 17-22 %, čtyři nebo více stabilně maximálně 4 % žen. "Nejhorší" výsledky přinesly průzkumy z let 1985 a 1991, tedy z období poklesu plodnosti. Znovu je nutné zdůraznit nesrovnatelnost výběrových souborů žen odpovídajících v průzkumech i značnou relativitu získaných odpovědí a tím výsledků. Plánované počty dětí v rodinách byly v souladu s úhrnnou plodností, větší rozdíly vznikaly až v osmdesátých letech.

* * * *

Ve více než čtyřicetiletém období "budování socialistické společnosti" existovalo v podstatě jen jedno necelé desetiletí příznivého populačního klimatu. Tehdejší zvýšená pomoc rodinám s dětmi a zaměstnaným matkám byla ovšem jen určitou náplastí na ranách, způsobených srpnovým obsazením republiky, "ozdravením" komunistické strany od pravicového oportunismu a tím ohrožením existence statisíců lidí. Paradoxně to přispělo při značném ztížení společenské angažovanosti k psychologickému návratu do rodin a péči o děti (viz obdobně rozvoj chatařství a chalupářství v té době).

Pro reprodukci obyvatelstva České republiky bylo charakteristické rychlé reagování na vnější podmínky a jejich změny s opětovným návratem k původní úrovni. Projevilo se to již po válce, pak v letech 1963-1964 a hlavně v sedmdesátých letech, přitom vždy s rychlým poklesem až pod dřívější výši reprodukce. Lze proto říci, že populace České republiky je reprodukčně málo stabilní. Pro vývoj reprodukce v příštích deseti až patnácti letech, než se celá společnost stabilizuje v nových podmínkách, je to pro vývoj obyvatelstva České republiky zjištění nepříznivé.

4. 6. Úmrtnost

Pro žijící populaci je úmrtnost klíčovým demografickým procesem, který na bázi ročních počtů živě narozených dětí působí na vytváření věkové struktury (při pomnutí vlivů migrace). Úmrtí je neopakovatelným biosociálním jevem, jeho pravděpodobnost je závislá na věku, pohlaví a zdravotním stavu. Ten je podmíněn částečně geneticky (vrozené vady a zděděné dispozice), částečně vlivy společenské povahy (profesní rizika, způsob života, zdravotní péče, působení životního prostředí aj.). Komplexnost pojmu zdravotní stav a generačně se měnící podmínky života (včetně přímých a nepřímých následků válek) znemožňují stanovit váhu jednotlivých faktorů na úroveň úmrtnosti respektive délku lidského života. Podle amerických studií se předpokládá, že organizace zdravotní péče a její úroveň působí na výši a strukturu úmrtnosti jen zhruba ze 20 %. Od narození dochází ke kumulovanému působení různých negativních vlivů, což se při rozdílném životním riziku a různé individuální péči o udržení vlastního zdraví projevuje v nestejně délce života (věku při úmrtí). Zatížení zdravotního stavu populace je dlouhodobé a jen pomalu se mění, a proto je ve srovnání s ostatními demografickými procesy míra úmrtnosti nejstabilnější, s nejmenším kolísáním dosažené úrovně (výjimkou jsou války a větší epidemie).

4. 6.1. Dlouhodobý vývoj úmrtnosti

Obyvatelstvo Českých zemí mělo od 19. století nepříznivě vysokou úroveň úmrtnosti. První období samostatnosti republiky v letech 1918-1939 bylo příliš krátké, aby se dala situace výrazněji změnit. Zdravotní stav obyvatelstva byl narušen v průběhu jedné generace vlivem dvou válek, negativní působení té druhé bylo mírnější. V letech před první světovou válkou dosahovala míra úmrtnosti 20 promile, do třicátých let klesla na 13 promile, za války však znovu vzrostla na 14 promile.

Vysoká úmrtnost v prvních poválečných letech byla projevem dozívání válečných událostí. Od roku 1947 následoval trvalý pokles počtů zemřelých až na úroveň 94 tisíc v letech 1960-1961 (9,8 promile). V té době se poměrně příznivý pokles úmrtnosti, včetně kojenecké, zastavil, protože byl vyčerpán efekt ještě za války připravené koncepce zdravotní péče. Československo tehdy patřilo k zemím s nejrychlejším poklesem úmrtnosti, v úrovni naděje dožití bylo v Evropě na desátém místě, v úrovni kojenecké úmrtnosti na osmém. Zastavení poklesu úmrtnosti bylo vysvětlováno generačním zatížením zdravotního stavu, dlouhodobými následky války, snížením účinnosti antibiotik. Skutečnou příčinou zastavení dřívějšího velmi příznivého poklesu úmrtnosti byla oficiální představa, že zdarma poskytovaná zdravotní péče je na dobré úrovni a že sociální problémy, včetně podmíněnosti zdravotního stavu, se budou postupně zmírňovat až zaniknou. Stagnace úmrtnosti byla přehlížena a zastírána. Celých dvacet let (od února 1948 do dubna 1968) se nezměnil nekvalifikovaný ministr zdravotnictví, v letech 1951-1968 neexistovalo ani ministerstvo sociálních věcí. Organizace zdravotní péče se nerozvíjela, technické vybavení zdravotnických zařízení zaostávalo a kapacitně nedostačovalo. Zatímco ve vyspělých zemích míra úmrtnosti dále klesala a zvyšovala se naděje dožití, v Československu a v dalších socialistických zemích pokračovala stagnace v podstatě až do konce osmdesátých let. S přispěním rostoucího podílu staršího obyvatelstva vzrostly roční počty zemřelých až nad hranici 130 tisíc (12,9 promile) v letech 1980-1984 a teprve v závěru osmdesátých let se mírně snížily.

Po vyloučení zkreslujících vlivů změn věkového složení obyvatelstva vypočtená střední délka života (naděje dožití) činila v roce 1937 jen 58,5 roku, do období 1949-1951 se prodloužila na 64,6 roku a v letech 1960-1961 dosáhla 70,5 roku. Značný vliv na to měl velmi příznivý pokles kojenecké a dětské úmrtnosti. V dalších zhruba 25 letech se naděje dožití udržovala na stále stejné úrovni, s mírným poklesem u mužů a vzestupem u žen. V roce 1990, tedy po třicetileté stagnaci, činila naděje dožití pouhých 71,8 roku. Úroveň úmrtnosti svého obyvatelstva, zvláště mužů, se dostala Česká republika na jedno z posledních míst v Evropě.

Změny hladiny úmrtnosti v jednotlivých věkových skupinách podle pohlaví ukazují nejlépe specifické úmrtnosti. U chlapců a mladých žen do 30 let se snížily postupně na přijatelnou výši, se zvyšujícím se věkem a zvláště u mužů zůstaly posledních 30 let na velmi nepříznivé úrovni. U žen pokračoval velmi pomalý pokles specifických úmrtností až do nejvyššího věku, u mužů ve věku nad 35 let se úmrtnost naopak zvyšovala.

Ve věku 35-64 let umírá v České republice relativně více než dvakrát tolik mužů než ve vyspělých zemích, žen ve věku 45-69 let více než o polovinu. Extenzivní způsob reprodukce obyvatelstva spíše zesílil.

Na závažnost vysoké úmrtnosti demografové marně upozorňovali od konce šedesátých let, naposledy v říjnu 1987 v závěrečných konferencích o úmrtnosti a stárnutí obyvatelstva. Místo obecného zlepšování podmínek zdravotní péče se vytvářela síť přednostně vybavovaných zařízení pro privilegované skupiny obyvatelstva (Sanops apod.).

Tabulka 94 Specifické úmrtnosti obyvatelstva podle pohlaví

Věková skupina	Muži				Ženy			
	1950-54	1960-64	1980	1990	1950-54	1960-64	1980	1990
0	53,9	23,4	18,7	13,2	42,7	17,4	13,4	9,6
1-4	2,2	1,1	0,6	0,5	2,0	0,8	0,5	0,4
5-9	0,8	0,6	0,5	0,3	0,5	0,3	0,3	0,2
10-14	0,7	0,5	0,3	0,3	0,5	0,3	0,3	0,2
15-19	1,5	1,5	0,9	0,8	0,8	0,5	0,3	0,4
20-24	2,0	1,7	1,4	1,3	1,1	0,5	0,4	0,4
25-29	2,1	1,6	1,3	1,3	1,3	0,7	0,5	0,4
30-34	2,3	1,8	1,6	1,8	1,6	0,9	0,7	0,7
35-39	2,9	2,4	2,5	3,0	2,3	1,3	1,0	1,1
40-44	4,2	3,5	4,2	4,9	3,0	2,0	1,9	1,8
45-49	6,7	5,5	7,4	8,4	4,4	3,3	3,1	3,0
50-54	11,6	9,4	12,4	13,6	6,6	5,2	5,2	4,7
55-59	18,5	16,8	20,0	20,3	10,3	8,3	8,7	8,0
60-64	29,0	28,6	30,1	31,9	17,3	13,9	14,1	12,8
65-69	55,3	44,5	47,4	47,4	29,6	24,4	24,9	22,3
70-74	67,4	67,9	76,3	67,0	52,6	43,7	44,2	37,5
75-79	107,3	101,7	116,8	103,7	92,5	76,8	78,4	66,2
80-84	157,8	158,7	181,3	156,2	150,4	132,1	134,5	112,8
85 +	247,7	243,6	276,2	243,0	272,5	228,3	236,7	206,8
Celkem	11,8	11,2	13,7	12,7	10,3	9,4	12,6	10,8

Zhoršení zdravotního stavu mužů a tím zvýšení jejich úmrtnosti se projevovalo v trvalém vzestupu nadúmrtnosti mužů. Počátkem padesátých let nebyla v žádné věkové skupině specifická úmrtnost mužů dvojnásobně vyšší než úmrtnost žen, počátkem šedesátých let byl tento nepoměr zjištěn ve věku 15-34 a 55-64 let. V roce 1980 umírali muži více než dvakrát častěji než ženy ve věkovém rozpětí 15-64 let, v roce 1990 až do 70 let: přitom ve věku 20-29 let byla úmrtnost mužů ve srovnání s úmrtností žen již trojnásobná. Ve vyspělých zemích se tato dvojnásobná nadúmrtnost mužů udržuje jen ve věku 15-35 let a je způsobena jedině rozdílnou úmrtností na vnější příčiny smrti, kdežto u nás v širším věkovém rozpětí také na nemoci kardiovaskulárního systému.

Československo mělo dlouhodobě vysokou kojeneckou úmrtnost. V Českých zemích umíralo před druhou světovou válkou z tisíce živě narozených dětí více než 100, v roce 1946 ještě 94 promile. Postupným soustředěním převážně většiny porodů do ústavů (od roku 1957 přes 95 %, od roku 1964 přes 99 %), rozšiřováním perinatální péče i výborným informačním systémem, umožňujícím v podrobném územním členění vyhodnocovat příčiny úmrtí kojenců, se podařilo snížit kojeneckou úmrtnost na 45 promile v roce 1952 a na úroveň kolem 20 promile na počátku šedesátých let. Přispěly k tomu ovšem i změny definice živě narozeného dítěte (a tím také zemřelého kojence), kterými docházelo v letech 1953-1964 k nadlepšováním ukazatelů (prokázalo se to vzestupem o 3,2 promile při návratu k mezinárodním definicím od roku 1965). Teprve koncem osmdesátých let se snížila novorozenecká a kojenecká úmrtnost na mezinárodně přijatelnou úroveň; přesto však ještě dvě až tři děti z tisíce živě narozených umíraly zbytečně. Úmrtnost kojenců se stále více soustřeďovala do prvních dnů a týdnů života.

Tabulka 95 Kojenecká a perinatální úmrtnost (z 1 000 živě narozených dětí)

Úmrtnost	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Novorozenecká	22,3	14,0	12,8	16,2	15,2	13,4	10,5	8,0	7,7
Ponovorozenecká	24,5	11,1	7,0	5,9	4,5	4,7	4,7	3,6	3,1
Kojenecká	46,8	25,1	19,8	22,1	19,7	18,1	15,2	11,6	10,8
Perinatální ¹⁾	31,3	21,4	19,2	21,2	19,8	17,3	13,9	10,5	9,8

1) na 1 000 narozených

V letech 1953-1964 platná definice živě narozeného dítěte vedla k formálnímu nadlepšení ukazatelů, zvláště perinatální a novorozenecké úmrtnosti.

Významnou složku úmrtnosti nejmenších dětí představuje perinatální úmrtnost, zahrnující zemřelé kojence ve stáří do 7 dnů a mrtvě narozené děti. Během poválečného období se snížila pod třetinu původní úrovně, přitom mrtvorozenost téměř na čtvrtinu a úmrtnost do 7 dnů na 35 %. Úmrtnost kojenců postupně ztratila v celkové úmrtnosti svou váhu, když zemřelé děti do 1 roku představovaly počátkem padesátých let přes 8 % zemřelých, v roce 1990 již jen málo přes 1 %.

Poměrně příznivě se postupně snižovala také dětská úmrtnost rozšířením povinného očkování a zintenzivněním preventivní péče. Československo bylo jednou z prvních zemí, které odstranilo na počátku šedesátých let dvojím očkováním proti obrně nebezpečí návratu epidemie této nemoci.

Celkem plynulý pokles počtu zemřelých osob byl do poloviny šedesátých let jen v několika letech přerušen následky chřipkových epidemií, při kterých vždy zemřelo "navíc" několik tisíc lidí (1957, 1959, 1962). Většinou šlo vždy o nadúmrtnost starších osob. Další chřipkové epidemie probíhaly již v období stagnace nebo zhoršování úmrtnosti a celkový trend výrazněji neovhvnily.

4. 6. 2. Charakteristiky úmrtnosti podle úmrtnostních tabulek

Dlouhodobý vývoj úmrtnosti se dá sledovat nejlépe na ukazatelích úmrtnostních tabulek, které jsou očištěny od zkreslujících vlivů změn věkového složení. Vyjadřují řád vymírání v daném období a zobecňují jej na celý lidský věk (předpoklad udržení zjištěné hladiny specifických úmrtností v období 100 let).

Naděje dožití při narození jako syntetický ukazatel úmrtnosti prokázala zhoršení u mužů v celém období 1962-1990, u žen po počáteční stagnaci nevelké zlepšení až v závěru osmdesátých let. Tím se dále prohloubily rozdíly v úrovni ukazatelů za ženy a muže.

Tabulka 96 Naděje dožití obyvatelstva podle pohlaví (e°)

Období	V ě k							Pravdě- podobná délka života	Normál- ní
	0	1	20	40	60	70	80		
	M u ž i								
1949-51	62,16	65,75	48,43	30 [^] 8	14,96	9,28	5,76	69,0	74
1960-61	67,55	68,12	50,05	31,58	15,12	9,36	5,12	71,4	74
1970	66,12	66,65	48,46	30,09	14,09	8,57	4,97	69,8	72
1980	66,84	67,10	48,72	30,04	14,28	8,32	4,59	70,3	74
1990	67,54	67,40	48,87	30,16	14,35	9,05	4,97	70,2	75
	Rozdíl								
1949-51/90	5,38	1,65	0,44	- 0,42	- 0,41	-0,23	-0,79	1,2	1
1960-61/90	-0,01	-0,72	-1,18	- 1,42	- 0,37	-0,31	-0,15	-1,2	1
	Ž e n y								
1949-51	66,97	69,88	52,24	33,87	16,87	10,02	5,72	73,8	78
1960-61	73,41	73,64	55,20	35,99	18,34	11,02	5,75	77,1	80
1970	73,01	73,30	54,83	35,37	17,95	10,73	5,67	76,6	79
1980	73,92	73,92	55,34	35,92	18,17	10,88	5,60	77,1	80
1990	76,01	75,71	57,05	37,37	19,38	12,04	6,43	79,0	81
	Rozdíl								
1949-51/90	9,04	5,83	4,81	3,70	2,71	2,02	0,71	5,2	3
1960-61/90	2,60	2,07	1,85	1,38	1,24	1,02	0,68	1,9	1
	Rozdíly naděje dožití mužů a žen								
1949-51	4,83	4,13	3,81	3,29	1,91	0,74	-0,04	(4,8)	(4)
1970	6,89	6,65	6,37	5,48	3,86	2,16	0,70	(6,8)	(7)
1990	8,47	8,31	8,18	7,41	5,03	2,99	1,46	(8,8)	(6)

Snížení kojenecké úmrtnosti vedlo teprve v průběhu osmdesátých let k tomu, že naděje dožití dítěte v době prvních narozenin byla nižší než při narození. Naděje dožití 40 letých a starších mužů se snížila dokonce pod úroveň dosaženou počátkem padesátých let. Průměrná délka života dospělých mužů se tedy o něco zkrátila.

Kratší období stagnace a pozdější pokles úmrtnosti žen umožnil zvýšení naděje dožití v celé věkové stupnici, ve vyšším věku samozřejmě méně. Tím více pak vzrostly rozdíly v naději dožití mužů a žen, na konci osmdesátých let například až na pět roků ve věku 60 let a na tři roky ve věku 70 let.

Dlouholetou stagnaci ve vývoji úmrtnosti potvrzují i další souhrnné charakteristiky úmrtnostních tabulek. Pravděpodobná délka života vyjadřuje věk, kterého by se dožila polovina z počtu živě narozených chlapců respektive děvčat a charakterizuje tedy úroveň úmrtnosti do tohoto věku. U mužů došlo jen k malému vzestupu, protože pokles úmrtnosti kojenců a dětí byl paralyzován vzestupem úmrtnosti dospělých mužů. Naproti tomu pravděpodobná délka života žen vzrostla více než o pět roků společným pozitivním poklesem úmrtnosti kojenců, děvčat i dospělých žen.

Normální délka života vyjadřuje věk, ve kterém podle úmrtnostních tabulek umírá nejvíce osob (maximální hodnota d_{\cdot}). Pro muže se tento ukazatel zvýšil o pouhý rok, pro ženy o tři roky. To znamená, že i při zvyšování naděje dožití se jen málo měnil věk nejčastějšího úmrtí. Nepřímo se dá říci, že při současné úrovni se u nás stala normální délka života 75 let mužů a 81 let žen jakousi biologickou hranicí.

Tabulka 97 Počty dožívajících osob (I°) podle úmrtnostních tabulek

Období	V ě k					
	1	20	40	60	70	80
	M u ž i					
1949-51	93 078	90 432	85 563	68 768	47 463	19 629
1960-61	97 728	96 204	92 602	77 704	54 067	23 259
1970	97 742	96 349	92 312	75 027	49 361	18 182
1980	98 150	97 090	93 781	75 201	50 877	18 866
1990	98 738	97 926	94 640	75 650	50 733	20 689
	Rozdíl					
1949-51/90	5 660	7 494	9 077	6 882	3 270	1 060
1960-61/90	10 10	1 722	2 038	-2 054	-3 334	-2 570
	Ž e n y					
1949-51	94 444	92 441	88 904	78 016	60 928	28 658
1960-61	98 350	97 513	95 773	86 964	71 717	38 836
1970	98 272	97 464	95 808	86 715	70 621	36 710
1980	98 666	98 022	96 739	88 060	72 334	38 777
1990	99 084	98 576	97 460	90 150	76 375	46 248
	Rozdíl					
1949-51/90	4 640	6 135	8 556	12 134	15 447	17 590
1960-61/90	734	1 063	1 687	3 186	4 658	7 412
	Rozdíly počtů dožívajících mužů a žen					
1949-51	1366	2009	3 341	9 248	13 465	9 029
1970	530	1 115	3 496	11 688	21 260	18 528
1990	346	650	2 820	14 500	25 642	22 559

Další charakteristikou řádu vymírání jsou tabulkové počty dožívajících osob (1) Prokazují, že zvýšení naděje dožití mužů bylo způsobeno převážně poklesem úmrtnosti osob ve věku do 20 let, hlavně však kojenců; přínos poklesu úmrtnosti starších osob byl minimální, v období po roce 1960 dokonce záporný. Naproti tomu alespoň mírný pokles úmrtnosti umožnil zvýšení naděje dožití žen až do vysokého věku.

Snižování úmrtnosti dětí a osob obou pohlaví zhruba do věku 40 let vedlo ke sblížení tabulkových počtů dožívajících, ale k výraznému zvýšení rozdílů ve věku nad 50 let. Ve věku 70 let byly v roce 1990 tabulkové počty dožívajících žen o polovinu vyšší než počty mužů, ve věku 80 let byly více než dvojnásobné. Byl to výraz rozevírající se úrovně úmrtnosti mužů a žen a stoupající nadúmrtnosti mužů. Zatímco od období 1949 až 1951 do roku 1990 tabulkové počty mužů dožívajících se věku 80 let vzrostly jen o 5 %, počty dožívajících žen o 61 %. Tyto údaje do značné míry vysvětlují rostoucí převahu žen v reálné populaci a současně vysoký podíl vdov.

4. 6. 3. Úmrtnost podle příčin smrti

Spolehlivost údajů o příčinách smrti zemřelých nelze přeceňovat. Na jedné straně se zlepšuje diagnostika, na druhé straně klesá podíl pitvaných zemřelých a v zápisech lékařů se postupem doby objevují, zvláště u zemřelých ve vyšším věku, standardní obecné diagnózy. Při hodnocení úrovně úmrtnosti mají proto příčiny smrti jen sekundární význam; zjištěné údaje je nutné posuzovat jen řádově, a změny, nejsou-li spojeny se změnami specifických úmrtností, je třeba přijímat opatrně.

I při málo příznivém vývoji specifických úmrtností se spolu s vlivem stárnutí obyvatelstva (posunů do vyšších věkových skupin) měnila věková struktura zemřelých. V roce 1990 byly ze zemřelých mužů tři čtvrtiny ve věku nad 60 let a ze zemřelých žen 89 %; ve věku nad 70 let respektive nad 80 let byly nepoměry mezi podíly zemřelých mužů a žen podstatně vyšší.

Tabulka 98 Zastoupení starších zemřelých osob v celkových počtech zemřelých

Rok	Ze 100 zemřelých bylo ve věku								
	60 a více		70 a více		80 a více				
	celkem	mužů	žen	celkem	mužů	žen	celkem	mužů	žen
1950	60,6	56,2	65,4	41,5	36,4	47,1	15,8	12,9	18,8
1960	73,1	67,9	79,0	50,1	42,5	58,6	21,0	16,4	26,1
1970	79,0	73,8	84,7	53,6	43,9	64,4	21,6	14,9	29,0
1980	80,5	74,1	87,1	62,2	52,2	72,3	25,9	16,8	35,2
1990 ¹	81,6	74,9	88,8	59,9	46,6	72,2	31,8	20,5	43,0

1) pokles podílu zemřelých ve věku nad 70 let byl způsoben přechodem početně slabých generací narozených v letech první světové války

Tyto údaje současně vysvětlují značnou část změn struktury zemřelých podle příčin smrti. Došlo k poklesu úmrtnosti na infekční nemoci, na nemoci dýchací soustavy, trávicí soustavy a nemoci nervů a čidel, respektive zbývající méně zastoupené nemoci (příčiny smrti). Zhoršení zdravotního stavu vedoucí k smrti se soustřeďovalo stále více na dvě skupiny nemocí: novotvary a nemoci oběhové soustavy. Na tyto dvě skupiny nemocí připadlo v roce 1990 již 78 % z počtu zemřelých.

Na nemoci infekční, které patří mezi lépe diagnostikované, umíralo v osmdesátých letech ročně již jen několik set osob, z toho zhruba polovina na tuberkulózu. Obdobně spolehlivější jsou údaje o úmrtnosti na novotvary a jejich lokalizaci v důsledku vytvoření registru hlášených onemocnění i úmrtí na novotvary. Nemocnost a úmrtnost na kardiovaskulární nemoci se rozšířila, hlavně vlivem nezdravého způsobu života, i do nižších věkových skupin - u mužů od věku 35-39 let, u žen od věku 45-49 let. Převažující příčinou smrti se staly tyto nemoci u obou pohlaví zhruba od 60 let věku. Specifické úmrtnosti na nemoci srdce a oběhové soustavy jsou vyšší než na novotvary u mužů již od věku 30 let, u žen až od věku 60 let. Téměř polovina zemřelých na nemoci kardiovaskulárního systému připadá na úmrtí následkem infarktu.

Tabulka 99 Zemřelí podle příčin smrti

Průměr let	Třída MSK ¹					z toho sebev.	ostatní příčiny	Zemřelí celkem
	I.	VI.	VII.	VIII.	XVII.			
Absolutní počty								
1949-52	15 744	9 250	31 963	8 995	6 252	2 006	29 851	102 055
1958-62	20 006	11 306	33 762	8 544	7 213	2 429	15 971	96 802
1968-72	24 990	9 72	59 618	10 008	9 016	2 760	15 547	120 151
1979-82	26 686	10 04	69 262	9 601	8 672	2 230	15 939	131 164
1988-90	28 175	10 01	71 416	5 763	8 579	1 957	12 602	127 536
Z 1 000 zemřelých								
1949-52	154,3	90,6	313,2	88,1	61,3	2,0	292,5	1000,0
1958-62	206,7	116,8	348,8	88,3	74,5	2,5	164,9	1000,0
1968-72	208,0	8,1	496,2	83,3	75,0	2,3	129,4	1000,0
1979-82	203,5	7,6	528,1	73,2	66,1	1,7	121,5	1000,0
1988-90	220,9	7,8	560,0	45,2	67,3	1,5	98,8	1000,0
Na 100 000 obyvatel								
1949-52	175,1	102,9	355,5	100,0	69,5	22,3	332,0	1135,0
1958-62	208,1	117,6	351,2	88,9	75,0	25,3	166,2	1007,0
1968-72	253,6	9,9	604,9	101,5	91,5	28,0	157,7	1219,1
1979-82	258,8	9,8	671,8	93,1	84,1	21,6	154,6	1272,2
1988-90	272,0	9,7	689,3	55,6	82,8	18,9	121,6	1231,0

1) Revize Mezinárodní statistické klasifikace nemocí, úrazů a příčin smrti: 1948, 1955, 1966, 1976

II. Novotvary VIII. Nemoci dýchací soustavy
VI. Nemoci nervů a čidel XVII. Poranění a otravy
VII. Nemoci oběhové soustavy

Specifickou skupinu představují v úmrtnosti vnější příčiny smrti - úrazy a otravy a pak sebevraždy. Počty zemřelých následkem úrazů a otrav se postupně zvyšovaly až na 6,6 tisíc ročně v letech 1988-1990 při mírné převaze zemřelých mužů, takže na tuto skupinu připadlo již více než 5 % zemřelých. Vysoká úmrtnost následkem úrazů a otrav je hlavně v nízkém věku: ve věku 15-34 let u mužů a 20-29 let u žen jsou vnější příčiny smrti včetně sebevražd nejčastější příčinou smrti.

Česká republika patří mezi země s vysokou sebevraždou. Nejvyšší počty sebevražd byly registrovány na zlomu šedesátých a sedmdesátých let, pokles v osmdesátých letech šel až pod nízkou poválečnou úroveň. V počtech sebevraždů převažují muži (68-72 %); jejich specifická sebevraždovost stoupá mírně s věkem s maximem zhruba 50 případů na 100 tisíc žijících ve věku kolem 50 let. Specifická sebevraždovost žen ve srovnání s muži je čtvrtinová až třetinová s maximem ve vyšším věku. Podle starého průzkumu nejčastější příčinou sebevražd mladších lidí byly osobní a rodinné konflikty, ve vyšším věku nevyléčitelná nemoc. Minimálně třetina sebevraždů měla tehdy nějakou psychiatrickou diagnózu, kolem čtvrtiny mužů a desetiny žen spáchalo sebevraždu v opilosti.

* * * *

I když mají osoby žijící v manželství nižší úmrtnost, přesto se naše nepříznivá úroveň specifických úmrtností projevuje v populaci v poměrně vysokých podílech ovdovělých osob. Přitom část ovdovělých vstupuje do nového manželství, takže údaje sčítání jsou vždy jen "snímkem" aktuální situace. Podíl vdov v jednotlivých věkových skupinách je vždy vyšší než podíl vdovců: rozdíly jsou způsobeny jednak vyšší specifickou úmrtností ženatých mužů než vdaných žen, jednak častějšími sňatky ovdovělých mužů než žen.

Tabulka 100 Podíly ovdovělých osob (v promile)

Věková skupina	M u ž i					Ž e n y				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
15-19	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,3	0,1	0,1	0,1
20-24	0,5	0,3	0,2	0,2	0,1	3,2	2,2	2,4	2,3	1,5
25-29	2,0	1,0	0,9	0,8	0,3	12,8	6,2	6,2	5,3	4,2
30-34	4,2	2,0	1,6	1,4	1,3	26,8	12,2	11,9	9,7	8,9
35-39	6,7	3,5	3,2	2,4	2,8	41,2	24,6	21,3	19,1	16,6
40-44	10,9	5,8	5,7	5,0	5,5	62,9	46,3	37,4	35,3	30,2
45-49	18,1	11,9	10,7	10,0	9,6	102,4	81,1	68,6	62,9	54,6
50-54	31,1	22,0	17,7	17,8	17,3	162,9	134,3	117,9	108,6	101,2
55-59	48,6	40,2	34,6	31,6	31,1	248,7	217,1	194,6	191,2	177,3
60-64	86,8	71,6	62,1	52,6	56,6	365,0	326,3	301,3	298,2	284,6
65-69	149,4	118,4	110,6	98,6	95,5	483,2	451,4	438,2	425,5	427,6
70-74	250,7	197,1	186,1	171,1	149,3	605,2	594,7	574,9	568,3	574,3
75-79	384,3	319,3	286,0	276,3	252,9	717,6	716,1	697,3	701,9	710,3
80 +	563,3	521,1	477,5	462,1	439,2	826,9	832,0	817,1	809,3	824,6
Celkem										
(15+)	40,5	36,4	35,1	34,8	32,6	149,7	157,9	162,3	168,8	163,7
Abs. tis.	131,1	123,7	129,1	130,7	127,0	526,6	591,3	656,3	696,6	695,1

Údaje z roku 1950 byly ještě poznamenány válkou a tehdejší vysokou úmrtností, v dalších letech se ukazatele snižovaly, u mužů však mnohem rychleji než u žen. Zatímco mezi muži i ve vysokém věku stále převažují ženatí, z žen starších 70 let je převážná většina vdov. Přispívá k tomu ovšem i ta skutečnost, že ovdovělá žena opakovaným sňatkem přichází i ovdovský důchod. Proto značný počet vdov žije ve faktických manželstvích (v roce 1991 jich bylo 21 tisíc, tedy čtvrtina, a to již od věku 40 let, tj. brzy po případném odchodu dětí z rodiny; skutečný počet faktických manželství ovdovělých žen byl ovšem mnohem vyšší). Zatímco počet vdovců byl v celém poválečném období poměrně stálý, počet vdov se zvýšil až na téměř 700 tisíc, takže pak představovaly 40 % censových domácností jednotlivců.

4. 6. 4. Rozdíly v úrovni úmrtnosti

Sledování diference a nalézání jejich příčin má ze všech demografických procesů největší význam právě v úmrtnosti. Zatímco na ostatní procesy působí zcela nebo převážně faktory společenské povahy, úroveň úmrtnosti je podmíněna ze značné části biologicky, tj. věkem a na něj navazujícím zdravotním stavem. Jen částečnou výjimkou jsou sebevraždy, jejichž intenzita je rovněž závislá na věku a pohlaví. Zájem o zjištění diferenciačních faktorů úmrtnosti přitom vychází ze snahy o vytváření takových podmínek života, které by umožňovaly jeho prodloužení.

Studium diferenciačních faktorů úmrtnosti je ztíženo tím, že zhoršování zdravotního stavu vedoucí až ke smrti je způsobeno měnícími se podmínkami života od narození, včetně případné genetické zátěže. Kumulace negativních vlivů roste místem života (faktory geologické, klimatické, životního prostředí), způsobem života (profesní zatížení zdravotního stavu, kvalita výživy, intenzita a frekvence stresů, psychologická stabilita, příp. drogová závislost), úrovní vzdělání (schopnost přijímat informace o zdravém způsobu života a pozitivně na ně reagovat) a dalšími. Lidé se v průběhu svého života stěhují, mění povolání a způsob svého života, různě reagují na poškození zdraví. Spolehlivé zjištění převažujícího faktoru, který vedl k předčasnému úmrtí, je kromě vnějších příčin smrti spíše výjimkou.

V souvislosti se zhoršujícím se životním prostředím se hledala od šedesátých let hlavní příčina zjištěných územních rozdílů úmrtnosti v nestejném zatížení obyvatelstva jednotlivých částí republiky vnějším prostředím. Výpočty indexů standardizovaných počtů zemřelých a později úmrtnostních tabulek podle okresů skutečně potvrdily nejvyšší úmrtnost (tím také nejnižší naději dožití) v pánevních okresech Severočeského a Západočeského kraje. Do skupiny deseti okresů s nejvyšší úmrtností patřilo ve všech třech obdobích šest stejných okresů, čtyři se vyskytly dvakrát.

Obdobně z deseti okresů s nejnižší úmrtností, převážně z Jihomoravského kraje, se vyskytují v přehledu ve všech třech obdobích čtyři stejné okresy a pět okresů dvakrát. V obou případech to naznačovalo stálost zhoršených respektive lepších životních podmínek obyvatelstva v nich žijícího.

Pozdější podrobnější zkoumání však ukázala, že v jiných okresech s obdobně zhoršeným životním prostředím (Praha, Ostravsko, velká města) byla úroveň úmrtnosti (naděje dožití) příznivější, a že ani ve všech okresech s dobrým životním prostředím nebyla úroveň úmrtnosti stejná. Prokazuje se, že více než negativní vlivy životního prostředí působila na zvýšenou úroveň úmrtnosti specifická skladba obyvatelstva (zvláště z hlediska úrovně vzdělání, sídelní stability, zastoupení Romů a dalších), která se proje-

Tabulka 101 Přehled okresů s nejvyšší úrovní úmrtnosti

1960-1961'		1981-1985'		1986-1990'	
Teplice	126,1	Sokolov	68,2	Teplice	68,8
Most	123,5	Most	68,3	Sokolov	69,1
Sokolov	120,9	Teplice	68,6	Most	69,2
Cheb	117,8	Chomutov	68,6	Cheb	69,5
Kladno	115,2	Tachov	69,1	Chomutov	69,6
Děčín	114,7	Kladno	69,1	Litoměřice	69,8
Litoměřice	114,1	Louny	69,3	Česká Lípa	70,0
Domažlice	112,4	Cheb	69,4	Karlovy Vary	70,0
Ústí nad Labem	112,3	Karlovy Vary	69,4	Děčín	70,2
Karlovy Vary	112,1	Litoměřice	69,4	Tachov	70,2
Česká republika	101,5	Česká republika	70,6	Česká republika	71,2

- 1) index standardizovaného počtu zemřelých (specifické úmrtnosti za Československo)
 2) naděje dožití podle zkrácených úmrtnostních tabulek Federálního statistického úřadu, průměr za obě pohlaví

Tabulka 102 Přehled okresů s nejnižší úrovní úmrtnosti

1960-1961'		1981-1985'		1986-1990'	
Uherské Hradiště	85,9	Třebíč	72,4	Třebíč	72,9
Hodonín	88,6	Tábor	71,9	Vyškov	72,7
Břeclav	88,9	Blansko	71,8	Hradec Králové	72,5
Vyškov	89,1	Hradec Králové	71,8	Brno-venkov	72,4
Třebíč	89,3	Zlín	71,7	Brno-město	72,4
Brno-město	89,6	Pardubice	71,6	2 yár nad Sázavou	72,3
Brno-venkov	89,6	Semily	71,6	Blansko	72,3
Znojmo	90,2	Vyškov	71,6	Zlín	72,3
Žďár nad Sázavou	90,9	Žďár nad Sázavou	71,5	Pardubice	72,2
Blansko	92,3	Ústí nad Orlicí	71,5	Tachov	72,2

vii je v nižší péči o vlastní zdraví. Celá problematika územní diferenciace úmrtnosti vyžaduje další podrobnější analýzy za delší časové období. Především půjde o odlišení úrovně úmrtnosti obyvatelstva žijícího ve městech a ve venkovských obcích. Ani pak nebudou případné zjištěné rozdíly plně vysvětlitelné.

Jako významný faktor rozdílů v úrovni úmrtnosti byl zjištěn rodinný stav. Výpočty specifických úmrtností podle rodinného stavu za období 1960-1961 a další, zvláště pak za období 1990-1991 prokázaly nejnižší úroveň úmrtnosti osob žijících v manželství, mírně zvýšenou úmrtnost ovdovělých a vysokou nadúmrtnost svobodných a rozvedených. Vyšší úmrtnost svobodných lze snadno vysvětlit tím, že jde často o osoby s horším zdravotním stavem, které z tohoto důvodu neuzavřely sňatek. Ještě vyšší úmrtnost rozvedených souvisí pravděpodobně s jiným způsobem života nebo i s následky rozvodu (stresové situace provázející rozvodové řízení, následný častější osamělý život, horší způsob výživy a péče o své zdraví, apod.). Větší rozdíly byly zjištěny u mužů než u žen, v časovém srovnání se rozdíly značně zvýšily.

Tabulka 103 Diferenční úmrtnost podle rodinného stavu'

Rodinný stav	Muži				Ženy			
	1960-1961		1990-1991		1960-1961		1990-1991	
	tisíc	%	tisíc	%	tisíc	%	tisíc	%
Svobodní(-é)	+ 0,6	+ 20	+ 2,0	+ 58	+ 0,6	+ 16	+ 0,8	+ 26
Rozvedení(-é)	+ 0,3	+ 28	+ 2,4	+ 73	+ 0,2	+ 18	+ 0,8	+ 28
Ovdovělí(-é)	+ 1,2	+ 13	+ 2,5	+ 21	+ 0,5	+ 2	+ 1,1	+ 3
Ženatí, vdané	- 2,1	- 6	- 6,9	- 15	- 1,3	- 9	- 2,7	- 17

1) vyšší respektive nižší počty zemřelých než odpovídá specifickým úmrtnostem úhrnu mužů (žen)

Diferenciace úmrtnosti podle rodinného stavu se projevuje ve všech věkových skupinách, nejvýrazněji ve středním věku, méně ve vyšším. Nejmenší rozdíl v úrovni úmrtnosti byl zjištěn u starších vdov a vdovců, ale s odlišným rozdílem od průměru. Téměř všechny uvedené rozdíly, vypočtené podle pětiletých věkových skupin a až následně shrnuté do větších, jsou statisticky významné na hladině 5 %. Za jednu z příčin nepříznivého vývoje úmrtnosti lze proto považovat i růst podílu rozvedených osob.

Tabulka 104 Indexy skutečných a hypotetických počtů zemřelých podle rodinného stavu a věku v letech 1990-1991 (hypotetické počty = 100)

Rodinný stav	Celkem		15-39		Z toho ve věku 40-59		60 a více	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Svobodní(-é)	158	126	149	152	243	217	131	118
Rozvedení(-é)	173	128	213	153	199	151	155	122
Ovdovělí(-é)	121	103		135'	178	125	120	102
Ženatí, vdané	85	83	62	76	78	84	88	83

1) statisticky nevýznamný rozdíl na hladině 5 %

Dalším diferenciačním faktorem se ukázala úroveň vzdělání. Výpočty však bylo možné provést jen za období kolem roku 1980 a jen do věku 65 let, nezahrnují tedy věk nejčastějšího úmrtí (údaje o osobách ze sčítání 1980 podle vzdělání byly zpracovány jen za souhrnnou skupinu 65 let a více, v obdobích kolem sčítání 1970 a 1991 se údaje o vzdělání zemřelých osob nezjišťovaly). Výpočty ukázaly nadprůměrnou úroveň úmrtnosti pouze u osob se základním vzděláním, výrazněji u mužů než u žen. Úmrtnost osob s vyšším vzděláním byla podprůměrná, vůbec nejnižší byla zjištěna u absolventů vysokých škol. I když šlo zvláště v mladších věkových skupinách o nevelké počty zemřelých, zjištěné rozdíly byly většinou statisticky významné.

Vypočtené rozdíly skutečných a hypotetických počtů zemřelých v souborech osob určitého vzdělání se však zdají nepřiměřeně vysoké, částečně mohly být způsobeny metodickými nepřesnostmi. Při zjišťování dosaženého školního vzdělání u zemřelých osob mohlo někdy dojít ke zkrácení tím, že při obtížnosti získání přesného údaje bylo zapsáno jen základní vzdělání; pak tedy došlo ke vzestupu ukazatele v nižších stupních vzdělání (zvláště rozdíl mezi základním a odborným vzděláním, nejčastěji učňovským).

Současně ovšem z obyvatelstva se základním vzděláním tvoří dost značnou část Romové s vysokou úmrtností. Enormně vysoká úmrtnost Romů byla potvrzena nestandardním výpočtem za období 1970-1980 (předpokládaná naděje dožití 57 let), nepřímo ji lze prokázat i z dat sčítání 1970-1991 nízkým podílem Romů dožívajících se věku nad 50 let. Lze tedy usuzovat, že zjištěná diference úmrtnosti podle vzdělání je o něco mírnější než ukázaly výpočty, nesporně je však značná.

Tabulka 105 Diferenční úmrtnost podle úrovně školního vzdělání v letech 1980-1981¹

Vzdělání	M u ž i				ž e n y			
	15-39		40-64		15-39		40-64	
	tisíc	%	tisíc	%	tisíc	%	tisíc	%
Základní	+ 0,6	+ 89	+ 2,0	+ 31	+ 0,2	+ 46	+ 0,5	+ 8
Odborné	-0,2	-14	-0,7	-10	-0,1	-25	-0,4	-20
Úplně střední	-0,3	-47	-0,7	-24	-0,1	-23	-0,0	-0
Vysokoškolské	-0,1	-60	-0,6	-46	-0,0	-472	-0,1	-25

1) rozdíly mezi skutečnými a hypotetickými počty zemřelých

2) statisticky nevýznamný rozdíl na hladině 5 %.

Z výpočtů za období kolem sčítání 1970 a 1980 známá vyšší úroveň úmrtnosti slovenského obyvatelstva žijícího v České republice byla vysvětlena převážně tím, že ke slovenské národnosti se hlásila většina Romů.

Rozdíly v úrovni úmrtnosti obyvatelstva podle společenských skupin nemohly být posouzeny vzhledem k metodické nenávaznosti souborů osob ze sčítání a souborů zemřelých (základním problémem je zjištění zaměstnání u zemřelých důchodců - zkrácené u pracujících důchodců častým "novým" zaměstnáním, nepřesností zápisů dřívějšího povolání u starých osob).

* * * *

Poválečný vývoj úmrtnosti obyvatelstva České republiky byl až do počátku šedesátých let poměrně příznivý, tempem poklesu a prodlužováním naděje dožití patřila Česká republika k předním evropským zemím. Společenská stagnace, pomíjení potřeb rozšíření zdravotní péče, nedostatečná výchova k péči o vlastní zdraví i zhoršování životního prostředí vedly od poloviny šedesátých let ke stagnaci, později až ke zhoršování zdravotního stavu obyvatelstva, zvláště mužů. Decisní sféra tyto skutečnosti znala, ale zastírala je, preferovala se kvalitní zdravotní péče jen pro privilegované úzké skupiny obyvatelstva. Nepříznivou úroveň úmrtnosti a stagnaci naděje dožití se tak dostala Česká republika i Slovensko na jedna z posledních míst mezi evropskými zeměmi. Vysoká úmrtnost na kardiovaskulární nemoci i na novotvary již od středního věku svědčí také o zaostávání zdravotní péče. Zjištěná značná diference úmrtnosti území, podle rodinného stavu a vzdělání bude vyžadovat podrobnější studium.

4. 7. Migrace obyvatelstva

Vedle přímých procesů reprodukce respektive procesů, které demografickou reprodukci podmiňují, se zabývá demografie také migracemi. Na rozdíl od ostatních procesů se v migracích výrazným způsobem odrážejí také politické záměry, hospodářský vývoj, koncepce rozmístění obyvatelstva a další faktory, realizovatelné převážně jen v podmínkách direktivního řízení rozvoje společnosti. Právě jimi jsou poznamenány migrace v České republice v celém období až do roku 1990, a důsledky dávných direktiv budou zřejmě ještě nejméně jedno desetiletí. Obecně se dá mluvit o značné deformaci migračních procesů a o jejich důsledcích na vývoj struktury osídlení.

K největšímu stěhování obyvatelstva na území dnešní České republiky došlo v prvních dvou poválečných letech. Předně se do ní vrátilo 80-100 tisíc lidí ze zahraničí, odešlých po roce 1938 nebo žijících někdy již v dalších generacích původních emigrantů (reemigranti z Volyně, Zelová, z Rakouska, Francie, Jugoslávie aj.). Zpočátku spontánně utíkalo nebo bylo vyháněno a později organizovaně odsunuto přes 2,7 milionů Němců. Na území pohraničí zabraného v roce 1938 se vrátilo nebo nově přistěhovalo z vnitrozemí již do května 1947 více než 1,1 milion osob, ze Slovenska přišlo dalších 116 tisíc osob. Pozdější přesuny obyvatelstva do konce roku 1949 sice již nebyly evidovány, nepochybně byly stále značné. Od roku 1950 byla zavedena poměrně spolehlivá statistika stěhování, která dává dostatečné informace o typech a směrech migračních pohybů v jednotlivých obdobích.

Migrace obyvatelstva Českých zemí je nutné sledovat na třech úrovních: jako stěhování uvnitř území republiky (objem a směry), jako vzájemné stěhování mezi Českou republikou a Slovenskou republikou (původně šlo o zvláštní typ vnitřního stěhování) a nakonec jako vlastní zahraniční stěhování přes hranice bývalého Československa.

4. 7. 1. Vnitřní stěhování na území Českých zemí (České republiky)

Objemy a směry vnitřní migrace byly vyvolány především třemi vlnami a dvěma dlouhodobými zásahy do normalnosti změn trvalého bydliště. Šlo o pracovní migraci na Ostravsko, o dosídlování pohraničí a o náborové nahrazování migračních úbytků obyvatelstva pánevních okresů Severočeského kraje, respektive o další tzv. plánovitě přesuny pracovních sil a o realizaci koncepce vytváření střediskových obcí.

Silná migrace na Ostravsko (nábor pracovních sil) začala již koncem čtyřicátých let a byla způsobena preferencí rozvoje těžby uhlí, hutnictví a těžkého strojírenství pro investiční výstavbu v republice, v dalších socialistických zemích a zvláště pro zbrojení. Z celkového přírůstku obyvatelstva Českých zemí mezikrajským stěhováním v letech 1950-1959 ve výši 92 tisíce osob připadalo na bývalý Ostravský kraj téměř 70 tisíc, tj. více než tři čtvrtiny. Okresy Karviná a město Ostrava měly nejvyšší migrační přírůstky ještě v šedesátých letech. Značná část přistěhovalých pocházela ze Slovenska. Imigrací mladých osob se vytvořilo v této oblasti velmi příznivé věkové složení obyvatelstva, což se projevilo i po skončení imigrace udržením vysokých přirozených přírůstků.

Po prvotním osídlení do konce roku 1947 začalo obyvatelstva v pohraničních okresech ubývat. Přispěly k tomu jak přesuny některých průmyslových závodů na Slovensko, tak zvláště kolektivizace zemědělství, kterou byla v podstatě dosídlením odebrána dříve získaná zemědělská půda. V okresech ležících na hranici se Spolkovou

republikou Německo působily na nízkou stabilitu osídlení také rozšiřování pohraničního pásma spojené s likvidací v něm ležících obcí nebo jejich částí, v některých i vytvoření vojenských výcvikových prostorů, hlavně však nedostatek pracovních příležitostí mimo zemědělství a lesnictví. Osídlení převážně zemědělských okresů se nedařilo stabilizovat, část původních dosídlenců odcházela, přicházeli noví. Ve státních statcích a zemědělských družstvech se začínal projevat nedostatek pracovních sil. Proto v roce 1953 začala nákladná dlouhodobá a nakonec málo úspěšná státní akce doosídlování pohraničí. Zpočátku se týkala jen zemědělství, od roku 1956 také lesnictví a od roku 1960 všech odvětví. Výrazné finanční i materiální preference sice zvýšily počty přistěhovaných do vybraných zemědělských území (jmenovitě vybíraných obcí), ale nezabránily také častějšímu stěhování buď do pohraničních měst nebo zpět do vnitrozemí. V jednotlivých letech se dosídlované území podle vzniklé situace měnilo.

Osídlení zemědělských částí okresů se nikdy nepodařilo plně stabilizovat. V průběhu celé akce dosídlování pohraničí bylo v letech 1953-1968 získáno 59 tisíc dosídlenců, určitá část z nich zůstala jen na dobu platnosti dosídleneckých výhod. Zpočátku (1953-1958) přicházelo ročně kolem 5 tisíc pracovníků, po roce 1959 již jen 3 tisíce a v polovině šedesátých let pouze 2 tisíce. Celkově tedy mohlo jít o 120-150 tisíc přistěhovaných obyvatel. Téměř třetina dosídlenců se vrátila, další zůstali, ale pracovali v jiném odvětví. Celkově v období dosídlování činila migrační ztráta vymezeného pohraničí (30 okresů) 110 tisíc osob.

Třetí migrační vlna vznikla od sedmdesátých let náborovým stěhováním do pánevních okresů Severočeského kraje, odkud začali odcházet lidé po rapidním zhoršení životního prostředí. Přispívala k tomu také likvidace desítek obcí postupující lomovou těžbou uhlí. Přes preferenci bytové výstavby a další zvýhodnění se zabránilo poklesu počtu obyvatelstva jen v okrese Chomutov.

Na rozsah a směry migrace působily obecně zvláště v sedmdesátých a osmdesátých letech tzv. plánovitě přesuny pracovních sil. Při fiktivním nedostatku pracovních sil a plánovaném rozdílném rozvoji průmyslových kapacit docházelo v některých okresech v perspektivních bilancích pracovních sil k nesouladu mezi potřebami a jejich krytím zvláštních zdrojů. Proto se počítalo s přesuny pracovních sil (migrační "nadměrných" přirozených přírůstků) do jiných okresů. Tyto přesuny byly zahrnovány do perspektivních bilancí potřeby bytů, takže v emigračních okresech se omezovala bytová výstavba. Realizací této vyrovnávací koncepce byly postiženy především některé okresy Západočeského kraje, v nichž se nemohly rozvíjet průmyslové závody z důvodu údajného zabezpečení obrany státu (obecně to platilo již od počátku padesátých let). Je určitým paradoxem, že šlo o okresy před třiceti lety nákladně dosídlované. V rámci těchto plánovitých přesunů byl regulován (také hlavně bytovou výstavbou) růst velkoměst, zvláště Prahy, migrací z jiných částí republiky, především z jiných krajů.

Poslední skutečností, která měla od sedmdesátých let vliv na migraci v rámci okresů, bylo vymezení rozvojových středisek osídlení místního významu na jedné straně a obcí respektive částí obcí bez perspektiv rozvoje na druhé straně. Striktní dodržování zákazu individuální bytové výstavby v těchto nerozvojových sídlech ("na dožití") přispívalo k dalšímu vyklidování malých venkovských sídel a promítlo se ve zvýšení stěhování uvnitř okresů. Spolu s touto koncepcí se preferoval rozvoj středisek osídlení obvodního významu, který vedl k migraci hlavně do okresních měst, tedy opět v rámci okresů.

Od počátku padesátých let byla značná část vnitřní migrace řízena hlavně prostřednictvím lokalizace hromadné bytové výstavby. Vzniklé migrační proudy směřovaly zpočátku na velké vzdálenosti, později se zkracovaly v rámci určitého ekonomického uzavírání krajů a v závěru osmdesátých let téměř polovina migrace zůstávala v rámci okresů. Proto nejrychleji rostla jen některá krajská města a hlavně středně velká okresní města.

Tabulka 106 Stěhování uvnitř Českých zemí (České republiky)

Typ stěhování	1950	1960	1970	1980	1990
Absolutní údaje v tisících					
V rámci okresů	115	110	124	114	105
Mezi okresy kraje	132	82	73	66	59
Mezi kraji	206	98	89	75	71
Celkem	453	290	286	255	235
Na 1 000 obyvatel					
V rámci okresů	12,9	11,4	12,6	11,0	10,1
Mezi okresy kraje	14,8	8,5	7,4	6,4	5,7
Mezi kraji	23,1	10,1	9,1	7,3	6,9
Celkem	50,8	30,0	29,1	24,7	22,7

V roce 1950 byly větší počty okresů a krajů, proto bylo silnější meziokresní a mezikrajské stěhování.

Tím, že urbanizace probíhala ze stále menší vzdálenosti do středisek obvodního významu, se v osmdesátých letech téměř zastavil růst Ostravy a Plzně a výrazně se zpomalil růst dalších velkých měst kromě Českých Budějovic. Nejvíce tím ovšem byla postižena Praha, ve které se počet obyvatel zvýšil v období 1961-1990 jen o 81 tisíc (7,2 %). Proto se dá pro celé poválečné období mluvit o jakémsi decentralizovaném způsobu urbanizace, o určitém vyrovnávám podílu městského obyvatelstva v jednotlivých regionech. Bylo to umožněno tím, že nové pracovní příležitosti a tím i byty z hromadné výstavby směřovaly do míst se zdroji pracovních sil ("práce a byty šly za lidmi"), což nelze pokládat za normální způsob koncentrace a urbanizace.

Nejlépe je to zřejmé ze sald migrace podle velikostních skupin obcí a měst. Nejvyšší migrační přírůstky měla města s 20-50 tisíci obyvateli, za nimi následovala menší okresní a další města s 10-20 tisíci. Růst velkých měst byl mnohem pomalejší.

Tabulka 107 Saldo migrace podle velikostních skupin obcí a měst (v promile)

Velikost obce	1954	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1989
do 2 tis.	0,1	- 12,3	- 10,2	- 13,0	- 11,3	- 10,0	- 6,1	-5,8
2 - 5 tis.	4,3	1,9	-3,1	- 0,3	2,6	1,6	- 1,8	-2,9
5 - 10 tis.	5,9	9,3	8,1	6,0	7,2	6,6	- 1,5	- 1,4
10 - 20 tis.	-3,9	12,1	5,8	13,6	12,0	10,0	-0,8	1,5
20 - 50 tis.	- 1,7	24,3	11,9	10,2	8,8	17,6	3,2	3,8
50 - 100 tis.	0,5	9,2	16,3	7,2	3,1	5,6	2,6	1,7
100 tis. a více	-5,6	8,3	7,1	5,6	4,3	3,9	6,0	4,0

Zpočátku státní, později podniková a družstevní stabilizační bytová výstavba přitahovala do měst obyvatelstvo venkovských obcí a menších měst. Vystěhování mladých lidí venkovské obce stárlý a vymíraly, rychle v nich ubývalo obyvatelstva. Venkovské obce postupně přestávaly být zdrojem populačních přírůstků pro růst měst, v mnoha okresech docházelo od sedmdesátých let k úbytkům obyvatelstva i přirozenou měnou (po dlouholetých migračních ztrátách, které vedly ke snížení podílu obyvatelstva v reprodukčním věku a k vzestupu zastoupení starších osob).

4. 7. 2. Stěhování mezi Českými zeměmi a Slovenskem

Migrace mezi oběma částmi původně unitární republiky, od roku 1969 mezi dvěma národními republikami, byla trvale jednosměrná: vždy převažovaly počty stěhujících se ze Slovenska do Českých zemí. Zpočátku šlo o výraznou ekonomickou migraci (hlavně na Ostravsko a do pohraničí), a proto také v padesátých letech získaly České země touto migrací přes 92 tisíce obyvatel, v dalších desetiletích 68 tisíc resp. 35 tisíc. Na této úrovni zůstalo migrační saldo i v desetiletí 1980-1989. Počty přistěhovaných a vystěhovaných se přitom trvale snižovaly, protože na Slovensku vznikala dostatek pracovních příležitostí. Ze Slovenska se stěhovali převážně mladší lidé a rodiny s dětmi. Proto měla slovenská populace žijící v České republice trvale nadlepšovanou věkovou strukturu. Zpočátku převážnou část, později již jen 60 % ekonomicky činných v saldu migrace představovali průmysloví a zemědělské dělníci.

Tabulka 108 Stěhování přes hranice České republiky

Typ stěhování	1950	1960	1970	1980	1989	1990
Ze Slovenska	30 096	18 868	14 138	10 065	8 671	10 073
Na Slovensko	15 246	11 098	9 570	6 933	5 926	7 674
Salдостěhování	14 850	7 770	4 568	3 132	2 745	2 399
Ze zahraničí	2 134	1 142	2 393	1 336	729	2 338
Do zahraničí	200	2 391	11 311	2 612	2 015	4 113
Salдостěhování	1 934	- 1 249	- 8 918	- 12 76	- 12 86	- 1 775
Saldo migrace v promile	1,9	0,7	- 0,4	0,2	0,1	0,1

Po federalizaci republiky a zvláště v osmdesátých letech začaly slovenské plánovací orgány této migraci bránit, i když její pokračování "vyžadovaly" nepříznivé bilance pracovních sil České republiky. Dlouhodobá migrace mezi oběma republikami se pouze snížila, nedala se zastavit.

V této mezirepublikové migraci hrálo dost značnou roli stěhování Romů. V padesátých letech bylo zřejmě nízké, v šedesátých letech činilo saldo jejich stěhování asi jeden tisíc ročně, v dalším desetiletí kolem 1,5 tisíce ročně a v osmdesátých letech zhruba 2 tisíce ročně. Zpočátku se Romové stěhovali také do venkovských obcí, později převážně do měst. Trvalá migrace Romů ze Slovenska byla hlavním důvodem rychlého zvyšování jejich počtů v České republice (uvedené údaje jsou odhady ze struktur romské populace v době sčítání 1970 a 1980).

4. 7. 3. Zahraniční stěhování

Z hlediska zahraniční migrace se po roce 1948 stalo Československo téměř uzavřenou zemí. Tak do Českých zemí se stěhovalo ročně pouze 1-2 tisíce osob, jen výjimečně více, počty vystěhovaných byly zhruba dvojnásobné. K vystěhování československých občanů bylo nutné zvláštní povolení a převážná část žádostí o ně byla zamítnuta. Až ve druhé polovině šedesátých let se emigrace zvýšila, hlavně povolením vystěhování většímu počtu Němců. Kromě počátku padesátých let bylo saldo zahraničního stěhování Českých zemí vždy ztrátové. Podle oficiálních údajů ztratily České země v letech 1950-1989 zahraničním stěhováním (saldo) 70 667 obyvatel, tj. pouhých 1,8 tisíc osob průměrně ročně. Pro bilanci a strukturu obyvatelstva bylo tedy toto stěhování bezvýznamné. Oficiální data byla přitom různě zkreslena zvláště nejednotným započítáváním stěhování cizinců; část z nich statistikou stěhování vůbec neprocházela.

Mnohem větší váhu v zahraniční migraci měly nelegální odchody československých občanů. Bezprostředně po únoru 1948 a pak po srpnu 1968 šlo o útoky přímo přes státní hranici, do postavení berlínské zdi v roce 1961 přes bývalou Německou demokratickou republiku. Později probíhala nelegální emigrace formou nevracení se z rekreačních zájezdů, cest na devizové přísliby i služebních cest do Jugoslávie a západních zemí. Například v letech 1981-1985 polovina nepovolené migrace připadala na nevrácení se z rekreace v Jugoslávii. Spolehlivé údaje o rozsahu této nevidované emigrace se dosud nepodařilo shromáždit. Dále uvedené zachované údaje ministerstva vnitra z let 1948-1971 nelze považovat za úplné, pravděpodobně jde spíše o odhady. Teprve od roku 1972 se vedla spolehlivá ověřovaná evidence nelegální emigrace. Pro období 1948-1971 jsme proto odkázáni na různé odhady. Ani použití diferenční metody kombinací dat sčítání a pohybu obyvatelstva neumožnilo tyto odhady zpřesnit.

V letech 1948-1967 odešlo údajně z celého Československa nelegálně 255 tisíc obyvatel, z toho asi 60 tisíc hned po únoru 1948 (ministerstvo vnitra udává jen 36 tisíc). V letech 1968-1989 údajně odešlo nebo zůstalo v zahraničí nelegálně dalších 245 tisíc lidí, z toho 104 tisíce hned v letech 1968-1969 (podle údajů ministerstva vnitra jen 146 tisíc, z toho 70 tisíc v období 1968-1969). Zdá se, že údaje ministerstva vnitra byly buď záměrně snižovány (například odpočtem osob, které později svůj pobyt v cizině legalizovaly "vykoupením se") nebo že naopak jiné výpočty byly nadsazeny (celkový odhad za období 1948-1989 činí totiž 500 tisíc, a tato "kulatost" svědčí spíše o odhadech než o přesnějším bilancování).

Shrnutím obou údajů (legálně emigrace 65 tisíc, nelegálně 500 tisíc obyvatel) v období 1948-1989 vychází celková migrační ztráta Československa 565 tisíc obyvatel, tedy 13,5 tisíc průměrně ročně resp. 20 % přirozených přírůstků za toto období. Skutečné ztráty obyvatelstva Československa zahraničním stěhováním byly tedy značné a lze předpokládat, že minimálně tři čtvrtiny celkového počtu emigrantů bylo z dnešní České republiky. Ta by tedy ztratila od roku 1948 zahraniční migrací 420-440 tisíc obyvatel, v průměru více než 10 tisíc ročně. Představovalo to minimálně třetinu přirozených přírůstků. Tento rozsah emigrace do zahraničí měl pak velký vliv jak na celkový počet obyvatel, tak i na jeho složení. Až do roku 1970 šlo převážně o emigraci motivovanou politicky, později nabývala stále větší váhy motivace hospodářská (vyšší životní úroveň v západních zemích). V rámci obou skupin migrace odešlo po skončení odsunu a převážně z České republiky do Spolkové republiky Německo také 100 tisíc Němců resp. osob z rodin s rodiči nebo prarodiči německé národnosti.

Podle výpovědí pracovníků ministerstva vnitra, které se agendou emigrace zabývaly od počátku sedmdesátých let, a po ověření metodiky zjišťování v té době lze předpokládat, že údaje o nelegální emigraci za roky 1972-1989 jsou spolehlivé. V této době odešlo nebo v zahraničí zůstalo z celého Československa 69 490 osob, z nich 51 342 (74 %) z České republiky.

Z celkového počtu evidovaných nelegálních emigrantů z České republiky v letech 1972-1989 bylo 24 % dětí do 15 let, 41 % osob ve věku 16-30 let, 26 % ve věku 31-40 let a 9 % starších. Z dospělých osob připadalo 42 % osob na dělnické profese, 26 % na středně odborné profese a 16 % na inteligenci (zbytek ostatní a neaktivní). Intenzita nelegální emigrace dělníků byla tedy o něco nižší než dalších pracovníků, ve srovnání s oběma skupinami byla emigrace inteligence (vysokoškoláků) 2,5 krát vyšší.

V období normalizace byla po uzavření hranic v roce 1970 nejvyšší nelegální emigrace z České republiky v letech 1980-1982 na úrovni 5,6 tisíc ročně, v dalších letech se pohybovala v rozmezí 3-4 tisíc ročně. V letech 1980-1989 odčerpala nelegální emigrace 63 % přirozených přírůstků obyvatelstva. Jejím působením došlo od roku 1979 při nízkých přirozených přírůstcích ke skutečným úbytkům obyvatelstva České republiky, které se však v oficiálních datech neprojevovaly.

Do emigrace odcházeli nebo v zahraničí zůstávali především mladí vzdělanější lidé, převážně celé rodiny s dětmi. Kvalitativně tedy byly migrační ztráty České republiky ještě závažnější. Část reprodukce mladých emigrantů se realizovala již v zahraničí.

Převážná část emigrantů zůstala po listopadu 1989 v zahraničí, k trvalému pobytu se jich vrátilo jen velmi málo. V konečné bilanci obyvatelstva tedy zahraniční migrace, legální a zvláště nelegální, významnou měrou přispěla ke zpomalení růstu obyvatelstva České republiky a ke zhoršení jeho struktury podle věku a vzdělání. Měla také negativní vliv na stupeň urbanizace, protože většina emigrantů by žila ve městech.

* * * *

V nenormální politické a hospodářské situaci nemohly ani migrační procesy probíhat normálně, tj. v návaznosti na přirozené trendy stěhování z venkovských obcí do měst v rámci regionů a mezi regiony. Stimulace migrací do pohraničí a do center některých odvětví (těžba uranu, těžba uhlí, energetika, hutnictví a těžké strojírenství) vedla k vytváření zvláštních migračních proudů, které se pak projevovaly atypickým věkovým složením obyvatelstva zvláště rychle vzrostlých měst (Ostrov, a Příbram v padesátých a šedesátých letech, Česká Lípa v osmdesátých letech), a snížením stability celého osídlení. Proto nemohla růst migrací hlavně velká města úměrně jejich postavení v sídelní struktuře. Soustředováním hromadné bytové výstavby v některých městech do krátkých období vznikaly navíc migrační vlny. Vylidňování venkovských obcí někdy až nucenou migrací mladých lidí do průmyslu ve městech a do střediskových obcí přispělo k destabilizaci venkovského zemědělského osídlení a v rekreačně atraktivních územích v blízkosti velkých měst vedlo až ke vzniku sídel využívaných pouze k rekreačním účelům.

Více než čtyřicetiletá deformace dlouhodobých přirozených trendů migrace se bude projevovat ještě několik desetiletí, a to i stěhováním z některých "přebujelých" měst. Stěhování z venkovských obcí se pravděpodobně zmírní i při stagnaci zemědělské výroby, dokud nevznikne trh s byty a rovnovážnější vztahy na trhu pracovních sil. Dočasně se tím zpomalí proces urbanizace, aniž by se znovu stabilizovalo venkovské osídlení.

5. Srovnání vývoje obyvatelstva Českých zemí a Slovenska (České republiky a Slovenské republiky)

Slovensko tvořilo s Českými zeměmi od vzniku Československa až do konce roku 1992 dvě části společného státu, spjaté společným politickým a ekonomickým vývojem včetně jednotného zákonodárství a sociální politiky. Výjimkou bylo relativně krátké období existence tzv. Slovenského státu a tzv. Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939-1945. Struktury obyvatelstva a jeho vývoj byly zpočátku dost odlišné, postupně se však, zvláště v posledních dvaceti letech, poměrně rychle sblížovaly.

Zatímco České země patřily kdysi k nejvyspělejší částem bývalého Rakouska, Slovensko bylo poměrně zaostalou částí bývalého Uherska. Projevovalo se to jeho nízkou industrializací, vysokým podílem zemědělského obyvatelstva (60 % - České země 31 % : k průmyslu a výrobním řemeslům patřilo jen 15 %, v Českých zemích 33 % obyvatelů), nízkým stupněm urbanizace (ve městech nad 10 tisíc obyvatel tam žilo jen 11 %, v Českých zemích 22 % obyvatelstva), vyšší negramotností (16 % obyvatel starších šesti let, České země jen 3 %), podstatně vyšší emigrací - data ze sčítání 1921. Národnostně bylo Slovensko také smíšené (22 % Maďarů a 5 % Němců), nábožensky bylo méně sekularizované při větším politickém vlivu římskokatolické církve. Značné strukturální rozdíly mezi oběma částmi státu zůstaly zachovány bez velkých změn až do počátku padesátých let.

Tomu v podstatě odpovídal i časový posun v průběhu demografické revoluce na Slovensku. Zatímco na území Českých zemí končila ve třicátých letech obdobně jako v jiných zemích západní Evropy, na Slovensku až o dvacet let později, v průběhu padesátých let. V meziválečném období mělo Slovensko o 7-8 promile vyšší míru porodnosti a také vyšší míru úmrtnosti. V letech 1920-1924 činila úhrnná plodnost na Slovensku 4,6 dětí na jednu ženu, v období 1935-1937 ještě 2,8 dětí (České země 2,8 respektive 1,7). Naděje dožití byla na Slovensku nižší o 4-6 roků než v Českých zemích, zčásti vlivem trvale vysoké kojenecké úmrtnosti (v letech 1935-1937 ještě 145 promile, v Českých zemích 103 promile). Slovensko mělo i nižší míru sňatečnosti, míra rozvodovosti byla ve srovnání s Českými zeměmi ani ne poloviční. Populace Slovenska si udržovala vzhledem k méně intenzivní reprodukci i při předchozí relativně vyšší emigraci příznivější věkovou strukturu než České země (např. v roce 1930 ještě 32 % dětí do 15 let a jen 9 % osob nad 60 let - v Českých zemích 24 % respektive 11 %). V období 1920-1937 přibývalo i proto na Slovensku zhruba 560 tisíc obyvatelů (19 %), kdežto v Českých zemích jen necelých 900 tisíc (9 %).

V poválečných letech pokračoval v Českých zemích - při sníženém počtu obyvatelstva - dřívější plynulý proces změn struktur obyvatelstva, na Slovensku došlo k výraznému zrychlení ekonomického a sociálního rozvoje. Rozsáhlá industrializace, budování dosud neexistující infrastruktury a na ně navazující urbanizace vedly k tomu, že se Slovensko zařadilo mezi ekonomicky rozvinuté země. Přispělo k tomu také dlouhodobé přerozdělování zdrojů z České republiky, jehož cílem bylo vyrovnat dřívější značné rozdíly mezi oběma částmi společného státu. Určitým rubem tohoto vyrovnávání byl však zpočátku přesun a později lokalizace nového zbrojního průmyslu na území Slovenska. Rychlejší ekonomický rozvoj Slovenska lze dokumentovat těmito údaji: v letech 1948-1980 index vytvořeného národního důchodu činil 887 (Česká republika 536). index hrubého společenského produktu v letech 1980-1989 dosáhl 137 (Česká

republika 126). Jestliže podíl Slovenska na tvorbě národního důchodu Československa činil v roce 1948 kolem 17 %, jeho podíl na tvorbě hrubého společenského produktu v roce 1989 představoval 31 % (byl tedy ještě o něco nižší než odpovídalo podílu obyvatelstva Slovenska - 34 %). Všechny sociálně-ekonomické změny Slovenska se plně odrazily pochopitelně ve výrazných změnách složení jeho obyvatelstva.

V roce 1991 ve Slovenské republice pracovalo v průmyslu a stavebnictví již 42 % ekonomicky činných osob (Česká republika 45 %), v zemědělství a lesnictví jen 14 % (12 %). Ve městech nad 10 tisíc obyvatel žila již polovina obyvatelstva (v České republice 56 %). Zvláště pronikavý byl vzestup vzdělanosti slovenského obyvatelstva: podíl osob starších 15 let se středoškolským vzděláním vzrostl v letech 1950-1991 ze 3 % na 24 % (v České republice z 5 % na 23 %), podíl osob s vysokoškolským vzděláním z 0,5 % na 7,7 % (z 0,9 % na 7,2 %). Slovensko zůstalo na rozdíl od České republiky více národnostně smíšené (86 % Slováků, téměř 11 % Maďarů, více než 250 tisíc Romů - v České republice bylo jiného než českého obyvatelstva jen 5 %). Obyvatelstvo Slovenské republiky bylo také méně sekularizované, když k náboženskému vyznání se přihlásilo 73 % obyvatelstva (v České republice jen 44 % - všechny údaje ze sčítání 1991). Větší dynamika změn struktur obyvatelstva Slovenska byla provázána současně mnohem vyššími přírůstky, a to i při trvalé migraci do České republiky. V období mezi sčítáními 1950 a 1991 přibýlo na Slovensku přes 1,8 miliónu obyvatelů (53 %), kdežto v České republice jen 1,4 miliónu (16 %). V letech 1950-1990 ztratilo přitom Slovensko migrací do České republiky přes 260 tisíc svých obyvatel (saldo vzájemného stěhování), takže bez převážně ekonomicky motivované migrace by byly rozdíly v růstu počtu obyvatel obou částí státu ještě vyšší.

Všechny uvedené společenské a ekonomické přeměny Slovenska se projevovaly také v intenzifikaci reprodukčních procesů a v přiblížení demografických ukazatelů úrovni České republiky. Hlavní údaje o populačním vývoji obou částí dříve společného státu jsou uvedeny v tabulkách mezinárodního srovnání v příloze XI a XII.

Slovensko si vlivem vyšší plodnosti žen a tím také porodnosti udržovalo příznivější věkové složení obyvatelstva (o 6-4 bodů vyšší podíly dětí do 15 let, o 5-3 body nižší podíly osob v poproduktivním věku). Stárnutí obyvatelstva probíhalo na Slovensku sice rychleji než v České republice, ale na nižší úrovni charakteristik. Příznivější věkové složení se projevovalo i na úrovni hrubých ukazatelů jednotlivých demografických procesů.

Nejmenší rozdíly mezi oběma částmi státu byly v úrovni sňatečnosti, a to jak ve srovnání hrubé míry, tak z hlediska intenzity a doby vstupu svobodných osob do manželství. V některých letech byla vyšší úroveň ukazatelů v České, v jiných ve Slovenské republice. Průměrný věk svobodných snoubenců byl v celém poválečném období na Slovensku jen nepatrně vyšší, pravděpodobně vlivem častějšího studia slovenské mládeže na středních a vysokých školách.

Slovensko si udrželo trvale nižší míru rozvodovosti. Zpočátku byla ve srovnání s Českými zeměmi méně než poloviční, ukazatelé se ale při rychlejším vzestupu na Slovensku postupně sblížovaly. Stejný trend je zřejmý ze srovnání přesnějších specifických rozvodovostí podobně jako z nižšího, ale rychleji stoupajícího zastoupení rozvedených osob ve slovenské populaci i nižšího podílu opakovaných sňatků. Na Slovensku existuje dosud vyšší stabilita manželství, což je dáno částečně i vyšším podílem venkovského obyvatelstva a obyvatelstva žijícího spíše v menších městech, pravděpodobně také vyšší religiozitou.

Největší rozdíly mezi Českými zeměmi a Slovenskem byly a dosud jsou v úrovni reprodukce. V padesátých letech to bylo způsobeno ještě dozríváním demografické revoluce v okresech severního a východního Slovenska, později plodnost žen obou částí státu klesala, na Slovensku rychleji než v Českých zemích. Tím se všechny ukazatele sblížovaly na nižší úrovni. Počátkem padesátých let činila úhrnná plodnost na Slovensku ještě 3,55 živě narozených dětí na jednu ženu (České země 2,71), do konce šedesátých let probíhající pokles vedl k ukazatelům 2,55 resp. 1,96 (pokles rozdílu z 0,84 na 0,59). V sedmdesátých letech došlo v České republice k dočasnému vzestupu plodnosti, ve Slovenské republice způsobilo zlepšení populačního klimatu po přijetí komplexu opatření pomoci rodinám s dětmi jen zastavení poklesu na úrovni 2,50 dětí. Ve druhé polovině osmdesátých let se snížila úhrnná plodnost ve Slovenské republice na 2,17 živě narozených dětí, v České republice na 1,92 (rozdíl již jen 0,25 dítěte). Ve Slovenské republice klesla čistá míra reprodukce pod hranici jedné až v roce 1989, kdežto v České republice již v průběhu šedesátých let a pak znovu od roku 1980 (v roce 1990 činila ve Slovenské republice ještě 0,99, kdežto v České republice 0,91).

Ženy na Slovensku si udržovaly vyšší plodnost i ve věku nad 30 let, průměrný věk matek byl tam vyšší zpočátku zhruba o rok, v závěru osmdesátých let již jen o necelého půl roku. V obou částech společné republiky se vytvořil model dvoudětné rodiny - v Českých zemích již v padesátých letech, na Slovensku až v průběhu sedmdesátých let. Dřívější značné rozdíly ve struktuře narozených dětí podle pořadí se značně sblížily, přesto však bylo třetích a dalších živě narozených dětí v roce 1990 ve Slovenské republice 25 %, v České jen 15 %. Část rozdílu byla přitom způsobena vyšší plodností žen romské národnosti, kterých je na Slovensku relativně třikrát více než v České republice.

Až do počátku šedesátých let se rodil na Slovensku nižší podíl dětí mimo manželství, pak byl řadu let na Slovensku tento ukazatel o málo vyšší, než od roku 1981 došlo k rychlejšímu vzestupu podílu v České republice. Zřejmě to souvisí s častější existencí faktických manželství v České republice.

Trvalé rozdíly v úrovni plodnosti českých a slovenských žen se projevíly v konečné plodnosti, zjištěné z dat sčítání. U prvně vdaných žen činila konečná plodnost na Slovensku v roce 1950 ještě 3,54 živě narozených dětí na jednu ženu, v roce 1970 stále ještě 3,00 a v roce 1991 již 2,55 (v České republice odpovídající údaje : 2,15 - 2,30 - 2,09). Původní rozdíl z roku 1950 ve výši 1,39 dítěte klesl postupně až na 0,46, tedy na třetinu.

Prováděné průzkumy prokazovaly na Slovensku nižší rozsah plánování počtu dětí v rodině, méně časté používání antikoncepce, ale na druhé straně jen o málo vyšší plánované počty dětí. Přitom ve vztahu k těmto zjištěním se na Slovensku udržovala nižší úroveň všech charakteristik umělých přerušování těhotenství. Zpočátku v šedesátých letech byly méně než poloviční, později se rozdíly zmenšovaly rychlejším vzestupem na Slovensku. Přesto ještě v roce 1990 připadalo na 100 narozených dětí ve Slovenské republice 60 interrupcí, v České republice 85 (úhrnná intenzita interrupcí na 1 ženu činila na Slovensku 1,23, v České republice 1,55). Při nižším používání antikoncepce muselo na Slovensku docházet k častějšímu početí i narození neplánovaných dětí, protože rozdíly mezi plánovanými a skutečnými počty dětí v rodinách byly vyšší než v České republice. Ženy na Slovensku se tedy častěji smířily s narozením neplánovaného (nechtěného) dítěte a nežádaly o interrupci. Snižující vliv na úroveň potratovosti mohla mít i vyšší religiozita obyvatelstva Slovenska. V generacích mladých žen žijících ve velkých městech byl postoj k interrupcím v obou částech státu již téměř vyrovnaný.

Slovensko má sice vlivem příznivějšího věkového složení nižší hrubou míru úmrtnosti, ale naděje dožití tam byla o něco kratší. V poválečných letech byla naděje dožití obyvatelstva Slovenska nižší v průměru o 3,9 roku (60,7 respektive 64,6 roku) v roce 1990 činil rozdíl již jen 0,8 roku (71,0 respektive 71,8 roku). Při nevelkých rozdílech v úrovni specifických úmrtností zůstala na Slovensku o něco vyšší úmrtnost dětí i dospělých osob ve věku zhruba do 60 let, míry úmrtnosti staršího obyvatelstva jsou tam naopak o něco nižší. Proto má obyvatelstvo Slovenské republiky ve věku nad 60 let poněkud vyšší naději dožití.

Kojenecká úmrtnost byla na Slovensku počátkem padesátých let o 70 % vyšší než v Českých zemích (79 respektive 47 promile), v osmdesátých letech jen o pětinu, v roce 1990 činil rozdíl již jen jedno promile (10,8 respektive 12,0 z 1 000 živě narozených).

V registrovaném zahraničním stěhování mělo Slovensko nevelkou aktivní bilanci (na rozdíl od ztrátového salda Českých zemí), nelegální emigrace do západních zemí byla ve srovnání s Českou republikou o třetinu nižší. Mnohem závažnější byla značná migrace ze Slovenska do Českých zemí: počty vystěhovalých činily počátkem padesátých let přes 30 tisíc ročně, později se postupně snížily k hranici 10 tisíc, a obdobně klesaly také počty přistěhovalých z České republiky (částečně šlo o zpětné návraty). Tato migrace měla zvláště zpočátku převážně ekonomický charakter, nejdříve šlo o náborové akce získávání pracovníků na Ostravsko a k dosídlem pohraničí Českých zemí. V průběhu vytváření dostatečného počtu pracovních příležitostí při industrializaci Slovenska se migrace do Českých zemí a tím také vzájemná "výměna" obyvatelstva snižovala. V rámci této migrace odešlo ze Slovenska do České republiky také několik desítek tisíc Romů.

Celkově lze považovat poválečný vývoj obyvatelstva Slovenské republiky ve srovnání s Českou republikou, ale i v mezinárodním kontextu, za velmi příznivý: hlavně pro jeho vyšší reprodukci, nižší potratovost i rozvodovost, při poměrně vyrovnané úrovni sňatečnosti a v posledních dvou desetiletích také úmrtnosti. Proto byly relativní přírůstky obyvatelstva Slovenska více než trojnásobné než v České republice. Po odstranění základní příčiny zpočátku vysoké emigrace, nedostatku pracovních míst na Slovensku, se dostala migrace mezi oběma národními republikami na úroveň běžné výměny relativně nepatrného počtu obyvatelstva mezi částmi jednoho státu.

Vývoj obyvatelstva Slovenské republiky byl velice shodný s vývojem obyvatelstva České republiky, stejné trendy se promítaly do sblížení všech demografických charakteristik. Slovensko vycházelo demograficky po druhé světové válce z jiné úrovně, takže šlo v podstatě o určité následování rychlejším tempem a tím o snižování dřívějších rozdílů. Z hlediska úrovně demografických ukazatelů, ale i charakteristik ekonomického a sociálního rozvoje si byly obě národní republiky nejbliže právě v posledních letech existence Československa.

Obyvatelstvo Slovenska má poněkud jinou mentalitu než obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska. Částečně to je dáno odlišným historickým vývojem, částečně i dřívějším ekonomickým a sociálním zaostáváním při převažujícím venkovském zemědělském způsobu života. Populace Slovenska je svým demografickým chováním

stabilnější, nepodléhá tak rychlým výkyvům jako populace České republiky, reaguje méně pragmaticky. Podle mého názoru jde totiž o slábnoucí chování obyvatelstva, žijícího převážně zatím jen v první nebo druhé generaci ve městech, které stále ještě kladě značný důraz na stabilitu a hodnotu rodiny a příbuzenských vztahů. Také proto se celková čtyřicetiletá ekonomická a společenská stagnace Československa projevila na Slovensku méně než v České republice. Po mnoha stránkách bylo totiž současně celých poválečných 45 let obdobím nejúspěšnějšího rozvoje Slovenska - jeho ekonomiky, životní úrovně, kultury a vzdělanosti, ale i populačního vývoje. Proto bylo možné na toto období úspěšného vyrovnávání dříve tolik rozdílné úrovně obou částí společného státu navázat nekonfliktním vznikem samostatné Slovenské republiky.

6. Mezinárodní srovnání populačního vývoje

Demografickou situaci České republiky nelze hodnotit samozřejmě izolovaně nebo jen ve srovnání hlavních ukazatelů v rámci bývalého Československa. Nutné je zařazení České republiky i do kontextu dřívější a zvláště současné demografické situace Evropy. Úplně mezinárodní srovnání přesahuje rámec této studie, a proto byly pro porovnání populačního vývoje vybrány pouze země sousedící s Československem (kromě bývalého Sovětského svazu, jehož ukazatele nemají někdy evropské parametry), a pak reprezentanti zemí západní Evropy. Údaje za tyto vybrané země jsou uvedeny v tabulkách XI a XII v příloze.

V prvním dvacetiletí existence Československa patřily České země k zemím s vyšší úrovní sňatečnosti. Ta se snížila až v krizových letech obdobně jako v zemědělském Polsku a Maďarsku; země západní Evropy měly obecný ukazatel sňatečnosti nižší; výjimkou bylo Německo se vzestupem následkem tehdejší nacistické sociální politiky. Naopak byla v Českých zemích nízká intenzita rozvodovosti, a to i ve srovnání se sousedícím Rakouskem a s Maďarskem.

Vysoká intenzita sňatečnosti v nízkém věku žen i mužů byla registrována v Maďarsku, Polsku a Itálii, o něco nižší v Českých zemích a na Slovensku, nízká naopak v Německu, Rakousku a Švédsku. Průměrný sňatkový věk mužů se v letech 1926-1935 pohyboval od 28,0 roků v Polsku (kolem 29 roků v Maďarsku, Itálii, Francii, Německu a Českých zemích) po 31 roků ve Švédsku a Rakousku. Nejnižší průměrný sňatkový věk žen byl zjištěn v Polsku, Maďarsku a Itálii pod hranicí 25 roků, v Německu, Rakousku a Českých zemích byl mírně nad hranicí 26 roků a ve Švédsku činil 27,1 roku. Srovnání však nemůže být zcela přesné vzhledem k různé intenzitě působení hospodářské krize na vývoj sňatečnosti.

Míra porodnosti byla v té době mezi evropskými zeměmi značně rozdílná, závisela hlavně na stadiu demografického přechodu. V Českých zemích byla proto mírně nad úrovní Rakouska a Německa, vysoko nad úrovní ukazatelů za Švédsko a Spojené království, ale hluboko pod úrovní zemí východní Evropy včetně Polska a Maďarska (nedokončení demografické revoluce). Ve všech zemích přitom došlo v době krize k poklesu. K vyšší plodnosti žen přispívala v některých zemích i poměrně vysoká mimomanželská porodnost (Rakousko kolem 26 %, Švédsko 15-16 %).

Úhrnná plodnost se v těchto letech pohybovala ve značném rozpětí od 1,9 (Švédsko 1926-1935, Rakousko 1928-1934) přes 2,2 (Německo 1934-1935) a 2,3 (Francie 1926-1935) po 2,9 v Maďarsku (1926-1935), 3,22 v Itálii (1931-1935) až k 3,6 v Polsku (1931-1932). V Českých zemích činila úhrnná plodnost 2,3 v letech 1925-1929 a 1,9

v letech 1930-1934 (na Slovensku 3,8 resp. 3,2). Všechny země kromě Maďarska měly nejvyšší plodnost žen ve věku 25-29 let.

České země měly v meziválečném období průměrnou úroveň hrubé míry úmrtnosti s tendencí jen mírného poklesu. Podstatně vyšší úmrtnost mělo Maďarsko a Polsko, nepatrně vyšší Rakousko. V těchto údajích se promítala velmi nepříznivá úroveň kojenecké úmrtnosti, u nás dvojnásobně vyšší než například ve Švédsku nebo ve Spojeném království (například v letech 1931-1935 představovali ve Švédsku zemřelí kojenci jen 6 % úhrnu zemřelých, v České republice 14 %). Ve srovnání naděje dožití v období kolem roku 1930 stály České země jen o rok za Francií a Rakouskem, ale o 5-7 roků za Švédskem, Německem a Spojeným královstvím. Naopak v Polsku a v Maďarsku byla naděje dožití téměř o 6 let nižší než v Českých zemích, zhruba na úrovni Slovenska.

Intenzitou přirozených přírůstků patřily České země k zemím s rychlým poklesem, i když na příznivější úrovni než byla intenzita ve Francii a Rakousku.

Srovnám hrubých měr nebylo v té době ještě tolik zkruseno velkými rozdíly ve věkové struktuře obyvatelstva - všechny země kromě Švédska byly postiženy populačními následky první světové války a ve všech se projevil ve vývoji obyvatelstva důsledek hospodářské krize, i když diferencovaně.

Podle dat sčítání provedených kolem roku 1930 mělo nejhorší věkovou strukturu obyvatelstvo Francie (14 % starších 60 let a jen 23 % do 15 let), Švédsko (13 % a 25 %) i Rakousko se Spojeným královstvím (12 % a 24 %), nejpříznivější naopak Polsko (jen 8 % a 34 %) s Maďarskem (10 % a 28 %) - České země necelých 11 % a 24 %.

V období po druhé světové válce probíhalo až do poloviny padesátých let v jednotlivých zemích vyrovnávání, hlavně kompenzace demografických procesů deformovaných válkou (zadrženi sňatků a narození, zvýšení úmrtnosti). Ve všech zemích vzrostla po válce sňatečnost, poté porodnost, snižovala se postupně úmrtnost a rostla naděje dožití. Evropské země se v dalších letech začínaly svým demografickým vývojem stále více odlišovat, a to nejen rozdílnou věkovou strukturou a jejím působením na úroveň hrubých ukazatelů. Postupně se začal vytvářet západoevropský a východoevropský typ demografického chování, jednak ve sféře rodiny a reprodukce (intenzita sňatečnosti a rozvodovosti, úroveň a charakter plodnosti), jednak ve sféře úmrtnosti. Bylo to způsobeno hlavně stále většími rozdílnostmi ve způsobu života obyvatelstva obou částí tehdy politicky rozdělené Evropy.

Západoevropské země rychleji odstranily následky války vyšší efektivností svých ekonomik i pomocí Marshallova plánu (v tom i nedostatek bytů), od konce padesátých let prudce rostla životní úroveň. Demokratizace a tržní ekonomika umožnily i nutily k odpovědnému vlastnímu rozhodování o vzdělání, volbě zaměstnání, o vstupu do manželství, o velikosti rodiny a také o uchování vlastního zdraví. Spolu s ekonomickými tlaky vyvolanými nezaměstnaností i zvyšováním příjmové diferenciací, růstem vzdělání žen a s rostoucí snahou o seberealizaci to vedlo k pozdějšímu uzavírání sňatků a snížení intenzity vstupu do manželství, případně k častějšímu vytváření neformálních svazků, k pozdější a více omezené reprodukci v rodinách. Pestřejší nabídka životních perspektiv (kariér) v konzumní společnosti zvýšila "konkurenci" pro rodinu a její dřívější hodnoty, vzdělanější ekonomicky činné ženy (po péči o malé děti v domácnosti) běžně používající stále účinnější antikoncepci prosazovaly více své zájmy, takže se v průběhu 10-15 let snížila plodnost žen až na velmi nízkou úroveň. Rostoucí důraz na zdravý způsob života a

dostupnost lékařské péče v rámci prudkého rozvoje medicíny a léčebné techniky umožnily postupné zlepšování zdravotního stavu, snižování úmrtnosti a prodlužování naděje dožití. Obecně to platilo pro všechny země západní Evropy, navazující způsob reprodukčního chování se v některých rysech odlišoval v zemích jižní a severní Evropy.

Naproti tomu země východní Evropy, startující po válce z nižší ekonomické a kulturní úrovně (včetně doznívám demografické revoluce v řadě z nich), se dlouho obtížně vypořádávaly s následky války (např. k výraznějšímu poklesu nedostatku bytů docházelo až od sedmdesátých let). Přijatý model centrálního řízení ekonomiky a celé společnosti (sociální inženýrství) podle sovětského vzoru vedlo po zdánlivých počátečních úspěších k nízké efektivnosti celé ekonomiky, k nedostatečné tvorbě zdrojů, k obtížím při zabezpečování soběstačnosti potravin v málo výkonném zkollektivizovaném zemědělství. Značnou část zdrojů přitom pohlcoval preferovaný rozvoj těžkého průmyslu pro zbrojní výrobu. Růst životní úrovně byl tedy značně limitován a soustřeďoval se hlavně na zvyšování spotřeby potravin; rozvoj a modernizace vybavení domácností následovaly až o 10-20 let později než v západních zemích. Nízké příjmy mužů nutily k vysoké zaměstnanosti žen, v tom i matek malých dětí, se zpožděním se rozvíjely služby a péče o malé děti v předškolních a školních zařízeních, místo rozšíření antikoncepce byly přijaty zákony umožňující interrupce převážně ze sociálních důvodů. Plná zaměstnanost byla spíše pracovní povinností. Po absolvování školní a pracovní přípravy nastupovali mladí lidé do určených pracovních míst. Tzv. řízení rozvoje společnosti vedlo k uniformitě a společenské nivelizaci, bránilo vlastnímu rozhodování a nakonec vedlo ke spolehlám na stát a jeho orgány. Pro většinu obyvatelstva tím vznikala způsob života sice pohodlný, bez tlaku k odpovědnosti, ale mladí a více informovaní lidé tím ztratili jakékoli perspektivy. Následkem toho byla trvalá nelegální emigrace do západních zemí nebo alespoň snaha po ní. K tomu přispívala udržovaná válečná psychóza a snahy zdůvodnit nutnost "obranu socialismu" zpomalení růstu ekonomiky a životní úrovně.

V této ekonomické a společenské atmosféře, při nižším podílu studující mládeže, zabezpečeném zaměstnání bez nutnosti intenzivní kvalitní práce, vstupovali mladí lidé do manželství převážně velmi brzy, bez sociálních zkušeností, brzy měli také děti a místo používání antikoncepce žádali při nechtěném těhotenství o interrupci. Následně to vedlo i ke snížení stability manželství a zvyšování úrovně rozvodovosti. Ve vytvořeném způsobu života (státní paternalismus) byla subjektivně a zvláště společensky podceňována hodnota zdraví a úloha státní péče o ně (zaostávající organizace a pomalý rozvoj zdravotnické techniky), takže při dlouhodobém devastování životního prostředí docházelo od šedesátých let ke zhoršování zdravotního stavu obyvatelstva a ke stagnaci naděje dožití.

Rostoucí rozdíly ve způsobu života obyvatelstva západoevropských a východoevropských zemí vedly k některým odlišnostem v demografickém chování; v některých procesech byl vývoj shodný nebo jen časově posunutý, ale z jiných příčin. Bylo to někdy způsobeno i tím, že v populačním vývoji jednotlivých východoevropských zemí se projevily důsledky různých státních zásahů (například zákaz potratů v Rumunsku, nárazové přijímání komplexů sociálních a tím propopulačních opatření). Základní údaje pro srovnání populačního vývoje vybraných zemí jsou uvedeny v tabulce XII v příloze. Jde o země sousedící s Československem, z ostatních jsou zařazeny jen země reprezentující určitou širší skupinu zemí. Záměrně nejsou uvedeny údaje za bývalý Sovětský svaz a nástupnické země pro specifickou jejich populačního vývoje, neodpovídající evropskému standardu.

Ve východoevropských zemích se udržovala trvale příznivá výše hrubého ukazatele sňatečnosti i míra její intenzity (podíl osob vstupujících do manželství) při nízkém sňatkovém věku svobodných nevěst v rozmezí 21-22 roků, obdobně i svobodných mužů (minimální průměrný věk svobodných nevěst v Maďarsku a České republice). V západoevropských zemích vlivem snižující se intenzity vstupu do manželství míra sňatečnosti klesala zvláště v osmdesátých letech, a to i odkládáním sňatků do vyššího věku (vzestup průměrného věku svobodných nevěst z dřívějších 22-23 roků až na 25-27 roků (maxima Švédsko, Dánsko, Švýcarsko).

Hrubá míra rozvodovosti rostla ve všech zemích, v západoevropských i při poklesu sňatečnosti. Vysokou míru úhrnné rozvodovosti měly jak Švédsko, Spojené království a další tři severské země (Finsko, Dánsko, Norsko), tak na nižší úrovni Česká republika, bývalá Německá demokratická republika (dále NDR), a Maďarsko (naopak nízkou Polsko a Itálie vlivem odmítání rozvodů katolickou církví). Stabilita rodiny se snižovala úměrně poklesu hodnoty rodiny, zvláště v zemích severní Evropy byla právní rodina nahrazována stále více faktickým soužitím.

Ve všech zemích probíhal od šedesátých let pokles ukazatele porodnosti. V západní Evropě dříve a vyrovnanějším tempem než ve východní, kde někdy docházelo důsledkem státních zásahů k výkyvům, přerušujícím běžný dlouhodobý pokles plodnosti (Rumunsko, Maďarsko, NDR, bývalé Československo). Úhrnná plodnost se v západoevropských zemích z poměrně vysokých hodnot v letech 1950-1960 (ještě až 2,9 - Francie) postupně snížila v osmdesátých letech až na úroveň 1,3-1,5 (Itálie, Španělsko, Rakousko, Řecko), v jiných nepřesáhla 1,8 živě narozených dětí na jednu ženu. K největšímu poklesu došlo zpravidla v období 1970-1975, v Itálii, Španělsku a Řecku až později, ale zato nejnižší. Ve východoevropských zemích přesahovala úhrnná plodnost ještě v roce 1980 hranici 2,0 dětí, výrazněji se snížila až počátkem devadesátých let. Výjimkou byla bývalá NDR, kde došlo k dřívějšímu a hlubšímu poklesu již dříve. Ve východoevropských zemích byla nejvyšší plodnost žen ve věkové skupině 20-24 letých, v západoevropských až ve věku 25-29 let.

Pokles plodnosti byl v západoevropských zemích provázen vzestupem průměrného věku matek až na 27-29 let (maxima Nizozemí, Švýcarsko, Španělsko, Itálie), výrazným snížením podílu narozených třetích a dalších dětí, někde až pod hranici 20 %, a pronikavým vzestupem podílu dětí narozených mimo manželství. Například v roce 1970 se narodilo mimo manželství více než 10 % dětí jen v Dánsku, Rakousku a Švédsku (tam 18 %), v roce 1990 zůstaly pod touto hranicí jen Řecko, Itálie, Španělsko a Švýcarsko, zatímco v Rakousku dosáhl podíl 24 %, ve Francii a v Dánsku 30 % a ve Švédsku dokonce 47 %.

Ve východoevropských zemích se udržel průměrný věk matek na nízké úrovni 24-25 roků (Polsko při vyšším podílu třetích a dalších dětí 26 roků - minimum Bulharsko), kromě bývalé NDR a České republiky i příznivější podíl dětí vyšších pořadí. Podíl dětí narozených mimo manželství rychleji vzrostl v Maďarsku (13 % v roce 1990), vyšší se udržel v Bulharsku, nízký zůstal v Polsku a Rumunsku. Výjimkou byla bývalá NDR se vzestupem na úroveň zemí severní Evropy (13 % již v roce 1970, 35 % v roce 1990, při specifické sociální politice podpory osamělých matek).

Pod hranicí čisté míry reprodukce 1,0 byly v roce 1970 ze západoevropských zemí jen Dánsko, Finsko, Švédsko a Spolková republika Německo (dále SRN), v roce 1990 kromě Irsku a Švédska (krátkodobý vzestup) všechny, s minimální úrovní ukazatele 0,62

ve Španělsku, 0,63 v Itálii, kolem 0,7 v Rakousku, SRN, Řecku (Francie 0,85, Spojené království 0,89).

Z východoevropských zemí neměly v roce 1970 zajištěnu ani prostou reprodukci jen Maďarsko a Česká republika (čistá míra reprodukce shodně 0,91), do roku 1990 došlo k poklesu na 0,80 v Rumunsku, 0,88 v Bulharsku, 0,89 v Maďarsku, 0,91 v České republice a 0,97 v Polsku (odhad pro bývalou NDR za rok 1989 činí 0,76). Ve srovnání s těmito údaji zůstala v roce 1990 vysoká čistá míra reprodukce v Evropě jen v Albánii - 1,38.

Všechny východoevropské země měly od přijetí liberálních potratových zákonů vysokou úroveň potratovosti, když umělá přerušování těhotenství prováděná zvláště ze sociálních důvodů zčásti kompenzovala nízkou úroveň antikoncepce. Naproti tomu v západoevropských zemích byla potratovost při rozvinuté antikoncepci nízká. I když je mezinárodní srovnání při různé legislativní úpravě obtížné, a také registrace umělých přerušování byla někdy neúplná, přesto jsou mezi oběma skupinami zemí zřejmě diametrální rozdíly; V západoevropských zemích představovala umělá přerušování těhotenství ve druhé polovině osmdesátých let 10-25 % úhrnu ukončených těhotenství (například Nizozemí 9 %, SRN 13 %, Francie, Finsko a Spojené království 15-20 %, Švédsko 25 %). Nejvyšší podíl těhotenství ukončených umělým přerušením z východoevropských zemí byl v Rumunsku a Bulharsku (přes 50 %), v Maďarsku a České republice to bylo kolem 40 %, ve Slovenské republice kolem 35 %, v Polsku však jen 17 %.

V roce 1990 bylo registrováno v relaci na 100 narozených dětí v Rumunsku 288 interrupcí, v Bulharsku 137, v České republice 82, v Maďarsku 72, ve Slovenské republice 60, v bývalé NDR však jen 37 a v Polsku pouze 11. Naproti tomu v Dánsku připadalo na 100 narozených jen 32 potratů, ve Švédsku 30, ve Francii, Finsku, Itálii, Norsku a Spojeném království 19-28, v SRN, Nizozemí a Španělsku pouze kolem 10.

Hrubá míra úmrtnosti se ve většině evropských zemí hlavně vlivem stárnutí populací zvyšovala nebo stagnovala, vzhledem k velkým rozdílům ve věkové struktuře obyvatelstva však již dříve ztratil tento ukazatel vypovídací schopnost. Ve srovnání s obdobím kolem roku 1950 se ve všech zemích prodloužila naděje dožití, zvláště žen. V západoevropských zemích vzrůstala naděje dožití nepřetržitě, maximálních hodnot dosáhla počátkem devadesátých let ve Švédsku (77,2 roku), v Nizozemí (77,1), v Norsku a Švýcarsku, ale i ve Francii a v Itálii (téměř 77 let), jen o málo nižší úroveň naděje dožití byla ve Spojeném království, Rakousku a SRN (75,8 roku). Ve východoevropských zemích došlo k vzestupu zhruba jen do počátku šedesátých let, poté se růst naděje dožití zpomalil, zastavil nebo dokonce se naděje dožití snížila (Maďarsko, Česká a Slovenská republika, ale i Bulharsko - pokles u mužů, stagnace nebo jen mírný vzestup u žen). Příznivější vývoj naděje dožití zaznamenaly bývalá NDR a Polsko, tam nastala stagnace až v osmdesátých letech. Hlavní příčiny tohoto rozdílného vývoje byly uvedeny v předchozí části; jejich důsledkem byla skutečnost, že ve východoevropských zemích byla v roce 1990 naděje dožití nižší o 5-7 roků než v zemích západní Evropy s nejlepšími ukazateli. Přitom ve vyspělých zemích činil v době narození rozdíl v naději dožití mužů a žen 5-6 roků, kdežto v České republice 8,5 roku, ve Slovenské republice 8,8 roku, v Maďarsku a Polsku kolem 9 roků, v Rumunsku a Bulharsku při nižší úrovni u obou pohlaví kolem 7 roků. Ve východoevropských zemích byla tedy také vyšší naděje dožití mužů. Nižší naděje dožití ve východoevropských zemích byla způsobena vyšší úmrtností zvláště na nemoci oběhové soustavy, novotvary i úrazy, a to již od středního věku.

Podrobnější rozbor rozdílů v naději dožití obyvatelstva České republiky, západoevropských zemí s nízkou intenzitou úmrtnosti prokázal, že k největšímu zkrácení naděje dožití dochází v České republice u mužů zvýšenou úmrtností ve věku 50-70 let, u žen ve věku 60-80 let. Jde především o následky vyšší úmrtnosti na nemoci oběhového systému, méně úmrtnosti na novotvary nebo vnější příčiny smrti.

Západoevropské země měly již v poválečných letech nižší kojeneckou úmrtnost, která se pak plynule snižovala až na úroveň 6-8 promile v roce 1990. V zemích východní Evropy byla po válce kojenecká úmrtnost vysoká (v roce 1950 Polsko 111 promile, Slovensko 103, Bulharsko 94, Rumunsko 117), pozdější pokles byl pomalejší a zkrácen nadlepšováním ukazatelů, a až do konce osmdesátých let v nich zůstala úmrtnost kojenců vyšší, nad úroveň 10 promile (Polsko 16 promile, Maďarsko a Bulharsko 15, ale Rumunsko ještě 27 promile - data za rok 1990).

Růst počtu obyvatelstva přirozenou měnou se ve všech evropských zemích postupně zpomaloval, v obou bývalých německých státech, v Rakousku a Maďarsku již docházelo k malým úbytkům : v Rakousku jen v některých letech, v SRN téměř trvale od poloviny sedmdesátých let, v NDR v sedmdesátých letech a v Maďarsku v celém průběhu osmdesátých let. Vyšší relativní přírůstky obyvatelstva přirozenou měnou si udržela ze západních zemí jen Francie a Nizozemí, ze zemí východní Evropy Polsko, Slovenská republika a Rumunsko, přirozeně také zcela atypická Albánie (v osmdesátých letech ještě na úrovni kolem 20 promile díky vysoké porodnosti a nejnižší obecné úmrtnosti necelých 6 promile - ale naděje dožití 72,6 roků v roce 1989, tedy vyšší než v ostatních bývalých socialistických zemích, byť při kojenecké úmrtnosti kolem 30 promile).

Rozdílným vývojem porodnosti a úmrtnosti, ale také zahraničního stěhování se vytvořily v rámci obecného procesu populačního stárnutí dost značné rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva jednotlivých zemí. Počátkem roku 1992 měly nejnižší zastoupení dětí ve věku do 15 let Německo, Itálie, Dánsko a Rakousko (méně než 18 %), naopak nejvyšší Francie a Švédsko kolem 20 %. Větší rozdíly byly mezi východoevropskými zeměmi : Polsko 24 %, Rumunsko a Slovenská republika 23 %, Bulharsko a Maďarsko 19 %, Česká republika 20 %, Albánie však 32 %.

Vyšší zastoupení staršího obyvatelstva ve věku nad 65 let měly díky příznivější intenzitě úmrtnosti západoevropské populace - Švédsko téměř 18 %, Norsko a Spojené království kolem 16 %, na druhé straně Itálie, Španělsko a Portugalsko 14 %, Nizozemí dokonce jen 13 %. Z východoevropských zemí mělo relativně nejvíce starších lidí Maďarsko a Bulharsko (necelých 14 %), Česká republika a bývalá NDR 13 %, Rumunsko 11 %, Slovensko a Polsko málo nad 10 %.

* * * *

Demografické chování východoevropských populací se začalo po pádu totalitních režimů počátkem devadesátých let rychle měnit v návaznosti na změny politické, hospodářské a sociální situace v nich. Snížila se sňatečnost, poté i plodnost a porodnost. Nové ekonomické a sociální postavení mladých lidí povede k rychlému přiblížení charakteristik sňatečnosti a reprodukce úrovni ukazatelů v západoevropských zemích. Větší odpovědnost v reprodukčním chování a zrychlený rozvoj antikoncepce umožní pokles potratovosti, přitom již začal vzrůstat podíl dětí narozených mimo manželství. Snížení úmrtnosti a prodloužení naděje dožití však bude dlouhodobou záležitostí.

Z Á V Ě R

Hlavním populačním problémem světa je rychlý růst počtu obyvatelstva v některých jeho částech a tím hrozící přelidnění celého světa. Hlavním populačním problémem Evropy je současná a zvláště hrozící imigrace, zatím hlavně do západoevropských zemí. Populační problémy České republiky jsou nesrovnatelně nižšího řádu. Přesto by nebylo správné je přezírat.

Dvakrát v novodobé historii hrozila České republice "depopulace", přesněji úbytek obyvatelstva přirozenou měnou. Poprvé to bylo koncem třicátých let po dlouhé hospodářské krizi, podruhé koncem šedesátých let, kdy opět klesla čistá míra reprodukce pod zápornou hranici v delším časovém období. Třetí takováto hrozba se jeví dost reálně počátkem příštího století. Podle demografické prognózy by i při dalším poklesu úmrtnosti a při mírné trvalé imigraci dosáhla Česká republika maximálního počtu obyvatelstva v období kolem roku 2005 na úrovni 10 460 tisíc (střední varianta) a později by docházelo k úbytku. Zastavení růstu a následující úbytek počtu obyvatelstva budou při tom spojeny se zrychlujícím se stárnutím.

V současné době není pro existenci národa tak důležitá jeho početnost ani jeho případné úbytky, pokud ovšem netrvají desetiletí. Větší význam má ekonomicky a sociálně úměrná věková struktura, největší životaschopnost (vitalita) národa - nejen intelektuální a společenská, ale i demografická. Tu nelze kompenzovat imigrací.

Současná demografická situace České republiky nebyla způsobena polistopadovým politickým, hospodářským a sociálním vývojem. Ten jen otevřel cestu k takovému způsobu života a demografickému chování, jaké se vytvářely v západoevropských zemích dvě tři poslední desetiletí. Totalitní režim pouze dočasně zastavil a tím oddálil vznik podmínek pro vytvoření otevřené společnosti. V příštích letech bude velice záležet na tom, jak se s těmito podmínkami česká populace vyrovná i svým demografickým chováním, zvláště při dosavadní neexistenci populační politiky nebo alespoň koncepce.

Cílem publikované studie bylo přispět k dosavadnímu poznání a pochopení dlouhodobých populačních tendencí České republiky jako východiska k vytváření její demografické budoucnosti.

Tabulka I a Obyvatelstvo českých zemí podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1950

Věková skupina	Celkem	Rodinný stav				Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem					
		svob.	žen/vd.	ovd.	rozv.	nejz.	s	ž/v	ov	roz	
Muži											
0-4	447 873	447 873	-	-	-	-	1000	-	-	-	
5-9	361 026	361 026	-	-	-	-	1000	-	-	-	
10-14	277 782	277 782	-	-	-	-	1000	-	-	-	
15-19	320 498	317 840	2 572	26	8	52	992	8	0	0	
20-24	356 655	278 635	76 414	194	751	661	783	215	2	0	
25-29	362 586	123 502	234 355	728	3 654	347	341	647	2	10	
30-34	207 684	310 61	172 060	870	3 507	186	150	829	4	17	
35-39	357 625	33 323	314 833	2 394	6 826	249	93	881	7	19	
40-44	357 778	25 545	320 577	3 912	7 504	240	71	897	11	21	
45-49	330 106	19 800	296 922	5 992	7 183	209	60	900	18	22	
50-54	263 612	12 882	236 417	8 188	5 975	150	49	897	31	23	
55-59	200 409	9 079	177 445	9 729	4 033	123	45	886	49	20	
60-64	163 906	7 233	139 348	14 223	2 977	125	44	851	87	18	
65-69	129 230	5 332	102 475	19 310	1 975	138	41	794	150	15	
70-74	93 358	3 721	64 997	23 409	1 122	109	40	697	251	12	
75-79	57 591	2 026	32 807	22 133	505	120	35	571	385	9	
80+	35 192	1 210	13 902	19 822	163	95	34	396	565	5	
nejz.	2 730	1 209	855	183	51	432	x	x	x	x	
Úhrn*	1 325 641	1 959 079	2 185 979	131 113	46 234	3 236	270	676	40	14	
Ženy											
0-4	430 341	430 341	-	-	-	-	1000	-	-	-	
5-9	348 604	348 604	-	-	-	-	1000	-	-	-	
10-14	272 750	272 750	-	-	-	-	1000	-	-	-	
15-19	312 205	284 147	27 602	129	196	131	911	88	0	1	
20-24	347 765	152 607	190 611	1 096	3 245	206	439	549	3	9	
25-29	378 340	65 379	299 428	4 847	8 526	160	173	792	13	22	
30-34	215 996	22 771	181 471	5 795	5 869	90	105	841	27	27	
35-39	370 582	31 734	312 318	15 275	11 116	139	86	843	41	30	
40-44	368 154	32 123	300 937	23 175	11 763	156	87	818	63	32	
45-49	345 666	32 057	267 230	35 392	10 824	163	93	774	102	31	
50-54	303 849	30 135	215 231	49 487	8 836	160	99	709	163	29	
55-59	245 469	25 730	152 387	61 035	6 167	150	105	621	249	25	
60-64	207 317	20 274	107 003	75 675	4 204	161	98	517	365	20	
65-69	166 737	14 657	68 753	80 563	2 609	155	88	413	483	16	
70-74	123 493	10 176	37 240	74 737	1 195	145	82	302	006	10	
75-79	77 419	5 873	15 405	55 556	473	112	76	199	719	6	
80+	52 035	3 777	4 960	43 027	172	99	73	96	828	3	
nejz.	3 770	1 014	1 569	815	65	307	x	x	x	x	
Úhrn*	4 570 492	1 784 149	2 182 145	526 604	75 260	2 334	208	621	150	21	

* Podíl z úhrnu osob starších 15 let

Jde o obyvatelstvo přítomné; data za bydlící obyvatelstvo nebyla zpracována.

Tabulka I b Obyvatelstvo českých zemí podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1961

Věková skupina	Celkem	Rodinný stav				Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem				
		svob.	žen/vd	ovd.	rozv.	nezj.	s	ž/v	ov	roz
Muži										
0-4	357 739	357 739	-	-	-	1000	-	-	-	-
5-9	427 770	427 770	-	-	-	1000	-	-	-	-
10-14	456 189	456 189	-	-	-	1000	-	-	-	-
15-19	375 196	372 253	2 835	11	24	73	992	8	0	0
20-24	293 964	214 236	78 534	78	970	146	729	267	0	4
25-29	302 696	75 308	222 235	303	4 645	205	249	735	1	15
30-34	331 328	39 663	282 558	649	8 329	129	120	853	2	25
35-39	348 773	29 321	307 255	1220	10 847	130	84	881	4	31
40-44	218 232	13 987	195 405	1258	7 516	66	64	896	6	34
45-49	310 427	17 511	278 680	3 706	10 429	101	56	898	12	34
50-54	337 215	17 652	301 447	7 407	10 580	129	52	894	22	32
55-59	292 264	14 294	257 972	11 761	8 124	113	49	883	40	28
60-64	223 941	9 380	193 058	16 035	5 401	67	42	862	72	24
65-69	152 076	5 981	125 019	18 011	2 998	67	39	822	119	20
70-74	102 124	4 011	76 322	20 125	1616	50	39	748	197	16
75-79	64 011	2 306	40 431	20 439	797	38	36	632	320	12
80 +	43 145	1566	18 652	22 485	401	41	36	433	522	9
nezj.	3 541	1 444	1 037	202	123	735	x	x	x	x
Úhrn*	4 640 631	2 060 611	2 381 440	123 690	72 800	2090	241	701	36	22
Ženy										
0-4	341 181	341 181	-	-	-	1000	-	-	-	-
5-9	407 869	407 869	-	-	-	1000	-	-	-	-
10-14	437 821	437 821	-	-	-	1000	-	-	-	-
15-19	364 081	333 236	30 550	108	134	53	916	84	0	0
20-24	287 566	92 063	191 464	634	3 331	74	320	666	2	12
25-29	299 711	27 114	262 011	1845	8 691	50	91	874	6	29
30-34	338 958	20 845	301 355	4 135	12 570	53	62	889	12	37
35-39	370 626	22 277	322 939	9134	16197	79	60	871	25	44
40-44	232 566	13 287	197 721	10 757	10 759	42	57	851	46	46
45-49	331 018	19 955	259 562	26 857	14 577	67	60	815	81	44
50-54	358 902	24 173	271 546	48 188	14 924	71	67	757	134	42
55-59	324 225	25 917	216 072	70 393	11 775	68	80	667	217	36
60-64	282 155	25 163	155 999	92 071	8 860	62	89	553	326	32
65-69	217 242	21 385	92 330	98 056	5 406	65	98	425	452	25
70-74	156 276	14 829	45 531	92 937	2 943	36	95	291	595	19
75-79	102 551	8 957	18 720	73 432	1 398	44	87	183	716	14
80 +	74 452	5 942	6 017	61 943	526	24	80	81	832	7
nezj.	3 700	1 221	1 206	766	101	406	x	x	x	x
Úhrn*	4 930 900	1 843 235	2 383 023	591 256	112 192	1 194	175	637	158	30

* Podíl z úhrnu osob starších 15 let

Tabulka I c Obyvatelstvo České republiky podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1970

Věková skupina	Celkem	Rodinný stav				Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem				
		svob.	žen/vd	ovd.	rozv.	nezj.	s	ž/v	ov	roz
Muži										
0-4	352 932	352 932	-	-	-	1000	-	-	-	-
5-9	356 172	356 172	-	-	-	1000	-	-	-	-
10-14	358 217	358 217	-	-	-	1000	-	-	-	-
15-19	425 116	420 245	4 748	3	24	96	989	11	0	0
20-24	446 993	287 551	155 721	101	3 420	200	644	348	0	8
25-29	361 508	75 727	274 897	329	10 411	144	210	761	0	29
30-34	282 925	29 757	241 601	452	10 994	121	105	854	2	39
35-39	293 729	22 461	257 840	946	12 366	116	77	878	3	42
40-44	316 262	20 410	279 308	1807	14 624	113	65	883	6	46
45-49	329 776	19 530	290 366	3 529	16 217	134	59	881	11	49
50-54	195 387	9 891	172 624	3 458	9 351	63	50	884	18	48
55-59	284 470	13 478	249 152	9 833	11 898	109	47	876	35	42
60-64	279 046	12 739	239 485	17 319	9 393	110	46	858	62	34
65-69	211 124	9 233	172 719	23 341	5 760	71	44	818	111	27
70-74	134 840	5 401	100 955	25 095	2 957	432	40	751	187	22
75-79	70 946	2 421	46 994	20 289	1 209	33	34	663	286	17
80 +	47 175	1578	22 530	22 526	498	43	33	478	478	11
nezj.	2 893	684	669	73	122	1345	x	x	x	x
Úhrn*	4 749 511	1 998 427	2 509 609	129 101	109 244	3 130	253	682	35	30
Ženy										
0-4	335 719	335 719	-	-	-	1000	-	-	-	-
5-9	338 162	338 162	-	-	-	1000	-	-	-	-
10-14	340 464	340 464	-	-	-	1000	-	-	-	-
15-19	405 713	370 955	34 371	54	251	82	914	85	0	1
20-24	430 369	139 480	280 154	1044	9 558	133	324	651	3	22
25-29	353 051	32 885	301 408	2 195	16 484	79	93	854	6	47
30-34	280 302	13 587	249 276	3 349	14 026	64	48	890	12	50
35-39	296 215	11 072	261 343	6 301	17 448	51	37	883	21	59
40-44	330 699	13 096	283 999	12 380	21 155	69	40	859	37	64
45-49	358 985	16 401	294 346	24 632	23 521	85	46	820	68	66
50-54	215 857	10 289	167 566	25 459	12 473	70	48	776	118	58
55-59	318 718	16 956	223 672	62 013	15 975	102	53	702	195	50
60-64	325 546	20 323	193 094	98 088	13 908	133	62	593	302	43
65-69	276 037	20 561	124 897	120 955	9 498	126	75	453	438	34
70-74	214 673	18 235	66 755	123 412	5 873	398	85	312	576	27
75-79	134 871	12 768	25 144	94 045	2 812	102	95	186	698	21
80 +	100 394	9 006	7 789	82 036	1 475	88	90	77	818	15
nezj.	2 411	480	651	307	61	912	x	x	x	x
Úhrn*	5 058 186	1 720 439	2 514 465	656 270	164 518	4 905	175	622	162	41

* Podíl z úhrnu osob starších 15 let

Tabulka I d Obyvatelstvo České republiky podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1980

Věková skupina	Celkem	Rodinný stav		Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem						
		svob.	žen/vd	ovd.	rozv.	nezj.	s	ž/v	ov	roz
Muži										
0-4	443 192	443 192	-	-	-	-	1000	-	-	-
5-9	440 152	440 152	-	-	-	-	1000	-	-	-
10-14	351 187	351 187	-	-	-	-	1000	-	-	-
15-19	352 145	347 494	4 240	4	33	374	988	12	0	0
20-24	356 197	237 851	114 319	61	3 659	307	669	321	0	10
25-29	420 100	97 994	306 462	322	15 101	221	233	730	1	36
30-34	436 548	491 50	362 584	618	23 945	251	113	831	1	55
35-39	351 298	27 897	299 492	838	22 851	220	80	853	2	65
40-44	272 988	18 177	234 705	1368	18 580	158	67	860	5	68
45-49	280 477	16 402	242 261	2 805	18 857	152	59	864	10	67
50-54	293 420	15 763	253 827	5 237	18 467	126	54	865	18	63
55-59	290 939	15 110	249 869	9 189	16 620	151	52	859	32	57
60-64	160 364	7 310	136 460	8 428	8 099	67	46	851	5C	53
65-69	211 744	9 255	172 483	20 874	9 052	80	44	815	98	43
70-74	169 858	7 262	172 808	29 061	5 651	76	43	753	171	33
75-79	95 390	3 928	62 665	26 356	2 395	46	41	657	277	25
80+	54 380	1 992	26 022	25 130	10 59	177	37	480	464	19
nezj.	7 716	2 204	4 277	376	406	406	x	x	x	x
Úhrn*	4 988 095	2 092 320	2 597 474	130 667	164 822	2 812	229	692	35	44
Zeny										
0-4	422 477	422 477	-	-	-	-	1000	-	-	-
5-9	419 859	419 859	-	-	-	-	1000	-	-	-
10-14	335 148	335 148	-	-	-	-	1000	-	-	-
15-19	335 653	307 237	27 859	61	241	255	916	83	0	1
20-24	341 969	101 603	230 468	777	8 958	163	297	674	3	26
25-29	408 064	36 341	347 782	2 166	21 634	141	89	853	5	53
30-34	425 190	21 344	369 827	4 129	29 715	175	50	870	10	70
35-39	347 065	13 411	297 836	6 618	29 075	125	39	858	19	84
40-44	275 446	9 062	233 149	9 728	23 446	61	33	847	35	85
45-49	290 132	8 815	238 087	18 236	24 907	87	30	821	63	86
50-54	319 604	11 136	247 470	34 710	26 179	109	35	774	109	82
55-59	338 780	14 163	234 268	64 776	25 460	113	42	692	191	75
60-64	195 870	8 589	116 500	58 401	12 277	103	44	595	298	63
65-69	276 968	13 767	130 915	117 843	14 322	121	50	473	425	52
70-74	251 553	14 856	83 052	142 962	10 546	137	59	330	569	42
75-79	174 292	12 230	33 854	122 341	5 758	109	70	194	703	33
80+	138 844	11 564	11 351	112 372	3 383	174	83	82	810	25
nezj.	6 918	1 261	3 596	1 471	425	165	x	x	x	x
Úhrn*	5 303 832	1 762 863	2 606 014	696 591	236 326	2 038	142	632	169	57

* Podíl z úhrnu osob starších 15 let

Tabulka I e Obyvatelstvo České republiky podle rodinného stavu a pětiletých věkových skupin v roce 1991

Věková skupina	Celkem	Rodinný stav		Z 1000 osob se zjišť. rod. stavem						
		svob.	žen/vd	ovd.	rozv.	nezj.	s	ž/v	ov	roz
Muži										
0-4	329 281	329 281	-	-	-	-	1000	-	-	-
5-9	347 516	347 516	-	-	-	-	1000	-	-	-
10-14	431 252	431 252	-	-	-	-	1000	-	-	-
15-19	445 045	438 103	6 496	10	64	372	985	15	0	0
20-24	350 650	233 489	112 075	51	4 475	560	667	320	0	13
25-29	350 797	96 658	237 978	178	15 398	585	276	679	1	44
30-34	344 651	52 152	266 694	454	24 752	599	152	775	1	72
35-39	405 606	43 491	321 816	1 131	38 447	721	107	795	3	95
40-44	423 292	33 284	341 580	2 323	45 361	744	79	808	6	107
45-49	338 734	21 300	277 806	3 259	35 801	568	63	821	10	106
50-54	256 437	13 681	214 925	4 448	23 053	330	54	839	17	90
55-59	244 635	11 377	207 114	7 613	18 287	244	47	847	31	75
60-64	241 140	10 383	201 914	13 652	14 942	249	43	838	57	62
65-69	211 519	8 931	171 399	20 191	10 790	208	42	811	96	51
70-74	105 015	4 040	80 587	15 679	4 618	91	39	768	149	44
75-79	98 083	3 528	66 206	24 801	3 459	89	36	676	253	35
80+	75 523	2 608	37 850	33 167	1 821	77	34	502	440	24
nezj.	759	234	133	32	48	312	x	x	x	x
Úhrn*	4 999 935	2 081 308	2 544 574	126 989	241 316	5 749	250	655	33	62
Zeny										
0-4	313 583	313 583	-	-	-	-	1000	-	-	-
5-9	331 826	331 826	-	-	-	-	1000	-	-	-
10-14	410 978	410 978	-	-	-	-	1000	-	-	-
15-19	425 367	393 948	30 709	48	332	330	927	72	0	1
20-24	334 835	117 255	205 988	516	10 688	388	351	616	1	32
25-29	337 298	36 667	275 365	1 425	23 535	306	109	817	4	70
30-34	334 819	19 068	280 584	2 969	31 977	229	57	839	9	95
35-39	400 026	16 548	329 819	6 646	46 734	279	41	825	17	117
40-44	420 564	14 713	339 450	12 696	53 453	252	35	808	30	127
45-49	345 045	11 026	272 338	18 849	42 594	238	32	790	55	123
50-54	269 928	7 670	207 131	27 317	27 650	160	28	768	101	103
55-59	272 208	7 239	191 710	48 276	24 802	181	27	705	177	91
60-64	293 388	8 896	176 560	83 503	24 209	220	30	602	285	83
65-69	294 084	10 827	136 108	125 754	21 151	244	37	463	428	72
70-74	161 093	6 291	52 835	92 519	9 297	151	39	328	575	58
75-79	174 864	7 678	34 955	124 210	78 666	155	44	200	711	45
80+	181 776	10 137	15 299	150 259	5 858	223	56	84	828	32
nezj.	598	126	137	127	37	171	x	x	x	x
Úhrn*	5 302 280	1 724 468	2 548 988	695 114	330 183	3 527	157	601	164	78

* Podíl z úhrnu osob starších 15 let

Tabulka II Věkové složení obyvatelstva a poměr pohlaví

Věková skupina	Z 1 000 osob bylo ve věku						Na 1000 mužů bylo žen			
	1921	1950	1961	1970	1980	1991	1921	1950	1970	1991
0 - 4	68,6	98,7	73,0	70,2	84,1	62,4	971	961	951	952
5 - 9	97,4	79,8	87,3	70,8	83,6	65,9	990	966	949	955
10 - 14	101,9	61,9	93,4	71,2	66,7	81,7	988	982	950	953
15 - 19	107,7	71,1	77,2	84,7	66,8	84,5	1001	974	954	956
20 - 24	95,6	79,2	60,8	89,5	67,8	66,5	1101	975	963	955
25 - 29	79,2	83,3	62,9	72,9	80,5	66,8	1183	1043	977	962
30 - 34	69,9	47,6	70,0	57,4	83,7	66,0	1172	1040	991	971
35 - 39	65,1	81,9	75,2	60,2	67,7	78,2	1140	1036	1008	986
40 - 44	60,5	81,6	47,1	66,0	53,3	81,9	1111	1029	1046	994
45 - 49	66,2	76,0	67,0	70,2	55,4	66,4	1097	1047	1089	1019
50 - 54	49,7	63,8	72,7	41,9	59,6	51,1	1092	1153	1105	1053
55 - 59	41,3	50,1	64,4	61,5	61,2	50,3	1109	1225	1120	1113
60 - 64	36,0	41,7	52,9	61,6	34,6	51,9	1193	1265	1167	1217
65 - 69	26,5	33,3	38,6	49,7	47,5	49,1	1234	1290	1307	1390
70 - 74	18,0	24,4	27,0	35,6	41,0	25,8	1327	1323	1592	1534
75 - 79	10,0	15,2	17,4	21,0	26,2	26,5	1344	1344	1901	1783
80 - 84	4,3	7,1	8,6	10,3	13,3	17,0	1449	1415	2 073	2175
85 - 89	1,2	2,2	3,0	3,8	4,5	6,4	1716	1626	2236	2 858
90 - 94	0,3	0,4	0,6	0,9	1,0	1,4	1851	1797	2 310	3 807
95 +	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	1887	2 283	2486	4 952
nejz.	0,6	0,7	0,8	0,5	1,4	0,1	x	x	x	x
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1084	1057	1065	1060

Tabulka III Počty dětí ve věku do 15 let

Věková skupina	S č í t á n í				
	1950	1961	1970	1980	1991
	Počty				
0 - 4	878 214	698 920	688 651	865 669	642 864
5 - 9	709 630	835 639	694 334	860 011	679 342
10 - 14	550 532	894 010	698 681	686 335	842 230
Celkem	2 138 376	2 428 569	2 081 666	2 412 015	2 164 436
	Podíl z úhrnu obyvatelstva (v %)				
0 - 4	9,8	7,3	7,0	8,4	6,2
5 - 9	8,0	8,7	7,1	8,4	6,6
10 - 14	6,2	9,3	7,1	6,7	8,2
Celkem	24,0	25,3	21,2	23,5	21,0

Tabulka IV Počty osob ve věku nad 80 let

Věková skupina	S č í t á n í				
	1950	1961	1970	1980	1991
	A Počty úhrnem				
80 - 84	62 947	82 219	100 809	135 499	174 970
85 - 89	20 036	28 854	37 366	46 211	65 627
90 - 94	3 896	5 885	8 362	10 057	14 958
95 +	348	639	1032	1457	1744
Celkem	87 227	117 597	147 569	193 224	257 299
	Muži				
80 - 84	26 062	30 508	32 805	39 916	55 106
85 - 89	7 631	10 491	11548	11 812	17 012
90 - 94	1393	1963	2 526	2 329	3 112
95 +	106	183	296	323	293
Celkem	35192	43 145	47175	54 380	75 523
	Ženy				
80 - 84	36 885	51 711	68 004	95 583	119 864
85 - 89	12 405	18 363	25 818	34 399	48 615
90 - 94	2 503	3 922	5 836	7 728	11 846
95 +	242	456	736	1134	1451
Celkem	52 035	74 452	100 394	138 844	181 776
	B Podíl z úhrnu obyvatelstva (v %)				
80 - 84	0,71	0,86	1,03	1,33	1,70
85 - 89	0,22	0,30	0,38	0,45	0,64
90 - 94	0,04	0,06	0,09	0,10	0,14
95 +	0,00	0,01	0,01	0,01	0,02
Celkem	0,97	1,23	1,51	1,89	2,50
	Podíl z počtu mužů (v %)				
80 - 84	0,60	0,66	0,69	0,80	1,10
85 - 89	0,18	0,23	0,24	0,24	0,34
90 - 94	0,03	0,04	0,05	0,05	0,06
95 +	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01
Celkem	0,81	0,93	0,99	1,09	1,51
	Podíl z počtu žen (v %)				
80 - 84	0,81	1,05	1,34	1,80	2,26
85 - 89	0,27	0,37	0,51	0,65	0,92
90 - 94	0,05	0,08	0,12	0,15	0,22
95 +	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03
Celkem	1,14	1,31	1,98	2,62	3,43

Tabulka V Obyvatelstvo podle charakteristických věkových skupin (v tisících)

Věková skupina	S č í t á n í				
	1950	1961	1970	1980	1991
	Počty				
0- 14	2138	2 429	2 082	2 412	2 164
Produktivní věk	5400	5 394	5 607	5 797	6 028
Poproduktivní věk	1352	1742	2 114	2068	2 109
15-59	5 645	5 718	5 926	6 136	6300
60 a více	1107	1418	1795	1729	1837
z toho 65 a více	735	912	1190	1373	1302
nezjištěno	6	7	5	15	1
Celkem	8 896	9 572	9 808	10 292	10 302
	Podíl z úhrnu obyvatelstva (v %)				
0-14	24,0	25,3	21,2	23,5	21,0
Produktivní věk	60,7	56,4	57,2	56,3	58,5
Poproduktivní věk	15,2	18,2	21,5	20,1	20,5
15-59	63,5	59,8	60,4	59,6	61,2
60 a více	12,4	14,8	18,3	16,8	17,8
z toho 65 a více	8,3	9,5	12,1	13,3	12,6
nezjištěno	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka VI Složení obyvatelstva podle příslušnosti k odvětvím národního hospodářství

Odvětví	Úhrn obyvatelstva							Ekon. aktivní	
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1980	1991	
Zemědělství, lesnictví a rybářství	31,3	25,5	18,4	15,9	11,7	10,2	12,0	11,6	
Průmysl a výrobní řemesla	33,4	33,2	33,3	37,5	34,4	33,2	41,1	37,3	
Stavebnictví	5,6	6,3	4,5	7,5	7,2	7,7	8,6	7,6	
Doprava a spoje	5,3	7,1	7,4	5,7	5,9	5,4	6,3	6,7	
Obchod, peněžnictví a pojišťovnictví	5,7	7,6	7,8	5,6	121,3	22,2	32,0	36,8	
Ostatní nevýrobní odvětví	8,1	8,4	9,9	12,1	J				
Osoby bez výdělečné činnosti a nezjištěno	10,6	11,9	18,7	15,7	19,5	21,3			
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

1) Včetně učňů

Pramen: Demografická příručka 1982

Tabulka VII Počty svobodných osob a osob žijících v manželství ve věku nejvyšší sňatečnosti a plodnosti

Věk	Muži					Ženy				
	S č í t á n í					S č í t á n í				
	1950	1961	1970	1980	1991	1950	1961	1970	1980	1991
	S v o b o d n í									
16	61 121	78 446	83 252	76 927	96 032	58 012	76 020	79 203	72 505	91 854
17	64 142	80 239	84 341	71363	92 322	59 673	75 604	78 697	66 816	85 924
18	66 131	70 287	86 339	64 944	81555	57 153	59 569	73 501	55 049	70 484
19	68 855	65 536	84 184	61 278	72 262	52 781	46 327	61824	43 327	53 122
20	63 856	62 135	78 851	58 031	64 654	43 314	33 624	46 607	31847	39 473
21	59 637	51605	69 013	53 382	54 630	35 648	22 869	33 413	23 498	28 340
22	55 954	41565	58 751	49 772	45 400	29 102	15 993	25162	19 173	20 996
23	55 311	32 949	46 821	42 368	37 533	24 211	11 233	19 711	15 064	16 014
24	43 877	25 982	34 115	34 298	31272	20 332	8 344	14 587	12 021	12 432
25	34 942	20 621	22 032	27 388	26 291	17 248	6 806	9 327	9 700	10 177
26	29 911	17177	18 794	22 360	23 133	15 283	5 772	7 824	8 182	8 707
27	23 945	14 087	14 651	18 539	19 628	12 882	5 042	6 537	6 855	7 465
28	19 771	12 282	10 935	16 180	14 607	11 158	4 744	4 982	6 122	5 599
29	14 933	11 141	9 315	13 527	12 999		4 750	4 215	5 482	4 719
	Ženatí muži, vdané ženy									
16	20	-	9	108	38	771	316	257	321	233
17	122	55	74	134	124	2 931	2 024	1858	1626	1 443
18	579	546	875	859	1553	7 750	8 983	9 537	7 922	8 951
19	1848	2 234	3 788	3 062	4 781	15 979	19 192	22 706	17 847	20 082
20	4 758	4 112	8 533	6 115	9 579	23 676	29 960	36 343	28 149	30 593
21	9 411	8 766	16 450	10 612	15 371	32 129	35 983	47 856	36 812	37 226
22	14 664	14 704	30 888	20 831	21635	38 384	38 891	59 183	48 302	42131
23	20 358	22 058	45 608	33 015	29 345	45 499	42 069	67 480	55 639	46 135
24	27 223	28 894	54 242	43 746	36 145	50 923	44 561	69 292	61566	49 903
25	34 657	34 482	50 387	51571	42 294	55 395	47 038	59 955	64 579	53 854
26	44 389	39 849	57 733	57 463	48 973	60 263	49 811	64 886	67 603	58 182
27	48 729	45 764	58 882	62161	51313	61 219	52 053	63 468	69 761	58 376
28	54 351	49 308	54 171	66 062	47 230	63 567	55 448	57 058	72 050	52 717
29	52 229	52 832	53 724	69 205	48 168	58 984	57 661	56 041	73 789	52 236

Tabulka VIII Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1919-1993

Průměr let, rok	Střední stav obyvatelstva	Sňatky	Rozvody	Živě narození	Z e m ě l í celkem	z toho do 1 roku	Přirozený přírůstek
1920-24	10 113 864	112 636	4 658	244 160	157 936	37 672	86 224
1925-29	10 491 059	99 204	4 615	213 215	150 557	28 325	62 658
1930-34	10 743 533	94 452	5 333	188 216	141302	21471	46 914
1935-39 ¹⁾	10 919 523	98 403	7 062	166 321	141924	16 025	24 397
1940-44 ²⁾	11 097 423	94 650	8 333	216 355	154 690	19 295	61665
1945-49	9 353 425	92 420	10 598	198 940	126184	17 250	72 756
1950-54	9 117 000	81221	10 535	179 001	100 412	8 380	78 589
1955-59	9 502 994	70 943	12 872	150 911	95 274	3 782	55 637
1960-64	9 653 680	77 233	14 039	139 343	99 053	2 761	40 290
1965-69	9 847 972	86 666	18 036	141530	111141	3 130	30 389
1970-74	9 883 684	95 078	23 553	168 334	123 231	3 315	45103
1975-79	10 184 415	92 029	26 080	182 386	126 169	3 296	56 217
1980-84	10 319 525	78 981	28 496	142 870	132 674	2 175	10 196
1985-89	10 348 986	81757	30 623	132 236	128 982	1531	3 254
1919 ³⁾	9 921710	123 263	2 056	189 675	177 428	27 790	12 247
1920	9 978 420	135 714	3 618	244 668	176 562	41439	68106
1921	10 002 030	125 417	4 902	257 281	161 321	43 041	95 960
1922	10 112 730	107 341	5 523	248 728	163 366	39 374	85 362
1923	10 198 370	98 922	4 683	241230	142 335	32 874	98 895
1924	10 277 770	95 786	4 566	228 894	146 098	31634	82 796
1925	10 369 760	96 787	4 585	225 555	146 450	29 735	79 105
1926	10 442 610	96 175	4 448	219 802	148 298	29 953	71504
1927	10 495 940	96 294	4 625	208 711	155 479	29 420	53 232
1928	10 549 221	102 264	4 768	208 942	147 064	26 564	61878
1929	10 597 761	104 498	4 650	203 064	155 493	25 951	47 571
1930	10 648 057	101158	4 962	207 224	142159	25 268	65 065
1931	10 702 208	96 349	5 252	196 214	144 534	22 513	51680
1932	10 750 003	95 075	5171	190 397	142 997	21483	47 400
1933	10 791 313	92 433	5 240	176 201	140 906	19 662	35 295
1934	10 826 082	87 247	6 038	171042	135 914	18 431	35 128
1935	10 853 125	85 247	6 359	161748	140 878	17 025	20 870
1936	10 872 519	88 486	7 552	157 992	139 093	16 295	18 899
1937	10 888 540	93 309	7268	155 996	139 558	15 715	16 438
1938 ⁴⁾	10 877 442	90 391	6 690	163 525	143 115	15161	20 410
1939	11105 990	134 582	7 441	192 344	146 976	15 928	45 368
1940	11159 539	115 261	7 945	218 043	153 499	17 999	64 544
1941	11129 373	95 720	7668	208 913	152 048	17 882	56 865
1942	11 054 018	103 008	7992	199 259	153 096	17 864	46 163
1943	11 034 846	85 138	8 508	225 379	153 349	20 820	72 030
1944	11109 341	74124	9 554	230 183	161 457	21 911	68 726
1945	10 692 912	80133	9 410	194 182	184 944	23 973	9 238
1946	9 523 266	93 909	11711	210 454	134 568	19 721	75 886
1947	8 765 230	97 815	10 409	206 745	105 277	15 962	101468
1948	8 893 104	95 844	10 834	197 837	101 501	14138	96 336
1949	8 892 613	93 898	10 625	185 484	104 632	12 454	80 852

Tabulka VIII Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1919-1993

Průměr let rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození na 1 000 obyvatel	Zemřelí	Přiroz. přírůst.	Rozvody- na 100 sňatků	Kojenec- ká úmrt- nost ⁵⁾
1920-24	11,1	0,46	24,1	15,6	8,5	4,1	154,3
1925-29	9,5	0,44	20,3	14,3	6,0	4,7	132,8
1930-34	8,8	0,50	17,5	13,2	4,3	5,6	114,1
1935-39 ²⁾	9,0	0,65	15,2	13,0	2,2	7,2	96,3
1940-44 ³⁾	8,5	0,75	19,5	13,9	5,6	8,8	89,2
1945-49	9,9	1,13	21,3	13,5	7,8	11,5	86,7
1950-54	8,9	1,16	19,6	11,0	8,6	13,0	46,8
1955-59	7,5	1,35	15,9	10,0	5,9	18,1	25,1
1960-64	8,0	1,45	14,4	10,3	4,1	18,2	19,8
1965-69	8,8	1,83	14,4	11,3	3,1	20,8	22,1
1970-74	9,6	2,38	17,0	12,5	4,5	24,8	19,7
1975-79	9,0	2,56	17,9	12,4	5,5	28,3	18,1
1980-84	7,7	2,76	13,8	12,9	0,9	36,1	15,2
1985-89	7,9	2,96	12,8	12,5	0,3	37,5	11,6
1919 ⁴⁾	12,4	0,21	19,1	17,9	1,2	1,7	146,5
1920	13,6	0,36	24,5	17,7	6,8	2,7	169,4
1921	12,5	0,49	25,7	16,1	9,6	3,9	167,3
1922	10,6	0,55	24,6	16,2	8,4	5,1	158,3
1923	9,7	0,46	23,7	14,0	9,7	4,7	136,3
1924	9,3	0,44	22,3	14,2	8,1	4,8	138,2
1925	9,3	0,44	21,8	14,1	7,7	4,7	131,8
1926	9,2	0,43	21,0	14,2	6,8	4,6	136,3
1927	9,2	0,44	19,9	14,8	5,1	4,8	141,0
1928	9,7	0,45	19,8	13,9	5,9	4,7	127,1
1929	9,9	0,44	19,2	14,7	4,5	4,4	127,8
1930	9,5	0,47	19,5	13,4	6,1	4,9	121,9
1931	9,0	0,49	18,3	13,5	4,8	5,5	114,7
1932	8,8	0,48	17,7	13,3	4,4	5,4	112,8
1933	8,6	0,49	16,3	13,1	3,2	5,7	111,6
1934	8,1	0,56	15,8	12,6	3,2	6,9	107,8
1935	7,9	0,59	14,9	13,0	1,9	7,5	105,3
1936	8,1	0,69	14,5	12,8	1,7	8,5	103,1
1937	8,6	0,67	14,3	12,8	1,5	7,8	100,7
1938 ⁵⁾	8,3	0,62	15,0	13,2	1,8	7,4	92,7
1939	12,1	0,67	17,3	13,2	4,1	5,5	82,8
1940	10,3	0,71	19,5	13,8	5,7	6,9	82,5
1941	8,6	0,69	18,8	13,7	5,1	8,0	85,6
1942	9,3	0,72	18,0	13,8	4,2	7,8	89,7
1943	7,7	0,77	20,4	13,9	6,5	10,0	92,4
1944	6,7	0,86	20,7	14,5	6,2	12,9	95,2
1945	7,5	0,88	18,2	17,3	0,9	11,7	123,5
1946	9,9	1,23	22,1	14,1	8,0	12,5	93,7
1947	11,2	1,19	23,6	12,0	11,6	10,6	77,2
1948	10,8	1,22	22,2	11,4	10,8	U,3	71,5
1949	10,6	1,19	20,9	11,8	9,1	11,3	67,1

Tabulka VIII Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1919-1993

Průměr let, rok	Střední stav obyvatelstva	Sňatky	Rozvody	Živě narození	Z e m ě l í celkem	Z toho do 1 roku	Přirozený přírůstek
1950	8 925 122	95166	11 312	188 341	103 203	12 088	85 138
1951	9 023 170	91333	10 261	185 570	102 658	10 601	82 912
1952	9 125 183	78 579	11 219	180 143	97 726	8 089	82 417
1953	9 220 908	70 309	9 897	172 547	98 837	6 034	73 710
1954	9 290 617	70 720	9 989	168 402	99 636	5 086	68 766
1955	9 365 969	71263	12 221	165 874	93 300	4 627	72 574
1956	9 442 040	80 701	12 809	162 509	93 526	4 181	68 983
1957	9 513 758	62 760	12 521	155 429	98 687	3 919	56 742
1958	9 574 650	68 635	13 589	141 762	93 697	3 461	48 065
1959	9 618 554	71354	13 222	128 982	97 159	2 721	31 823
1960	9 659 818	74173	12 970	128 879	93 863	2 581	35 016
1961	9 588 016	74 003	13 939	131 019	94 973	2 534	36 046
1962	9 621 808	77 296	14 137	133 557	104 318	2 815	29 239
1963	9 668 741	80 118	14 703	148 840	100 129	2 927	48 711
1964	9 730 019	80 573	14 446	154 420	101 984	2 948	52 436
1965	9 785 102	81757	16 196	147 438	105 108	3 497	42 330
1966	9 826 188	84 807	17 435	141162	105 784	3 095	35 378
1967	9 854 241	87 214	17 352	138 448	108 967	2 973	29 481
1968	9 877 632	89146	18 647	137 437	115 195	2 969	22 242
1969	9 896 695	90 408	20 550	143 165	120 653	3113	22 512
1970	9 805 157	90 624	21 516	147 865	123 327	2 987	24 538
1971	9 830 602	91864	23 616	154 180	122 375	3 114	31805
1972	9 868 379	95 337	22 392	163 661	119 205	3 194	44 456
1973	9 919 519	99 518	25 271	181 750	124 437	3 536	57 313
1974	9 994 761	98 048	24 970	194 215	126 809	3 744	67 406
1975	10 062 366	97 373	26 154	191776	124 314	3 713	67 462
1976	10 128 220	94 929	25 544	187 378	125 232	3 580	62 146
1977	10 189 312	93 011	25 442	181 763	126 214	3 407	55 549
1978	10 245 686	90 338	27 071	178 901	127136	3 053	51765
1979	10 296 489	84 496	26191	172 112	127 949	2 726	44 163
1980	10 326 792	78 343	27 218	153 801	135 537	2 592	18 264
1981	10 303 208	77 453	27 608	144 438	130 407	2 226	14 031
1982	10 314 321	76,978	27 821	141 738	130 765	2 130	10 973
1983	10 322 823	80 417	29 319	137 431	134 474	1997	2 957
1984	10 330 481	81 714	30 514	136 941	132 188	1932	4 753
1985	10 336 742	80 653	30 489	135 881	131641	1694	4 240
1986	10 340 737	81638	29 560	133 356	132 585	1639	771
1987	10 348 834	83 773	31036	130 921	127 244	1577	3 677
1988	10 356 359	81458	30 652	132 667	125 694	1463	6 973
1989	10 362 257	81262	31376	128 356	127 747	1280	609
1990	10 362 740	90 953	32 055	130 564	129 166	1410	1 398
1991	10 308 682	71973	29 366	129 354	124 290	1343	5 064
1992	10 315 098	74 060	28 572	121 705	120 337	1204	1 368
1993p	10 328 017	66 033	30 227	121025	118 185	1028	2 840

1) bez obcí připojených z Valtická, bez Htučinska a neúplné údaje z Těšínská
2) v letech 1938-1945 rekonstrukce dat za území České republiky

Tabulka VIII Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1919-1993

Průměr let rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození na 1 000 obyvatel	Zemřelí	Přiroz. přírůst.	Rozvody- na 100 sňatků	Kojenec- ká úmrtnost ^{*)}
1950	10,7	1,27	21,1	11,6	9,5	11,9	64,2
1951	10,1	1,14	20,6	11,4	9,2	11,2	57,1
1952	8,6	1,23	19,7	10,7	9,0	14,3	44,9
1953	7,6	1,07	18,7	10,7	8,0	14,1	35,0
1954	7,6	1,08	18,1	10,7	7,4	14,1	30,2
1955	7,6	1,30	17,7	10,0	7,7	17,1	27,9
1956	8,5	1,36	17,2	9,9	7,3	15,9	25,7
1957	6,6	1,32	16,3	10,4	5,9	20,0	25,2
1958	7,2	1,42	14,8	9,8	5,0	19,8	24,4
1959	7,4	1,37	13,4	10,1	3,3	18,5	21,1
1960	7,7	1,34	13,3	9,7	3,6	17,5	20,0
1961	7,7	1,45	13,7	9,9	3,8	18,8	19,3
1962	8,0	1,47	13,9	10,8	3,1	18,3	21,1
1963	8,3	1,52	15,4	10,4	5,0	18,4	19,7
1964	8,3	1,48	15,9	10,5	5,4	17,9	19,1
1965	8,4	1,66	15,1	10,7	4,4	19,8	23,7
1966	8,6	1,77	14,4	10,8	3,6	20,6	21,9
1967	8,9	1,76	14,0	11,1	2,9	19,9	21,5
1968	9,0	1,89	13,9	11,7	2,2	20,9	21,6
1969	9,1	2,08	14,5	12,2	2,3	22,7	21,7
1970	9,2	2,19	15,1	12,6	2,5	23,7	20,2
1971	9,3	2,40	15,7	12,4	3,3	25,7	20,2
1972	9,7	2,27	16,6	12,1	4,5	23,5	19,5
1973	10,0	2,55	18,3	12,5	5,8	25,4	19,5
1974	9,8	2,50	19,4	12,7	6,7	25,5	19,3
1975	9,7	2,60	19,1	12,4	6,7	26,9	19,4
1976	9,4	2,52	18,5	12,4	6,1	26,9	19,1
1977	9,1	2,50	17,8	12,4	5,4	27,4	18,7
1978	8,8	2,64	17,5	12,4	5,1	30,0	17,1
1979	8,2	2,54	16,7	12,4	4,3	31,0	15,8
1980	7,6	2,64	14,9	13,1	1,8	34,7	16,9
1981	7,5	2,68	14,0	12,7	1,3	35,6	15,4
1982	7,5	2,70	13,7	12,7	1,0	36,1	15,0
1983	7,8	2,84	13,3	13,0	0,3	36,5	14,5
1984	7,9	2,95	13,3	12,8	0,5	37,3	14,1
1985	7,8	2,95	13,1	12,7	0,4	37,8	12,5
1986	7,9	2,86	12,9	12,8	0,1	36,2	12,3
1987	8,1	3,00	12,7	12,3	0,4	37,0	12,0
1988	7,9	2,96	12,8	12,1	0,7	37,6	11,0
1989	7,8	3,03	12,4	12,3	0,1	38,6	10,0
1990	8,8	3,09	12,6	12,5	0,1	35,2	10,8
1991	7,0	2,85	12,5	12,1	0,4	40,8	10,4
1992	7,2	2,77	11,8	11,7	0,1	38,6	9,9
1993p	6,4	2,93	11,7	11,4	0,3	45,8	8,5

3) změny definice živě narozených dětí a zemřelých kojenců v letech 1949, 1952 a zpětně v roce 1965

Tabulka IX Charakteristiky plodnosti a potratovosti

Průměr let, rok	Úhrnná plod- nost 1)	Míra repro- dukce hrubá	Míra repro- dukce čistá	Prů- měrný věk matek	Podíl naroz. mimo manž.	Potraty		U P T na 100 narozе- ných	U P T na 100 narozе- ných	U P T ze 100 ukonč. těhot.
						celkem	z toho U P T			
1945-49 ^{a)}	2,92	1,40	1,29	28,1	8,4					
1950-54	2,71	1,31	1,24	27,1	5,8					
1955-59 ^{a)}	2,40	1,16	1,12	26,2	5,6	45 162	55 474	53,7	40,6	26,4
1960-64	2,19	1,07	1,04	25,4	4,7	79 741	61 327	56,7	43,6	27,8
1965-69	1,96	0,95	0,92	25,2	5,3	85 317	68 195	59,9	47,8	29,9
1970-74	2,16	1,05	1,02	26,1	4,9	83 180	63 698	49,1	37,6	25,2
1975-79	2,35	1,15	1,12	25,0	4,7	80 689	60 385	44,0	32,9	22,9
1980-84	2,00	0,97	0,95	24,6	6,4	91 216	73 921	63,5	51,5	31,5
1985-89	1,92	0,94	0,92	24,7	7,5	113 474	98 011	85,4	73,8	39,8
1945	2,67	1,30	1,18	X	9,2					
1946	3,25	1,57	1,44	28,4	9,1					
1947	3,05	1,48	1,35	28,1	8,7					
1948	2,89	1,39	1,27	27,9	7,9					
1949	2,74	1,33	1,21	27,5	6,9					
1950	2,83	1,37	1,25	27,3	6,4					
1951	2,79	1,35	1,23	27,1	5,8					
1952	2,72	1,31	1,23	27,0	5,5					
1953	2,62	1,27	1,20	27,0	5,3	25 175		14,4		
1954	2,58	1,25	1,20	26,9	5,7	25 773		15,1		
1955	2,58	1,25	1,20	26,7	5,6	25 850		15,4		
1956	2,56	1,25	1,20	26,5	5,7	25 079		15,3		
1957	2,48	1,20	1,15	26,3	5,8	27 967		17,8		
1958	2,28	1,11	1,07	25,9	5,4	67 643	49 035	47,2	34,2	23,3
1959	2,09	1,01	0,98	25,5	5,1	79 269	61 914	60,8	47,5	29,5
1960	2,09	1,01	0,98	25,4	4,9	85 213	67 550	65,5	51,9	31,4
1961	2,11	1,03	1,00	25,4	4,6	87 362	70 062	66,1	53,0	31,9
1962	2,12	1,03	1,00	25,3	4,5	83 565	66 031	62,0	49,0	30,3
1963	2,31	1,12	1,09	25,4	4,8	71 677	51 470	47,8	34,3	23,2
1964	2,34	1,13	1,10	25,6	4,9	70 888	51 524	45,5	33,1	22,7
1965	2,18	1,06	1,02	25,6	5,0	76 341	58 554	51,4	39,4	26,0
1966	2,02	0,98	0,95	25,4	5,3	83 316	65 818	58,6	46,3	29,2
1967	1,91	0,93	0,90	25,2	5,3	86 731	69 850	62,2	50,1	30,9
1968	1,84	0,90	0,87	25,1	5,4	89 089	72 488	64,4	52,4	31,9
1969	1,87	0,91	0,88	25,0	5,5	91 088	74 263	63,2	51,5	31,6
1970	1,93	0,94	0,91	25,0	5,4	89 509	71 893	60,1	48,3	30,2
1971	1,99	0,97	0,94	25,1	5,3	86 452	68 652	55,7	44,2	28,4
1972	2,09	1,02	0,99	25,1	5,0	84 821	65 079	51,5	39,5	26,1
1973	2,31	1,12	1,09	25,3	4,4	76 986	55 898	42,1	30,6	21,5
1974	2,46	1,20	1,17	25,2	4,4	78 130	56 969	40,0	29,2	20,8

Tabulka IX Charakteristiky plodnosti a potratovosti - dokončení

Průměr let, rok	Úhrnná plod- nost 1)	Míra repro- dukce hrubá	Míra repro- dukce čistá	Prů- měrný věk matek	Podíl naroz. mimo manž.	Potraty ⁾		U P T na 100 narozе- ných	U P T na 100 narozе- ných	U P T ze 100 ukonč. těhot.
						celkem	z toho U P T			
1975	2,43	1,19	1,16	25,1	4,5	76 342	55 511	39,6	28,8	20,6
1976	2,39	1,16	1,14	25,1	4,5	77 908	56 889	41,3	30,2	21,4
1977	2,34	1,14	1,11	25,0	4,6	81 656	61 114	44,7	33,4	23,1
1978	2,33	1,13	1,11	24,9	4,7	83 915	63 904	46,6	35,5	24,2
1979	2,27	1,11	1,08	24,8	5,0	83 624	64 505	48,3	37,3	25,1
1980	2,07	1,00	0,98	24,7	5,6	86 503	68 930	55,9	44,6	28,6
1981	2,00	0,97	0,95	24,7	5,9	89 373	71 574	61,6	49,3	30,5
1982	2,00	0,98	0,96	24,6	6,4	91 531	74 531	64,2	52,3	31,8
1983	1,97	0,96	0,94	24,6	6,8	92 033	75 037	66,6	54,3	32,6
1984	1,97	0,96	0,94	24,6	7,3	96 638	79 534	70,2	57,8	34,0
1985	1,95	0,95	0,93	24,6	7,3	99 357	83 042	72,8	60,8	35,2
1986	1,94	0,94	0,92	24,6	7,4	99 452	83 564	74,3	62,4	35,8
1987	1,91	0,93	0,91	24,7	7,3	122 822	107 717	93,4	81,9	42,4
1988	1,94	0,95	0,93	24,7	7,6	123 650	108 350	92,8	81,3	42,2
1989	1,87	0,92	0,90	24,8	7,9	122 088	107 380	94,7	83,3	42,8
1990	1,89	0,92	0,91	24,8	8,6	121 801	107 130	92,9	81,7	42,4
1991	1,86	0,90	0,89		9,8	117 039	103 124	90,1	79,4	41,8
1992	1,72	0,83	0,82		10,7	106 763	93 435	87,4	76,5	40,8
1993 ^p	1,67	0,81	0,80		12,7	82 477	69 398	67,9	57,1	34,0

U P T - umělá přerušeni těhotenství

1) výpočet na 1 ženu

2) v letech 1945-46 údaje bez německého obyvatelstva

3) interrupce průměr let 1958-59

4) data o potratech za období 1987-1993 jsou uvedena podle publikace Ústavu zdravotnických informací a statistiky ČR "Potraty 1993" a zahrnují pouze potraty občanek ČR ("tuzemky"), bez ukončení mimoděložních těhotenství

Tabulka X Registrované stěhování přes hranice Českých zemí (České republiky)

Průměr let, rok	Přistěhovalí			Vystěhovalí			Saldo migrace		
	ze SR	ze za- hraničí	celkem	do SR	do za- hraničí	celkem	se SR	se za- hraničím	celkem
1950-54	32 781	1 153	33 934	21280	721	22 001	11501	432	11933
1955-59	21 232	1269	22 501	14 271	2106	16 377	6 961	-837	6 124
1960-64	18 553	1 201	19 754	11032	2 653	13 685	7 521	- 1452	6 069
1965-69	16 469	2 177	18 646	10 304	8 723	19 027	6 165	-6 546	-381
1970-74	11 923	3 150	15 073	8 108	5 227	13 335	3 815	-2 077	1738
1975-79	9 957	2 060	12 017	6 769	3 069	9 838	3 188	-1009	2179
1980-84	9 822	1132	10 954	6 099	2 790	8 889	3 723	- 1658	2 065
1985-89	9 137	852	9 989	5 765	1838	7 603	3 372	-986	2 386
1980	10 065	1336	11401	6 933	2 612	9 545	3132	- 1276	1856
1981	9 943	908	10 851	6 066	3068	9 134	3 877	-2 160	1717
1982	9 900	1 176	11076	6 275	3 053	9 328	3 625	-1 877	1748
1983	9 595	1 150	10 745	5 591	2 771	8 362	4 004	- 1621	2 383
1984	9 610	1089	10 699	5 631	2 447	8 078	3 979	-1358	2 621
1985	8 930	988	9 918	5 753	1970	7 723	3 177	-982	2195
1986	9 906	806	10 712	5 828	1871	7 699	4 078	-1065	3 013
1987	9 047	887	9 934	5 549	1664	7 213	3 498	-777	2 721
1988	9 132	852	9 984	5 768	1672	7440	3 364	-820	2 544
1989	8 671	729	9 400	5 926	2 015	7 941	2 745	-1286	1459
1990	10 073	2 338	12 411	7 674	4 113	11787	2 399	- 1775	624
1991	8 334	5 762	14 096	7 324	3 896	11220	1010	1866	2 876
1992	11740	7 332	19 072	6 823	468	7 291	4 917	6 864	11781
1993	7 276	5 624	12 900	7 232	192	7 424	44	5 432	5 476

1) V údajích o počtech vystěhovaných do ciziny není zahrnuta nelegální emigrace.

Podle dat Ministerstva vnitra bývalé ČSFR nelegálně odešlo z České republiky

v letech 1975-79 6 662 osob (1 332 průměrně ročně)

1980-84 24 928 osob (4 986 ")

1985-89 17 387 osob (3 477 ")

Tabulka XI Mezinárodní srovnání populačního vývoje v letech 1921-1935

Období (pohlaví)	Němec-Rakou- sko	Pol- sko	Maďar- sko	Francie	Spojené král.)	Itálie	Švéd- sko	České země	Sloven- sko
Sňatky na 1 000 obyvatelů									
1921-25	9,4	9,6	10,1	10,0	9,6	7,8	9,0	6,3	10,3
1926-30	8,7	7,5	9,2	9,2	8,2	7,7	7,3	6,6	9,5
1931-35	9,3	6,8	8,4	8,5	7,4	8,1	6,8	7,4	8,5
Rozvody na 1 000 obyvatelů									
1921-25	1,11	1,67	.	1,59	1,25	0,14	.	0,52	0,48
1926-30	1,14	1,81	.	1,30	0,94	0,18	.	0,68	0,44
1931-35	1,40	1,79	.	1,13	1,00	0,19	.	0,82	0,52
Živě narození na 1 000 obyvatelů									
1921-25	22,1	21,9	34,7	29,4	19,3	19,9	29,6	19,1	23,6
1926-30	18,4	17,7	32,3	26,0	18,2	16,7	26,7	15,9	19,9
1931-35	16,6	14,4	27,6	22,5	16,5	15,0	23,9	14,1	16,6
Procento narozených mimo manželství									
1921-25	.	.	.	7,6	8,8	.	4,7	15,0	11,9
1926-30	12,2	25,7	5,9	8,6	8,5	.	5,1	16,0	12,3
1931-35	10,0	26,7	6,1	9,4	7,6	4,4	5,1	15,4	12,1
Zemělí na 1 000 obyvatelů									
1921-25	13,2	15,6	18,5	19,9	17,2	12,1	17,3	12,1	14,9
1926-30	11,8	14,5	16,7	17,0	16,8	12,1	15,9	12,1	14,2
1931-35	11,2	13,6	14,6	15,8	15,7	12,0	14,0	11,6	13,1
Kojenecká úmrtnost									
1921-25	.	.	140	187	95	76	126	60	147
1926-30	93	117	až	172	89	68	119	58	131
1931-35	73	99	150	157	73	62	105	50	111
Naděje na dožití v době narození									
Muži	59,9	54,5	48,2	48,3	54,3	58,7	53,8	61,0	53,7
Ženy	62,8	58,5	51,4	51,3	59,0	62,9	56,0	63,2	57,5
Průměr	61,3	56,5	49,8	49,8	56,7	60,8	54,9	62,1	55,6
Období	1932	1930	1931	1930	1928	1930	1930	1921	1929
	-34	-33	-32	-31	-33	-32	-32	-30	-32
Přirozený přírůstek na 1 000 obyvatelů									
1921-25	8,9	6,3	16,2	9,5	2,1	7,8	12,3	7,0	8,7
1926-30	6,6	3,2	15,6	9,0	1,4	4,6	10,8	3,8	5,7
1931-35	5,4	0,8	13,0	6,7	0,8	3,0	9,9	2,5	3,5

1) Anglie a Wales

2) spolu s bývalou Podkarpatskou Rusí

 Pramen : *Le mouvement naturel de la population dans de Monde de 1906 a 1936*
Démographie Yearbook

Poznámka: Na území v uvedených dobách

Tabulka XII Mezinárodní srovnání populačního vývoje v letech 1950-1990

Rok	SRN	NDR 1)	Rakou- sko	Pol- sko	Maďar- sko	Francie	Spojené král.	Itálie	Švéd- sko	ČR	SR
Sňatky na 1 000 obyvatelů											
1950	10,7	11,7	9,3	10,8	11,4	7,9	8,1	7,7	7,7	10,7	11,3
1960	9,4	9,7	8,3	8,2	8,9	7,0	7,5	7,7	6,7	7,7	8,1
1970	7,3	7,7	7,1	8,6	9,3	7,8	8,5	7,4	5,4	9,2	7,9
1980	5,9	8,0	6,2	8,6	7,5	6,2	7,4	5,7	4,5	7,6	7,9
1990	6,5	7,9	5,9	6,7	6,4	5,1	6,5	5,3	4,7	8,8	7,6
Průměrný věk svobodných nevěst											
1970	23,0	21,9	23,1	21,9	21,1	22,4	22,4	24,1	24,0	21,6	22,0
1980	23,4	21,3	23,1	22,5	21,3	23,0	23,0	24,1	26,4	21,5	21,9
1990	25,9	23,2	25,1	22,7	21,5	25,7	25,2	25,6	27,6	21,5	21,9
Rozvody na 1 000 obyvatelů											
1950	1,6	2,3	1,5	0,4	1,2	0,8	0,7		1,1	1,3	0,3
1960	0,9	1,4	1,1	0,3	1,7	0,7	0,5		1,2	1,3	0,6
1970	1,3	1,6	1,4	1,1	2,2	0,8	1,1	0,0	1,6	2,2	0,8
1980	1,6	2,7	1,8	1,1	2,6	1,5	2,8	0,2	2,4	2,6	1,3
1990	1,9	3,0	2,1	1,1	2,4	1,9	2,9	0,5	2,3	3,1	1,7
Míra úhrnné rozvodovosti											
1970	0,16	0,21	0,18	0,14	0,25	0,12	0,16	0,05	0,23	0,26	0,11
1980	0,23	0,32	0,26	0,14	0,29	0,22	0,38	0,03	0,42	0,31	0,18
1990	0,29	0,37	0,33	0,15	0,31	0,32	0,42	0,08	0,44	0,38	0,23
Živě narození na 1 000 obyvatelů											
1950	16,2	16,5	15,6	30,7	20,9	20,5	16,3	19,5	16,5	21,1	28,8
1960	17,5	17,0	17,8	22,6	14,7	17,9	17,5	18,3	13,7	13,3	22,1
1970	13,4	13,9	15,0	16,8	14,7	16,7	16,2	16,8	13,7	15,1	17,8
1980	10,1	14,6	12,0	19,5	13,9	14,9	13,4	11,3	11,7	14,9	19,1
1990	11,5	12,0	11,7	14,3	12,1	13,5	13,9	10,0	14,5	12,6	15,1
Míra úhrnné plodnosti žen (na 1 ženu)											
1950	2,09	2,36	2,02	3,71	2,60	2,93	2,19	2,49	2,31	2,83	3,59
1960	2,37	2,33	2,69	2,98	2,02	2,73	2,71	2,41	2,13	2,09	3,07
1970	2,02	2,19	2,29	2,20	1,97	2,48	2,45	2,43	1,94	1,93	2,40
1980	1,45	1,94	1,65	2,28	1,92	1,95	1,89	1,69	1,68	2,07	2,32
1990	1,48	1,57	1,45	2,04	1,84	1,78	1,84	1,32	2,14	1,89	2,09
Podíl dětí narozených ve 3. a dalších pořadích (v %)											
1960	28,3	31,2	35,6	39,3	26,7	38,7	33,2	34,8		32,1	41,7
1970	26,3	25,8	32,4	29,0	17,0	29,8	28,9	30,2	20,0	14,5	29,8
1980	17,0	10,6	23,1	23,9	15,7	21,2	22,8	19,3	20,0	18,2	24,6
1990	17,3'	16,3	20,6	28,4	20,0	23,9	24,0	15,5	23,0	15,0	25,1

Tabulka XII Mezinárodní srovnání populačního vývoje v letech 1950-1990 - dokončení

Rok	SRN	NDR 1)	Rakou- sko	Pol- sko	Maďar- sko	Francie	Spojené král.	Itálie	Švéd- sko	ČR	SR
Podíl dětí narozených mimomanželství(i/ % úhrnu narozených)											
1970	5,5	13,3	12,8	5,0	5,4	6,8	8,0	2,2	18,4	5,4	6,2
1980	7,6	22,8	17,8	4,7	7,1	11,4	11,5	4,3	39,7	5,6	5,7
1990	10,5	35,0	23,6	6,2	13,1	30,1	27,9	6,5	47,0	8,6	7,6
Průměrný věk matek											
1970	27,4	25,4	26,4	24,5		26,5	26,3	28,3	26,4	25,0	26,2
1980	27,0	24,5	25,8	25,2	24,5	26,8	26,7	27,5	27,8	24,7	25,4
1990	28,4	25,4	27,1	26,0	25,2	28,3	27,5	28,9	28,5	24,8	25,1
Zemřeli na 1 000 obyvatelů											
1950	10,5	11,8	12,4	11,6	11,5	12,8	11,8	9,8	10,0	11,6	11,5
1960	11,6	13,6	12,7	7,6	10,2	11,4	11,5	9,7	10,0	9,7	7,9
1970	12,1	14,1	13,2	8,2	11,6	10,7	11,8	9,7	10,0	12,6	9,3
1980	11,6	14,2	12,2	9,8	13,6	10,2	11,7	9,8	11,0	13,1	10,1
1990	11,3	12,4	10,7	10,2	14,1	9,4	11,1	9,6	11,1	12,5	10,3
Naděje dožití v době narození ¹⁾											
1950	66,6	67,0	64,4	59,0	61,0	66,4	68,8	65,4	70,3	64,6	60,7
1960	69,3	68,9	68,6	67,6	68,5	70,5	71,2	69,8	73,6	70,5	70,5
1970	70,6	70,7	69,9	70,3	69,7	71,8	72,0	71,9	74,7	69,6	69,8
1980	73,2	71,6	72,6	71,2	69,6	74,3	73,8	74,0	75,8	70,4	70,5
1990	75,8	73,1	75,8	71,0	69,6	76,8	75,8	76,9	77,2	71,8	71,0
Kojenecká úmrtnost											
1950	55,3	72,2	66,1	111,2	85,7	52,0	31,2	63,8	21,0	64,2	103,3
1960	33,8	38,8	37,5	56,1	47,6	27,4	22,5	43,9	16,6	20,0	28,6
1970	23,6	18,5	25,9	33,2	35,9	18,2	18,5	29,6	11,0	20,2	25,7
1980	12,6	12,1	14,3	21,3	23,2	10,0	12,1	14,6	6,9	16,9	20,9
1990	7,0	7,6	7,8	16,0	14,8	7,5	7,9	8,6	6,0	10,8	12,0
Přirozený přírůstek na 1 000 obyvatelů											
1950	5,7	4,6	3,2	19,1	9,5	7,8	4,4	9,7	6,4	9,5	17,3
1960	5,9	3,4	5,1	15,0	4,5	6,5	6,0	8,6	3,7	3,6	14,2
1970	1,3	-0,2	1,8	8,6	3,1	6,1	4,5	7,1	3,8	2,5	8,5
1980	-1,5	0,4	0,2	9,7	0,3	4,7	1,6	1,5	0,6	1,8	9,0
1990	0,2	-0,4	1,0	4,1	-1,9	4,2	2,7	0,6	3,4	0,1	4,8
Podíl obyvatelstva ve věku 65 a více let (v %)											
1992	15,3	13,3	15,2	10,3	13,6	14,3	15,7	14,8	17,7	12,8	10,4

¹⁾ za bývalou Německou demokratickou republikou jsou uvedeny údaje za rok 1989 místo roku 1990

²⁾ průměr za obě pohlaví; data za příslušný rok nebo období kolem něj

Pramen : *Demographic Yearbook, Recent demographic developments in Europe (1992, 1993)*

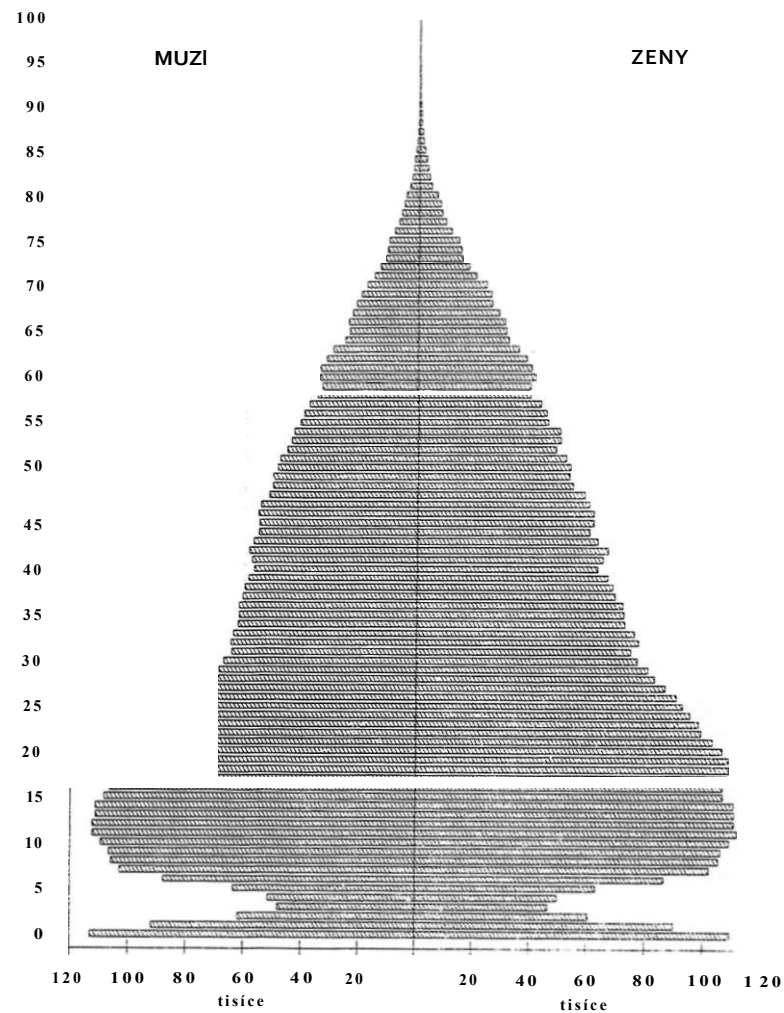
Poznámka: V různých publikacích jsou uvedeny údaje z jednotlivých zemí někdy s diferencí 0,1

SRN - Spolková republika Německo, NDR - Německá demokratická republika, ČR - Česká republika, SR - Slovenská republika

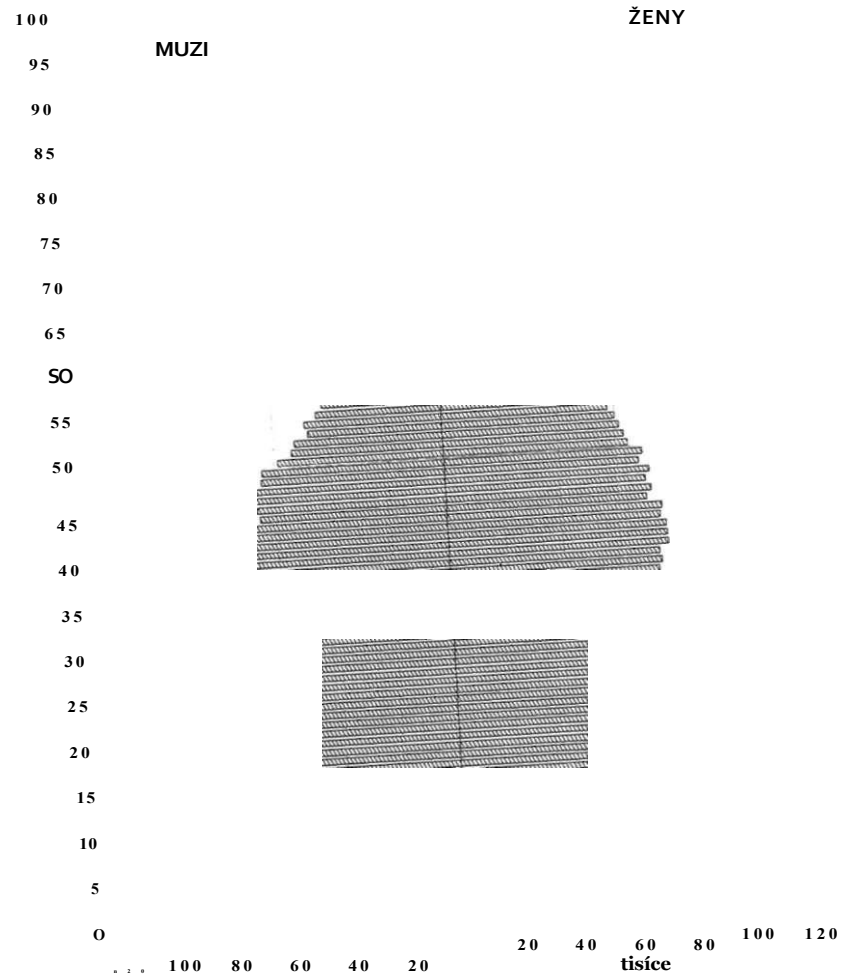
Tabulka XIII Zkrácené úmrtnostní tabulky obyvatelstva Českých zemí za rok 1937

Věk	q_x	p_x	k	dx			
					M u ž i		
0	0,10 620	0,889 380	100 000	11062	90 528	5 647 359	56,47
1	0,022 578	0,977 422	88 938	2 008	87 934	5 556 831	62,48
5	0,013 264	0,986 736	86 930	1153	86 353	5 205 095	59,88
10	0,008 475	0,991 525	85 777	727	85 414	4 773 330	55,65
15	0,012 969	0,987 031	85 050	1103	84 498	4 346 260	51,10
20	0,017 702	0,982 298	83 947	1 486	83 204	3 923 770	46,74
25	0,016 784	0,983 216	82 461	1 384	81 769	3 507 750	42,54
30	0,018 476	0,981 524	81 077	1498	80 328	3 098 905	38,22
35	0,024 931	0,975 069	79 579	1984	78 587	2 697 265	33,89
40	0,033 301	0,966 699	77 595	2 584	76 303	2 304 330	29,70
45	0,047 633	0,952 367	75 011	3 573	73 225	1 922 815	25,63
50	0,065 063	0,934 937	71 438	4 648	69 114	1 556 690	21,79
55	0,096 811	0,903 189	66 790	6 466	63 557	1 211 120	18,13
60	0,138 154	0,861 846	60 324	8 334	56 157	893 335	14,81
65	0,203 116	0,796 884	51 990	10 560	46 710	612 550	11,78
70	0,297 610	0,702 390	41 430	12 330	35 265	379 000	9,15
75	0,422 337	0,577 663	29 100	12 290	22 955	202 675	6,96
80	0,579 298	0,420 702	16 810	9 738	11 941	87 900	5,23
85	0,742 930	0,257 070	7 072	5 254	4 445	28 195	3,99
90	0,849 835	0,150 165	1818	1545	1045	5 970	
95	0,923 077	0,076 923	273	252	147	745	
100	1,000 000	0,000 000	21	21	10	10	
					Ž e n y		
0	0,089 770	0,910 230	100 000	8 977	92 028	6 048 382	60,48
1	0,019 270	0,980 730	91 023	1754	90 146	5 956 354	65,44
5	0,012 199	0,987 801	89 269	1089	88 725	5 595 770	62,68
10	0,007 632	0,992 368	88 180	673	87 843	5 152 145	58,43
15	0,010 205	0,989 795	87 507	893	87 061	4 712 930	53,86
20	0,015 506	0,984 494	86 614	1343	85 942	4 277 625	49,39
25	0,015 609	0,984 391	85 271	1331	84 605	3 847 915	45,13
30	0,016 976	0,983 024	83 940	1425	83 228	3 424 890	40,80
35	0,020 118	0,979 882	82 515	1660	81 685	3 008 750	36,46
40	0,024 847	0,975 153	80 855	2009	79 850	2 600 325	32,16
45	0,032 544	0,967 456	78 846	2 566	77 563	2 201 075	27,92
50	0,047 588	0,952 412	76 280	3 630	74 465	1 813 260	23,77
55	0,068 672	0,931 328	72 650	4 989	70 156	1 440 935	19,83
60	0,108 039	0,891 961	67 661	7 310	64 006	1 090 155	16,11
65	0,168 133	0,831 867	60 351	10 147	55 277	770 125	12,76
70	0,259 143	0,740 857	50 204	13 010	43 699	493 740	9,83
75	0,393 451	0,606 549	37 194	14 634	29 877	275 245	7,40
80	0,541 711	0,458 289	22 560	12 221	16 450	125 860	5,58
85	0,708 966	0,291 034	10 339	7 330	6 674	43 610	4,22
90	0,827 185	0,172 815	3 009	2 489	1764	10 240	
95	0,923 077	0,076 923	520	480	280	1420	
100	1,000 000	0,000 000	40	40	20	20	

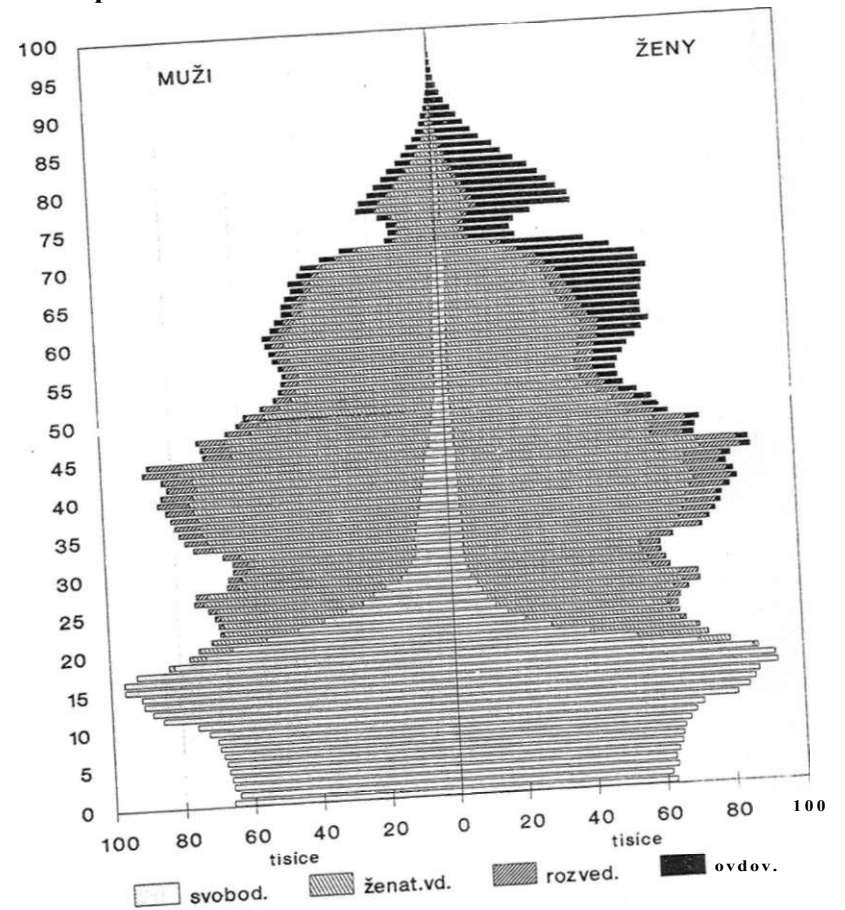
Věkové složení obyvatelstva Českých zemí v roce 1921 (1.7.)

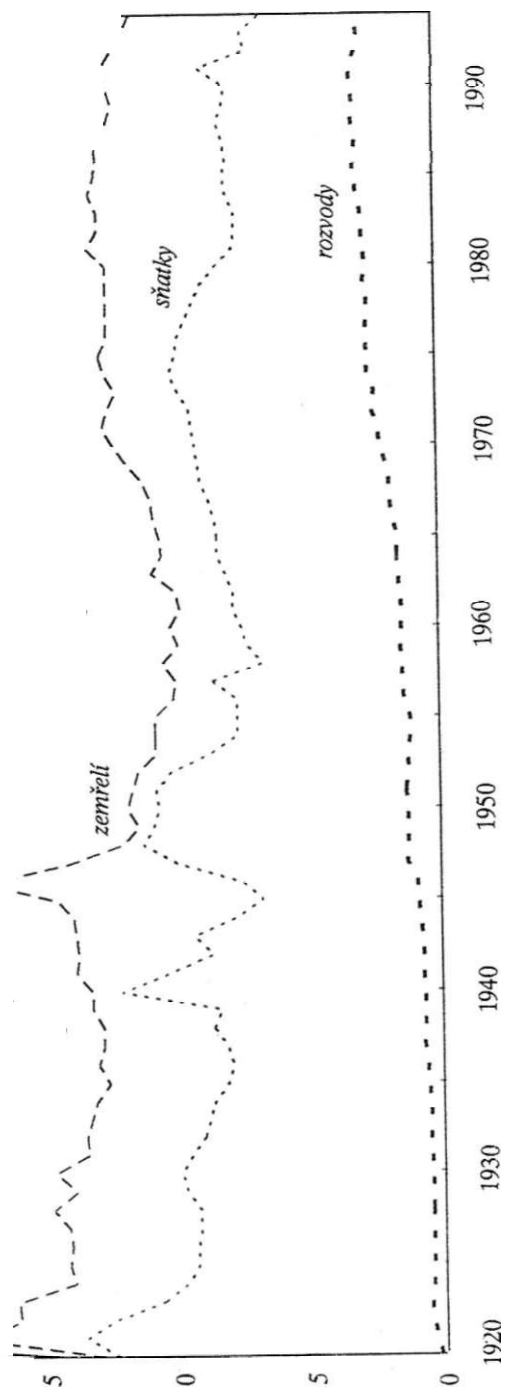

Věkové složení obyvatelstva Českých zemí v roce 1950 (1.1.)

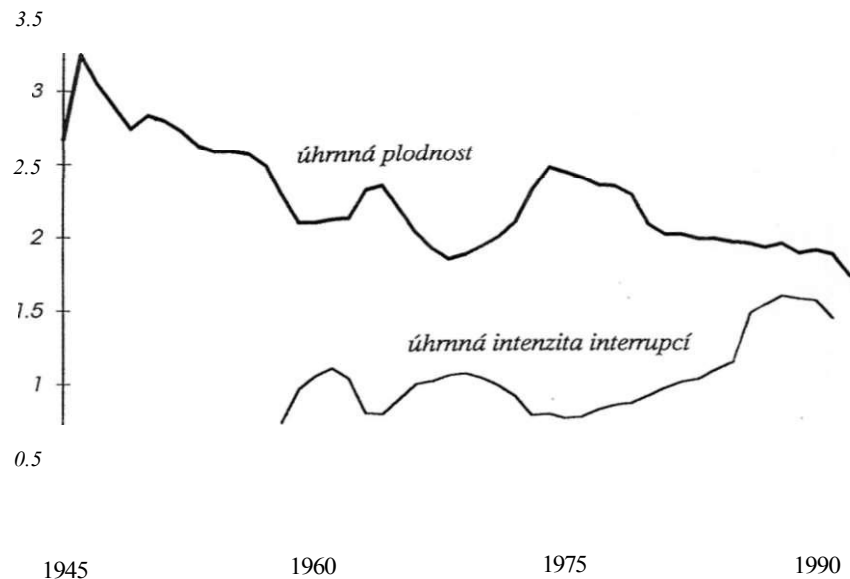

ve W —«- "P^Sř^SK} podle rodinného stavu v roce

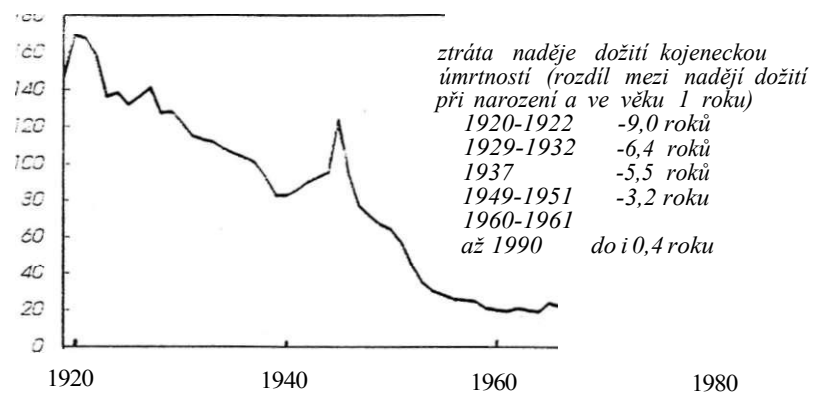

Úhrnná plodnost a úhrnná intenzita interrupcí v letech 1945-1993

Kojenecká úmrtnost v letech 1919-1993

PRAMENY DAT - LITERATURA

1. Knižní publikace

A. Publikace primárních demografických dat

Pohyb obyvatelstva 1919-1991

Výsledky sčítání lidu (domů a bytů) 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991

Demografická příručka (1982); Praha, Federální statistický úřad.

B. Učebnice, učební texty, souborné analýzy výsledků sčítání

SRB V. (1965): Úvod do demografie. Praha, Nakladatelství politické literatury.

SRB V., KUČERA M., RŮŽIČKA L. (1971): Demografie. Praha, Svoboda.

SRB V. (1974): Obyvatelstvo ČSSR. Praha, Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací (interní publikace).

PAVLÍK Z., RYCHTAŘÍKOVÁ J., ŠUBRTOVÁ A. (1986): Základy demografie. Praha, Academia.

Vývoj společnosti ČSSR v číslech (1965). Praha, Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů (SEVT).

Vývoj společnosti ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970 (1975). Praha, Federální statistický úřad v SEVT.

Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - ČSR (1975). Praha, Český statistický úřad (interní publikace).

Sčítání lidu, domů a bytů 1980 - Česká socialistická republika (1982). Praha, Český statistický úřad (interní publikace).

Atlas ze sčítání lidu, domů a bytů - Česká socialistická republika (1984). Český statistický úřad Praha, Geografický ústav ČSAV Brno.

C. Ostatní knižní publikace a sborníky

BARTOŠOVÁ M. (1978): Populační politika v ČSSR 1945-1975. Praha, Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí (Výzkumné práce, řada B, č. 76 - interní publikace).

BOHÁČ A. (1924): Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. Díl I., textová část. Praha, Státní úřad statistický. Čs. statistika, svazek 9; dále díl III., textová část, Čs. statistika, svazek 37.

BOHÁČ A. (1928): Studie o populaci v Československé republice. Praha, Státní úřad statistický.

BOHÁČ A. (1937): Obyvatelstvo v Československé republice. Československá vlastivěda II, Národopis.

DUNOVSKÝ J., KUČERA M., ZELENKOVÁ M. (1974): Děti narozené mimo manželství. Praha, Ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR (interní publikace).

KORČÁK J. (1960): část Obyvatelstvo v knize *Zeměpis Československa*; autoři Háufler V., Korčák J., Král V. Praha, Nakladatelství ČSAV.

- RŮŽIČKA L. (1968): Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického. Praha, Academia (Studie ČSAV).
- SCHMIDT O. (1939): Národy na rozcestí. Praha, Orbis.
- SRB V., KUČERA M. (1959): Výzkum o rodičovství 1956. Praha, Státní úřad statistický.
- STRÁŽEK J. (1971): Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva. Praha, Avicenum.
- WYNNYCZUK V. (1974): Populační klima v ČSSR. Praha, Čs. výzkumný ústav práce a sociálních věcí (Výzkumné práce, řada B, č. 60 - interní publikace).
- WYNNYCZUK V. (1984): Mezinárodní srovnání populačního vývoje a populačních opatření v ČSSR a Evropě 1950-1984. Praha, Výzkumný ústav rozvoje a práce.
- Demografický sborník 1959.* Praha, Státní úřad statistický v SEVT.
- Demografický sborník 1961.* Praha, Ústřední úřad státní kontroly a statistiky v SEVT.
- Sociálně a hospodářské aspekty populačního vývoje v ČSSR* (1974). Bratislava, Slovenská demografická a statistická společnost.
- Poválečné populační trendy v Československu* (1981). Acta demographica III. Praha, ČSDS.
- Populační vývoj v kontextu sociálního rozvoje* (1983). Acta demographica VI (1. a 2. svazek). Praha, ČSDS.
- Úmrtnost a stárnutí obyvatelstva v ČSSR* (1988). Acta demographica VIII. Praha, ČSDS.
- Ageing of Population in Developed Countries - Stárnutí obyvatelstva ve vyspělých zemích* (1991). Acta demographica IX (svazek 1.-5.). Praha, ČSDS.
- Le nouveau comportement démographique - Nové demografické chování* (1990). Acta demographica X. Praha, ČSDS.
- Sňatečnost a rodina* (1992). Praha, Academia.
2. Konference Československé (České) demografické společnosti (souhrny, upravené zkrácené referáty nebo pouze jejich obsah)
- Československé populační perspektivy (I. - 1967)
Praha duben 1967 - *Demografie* 9, s. 289-332.
- Populační problémy ČSSR v příštích desetiletích (II. - 1970)
Roztoky květen 1970 - *Demografie* 12, s. 289-341.
- Rodina a zdravý vývoj populace (V. - 1973)
Roztoky květen 1973 - *Demografie* 15, s. 335-347 a 16, s. 45-68.
- Obyvatelstvo - zdroje - prostředí (VI. - 1974)
Roztoky květen 1974 - *Demografie* 16, s. 313-335.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1970 (VII. - 1975)
Roztoky květen 1975 - *Demografie* 17, s. 210-239.
- Vývoj úmrtnosti v posledních letech (IX. - 1977)
Roztoky květen 1977 - *Demografie* 19, s. 314-336.

- Urbanizace Českých zemí a Slovenska (X. - 1978)
Praha květen 1978 - *Demografie* 21, s. 40-60.
- Životní cykly obyvatelstva (XI. - 1979)
Praha květen 1979 - *Demografie* 22, s. 16-30.
- Prodlužování lidského života (1979 - společně se Slovenskou demografickou a statistickou společností) Smolenice říjen 1979 - *Demografie* 23, s. 97-130.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1980 (XIV. - 1982)
Praha květen 1982 - *Demografie* 25, s. 5-18.
- Současné aspekty kvality populačního vývoje (XV. - 1984)
Praha květen 1984 - *Demografie* 27, s. 8-33.
- Světový rok mládeže (XVI. - 1985)
Praha květen 1985 - *Demografie* 27, s. 289-312.
- Porodnost ve vyspělých zemích (XVII. - 1986)
Praha květen 1986 - *Demografie* 29, s. 1-22.
- Současná demografická situace Československa (XXI. - 1990)
Praha květen 1990 - *Demografie* 33, s. 1-35.
- Demografické postavení Československa v rámci Evropy a světa (XXII. - 1991)
Praha květen 1991 - *Demografie* 34, s. 19-39. •
- Demografie Českých zemí a Slovenska (XXIII. - 1992)
Praha květen 1992 - *Demografie* 35, s. 3-38.
- Sčítání lidu 1991 v České republice (XXIV. - 1993)
Praha květen 1993 - *Demografie* 36, s. 2-19.
3. Zprávy a rozbor
- Interní publikace Státního úřadu statistického (SÚS), Ústředního úřadu státní kontroly a statistiky (ÚÚSKS), Ústřední komise lidové kontroly a statistiky (ÚKLKS), Státního statistického úřadu (SSÚ), Federálního statistického úřadu (FSÚ) a Českého statistického úřadu (ČSÚ). Tematické řazení, rok vydání a pořadové číslo.
A. Analýzy dat o pohybu obyvatelstva (o demografických procesech)		
Rozbor sňatečnosti a porodnosti v letech 1950-1953	SÚS	1955,43
Sňatečnost v ČSSR v letech 1950-1975	FSÚ	1976, 12
Vývoj sňatečnosti v ČSR v letech 1960-1979	ČSÚ	1981, 1
Rozvodovost v letech 1950-1960	ÚKLKS	1961, 40
Rozvodovost v ČSR v letech 1960-1975	ČSÚ	1977, 2
Rozvodovost v ČSSR v letech 1950-1979	FSÚ	1981, 7
Vývoj rozvodovosti v ČSR v letech 1960-1983	ČSÚ	1984, 29
Rozvodovost v ČSSR v letech 1980-1985	FSÚ	1987, 2

Plodnost obyvatelstva v ČSSR v letech 1945-1975	FSÚ	1977, 5
Dlouhodobý vývoj porodnosti v ČSR	ČSÚ	1979, 1
Vývoj porodnosti v ČSR v letech 1975-1984	ČSÚ	1985, 28
Vliv potratů na snížení porodnosti v ČSR v roce 1958	SÚS	1959, 87
Potratovost v letech 1958-1960	ÚÚSKS	1962, 2
Potratovost v ČSSR v letech 1958-1977	FSÚ	1978, 6
Potratovost v ČSR v letech 1958-1985	ČSÚ	1986, 8
Příčiny vzestupu úmrtnosti v letech 1960-1970	FSÚ	1972, 10
Úmrtnost obyvatelstva v ČSSR v letech 1950-1978	FSÚ	1979, 24
Vývoj úmrtnosti v ČSR v letech 1960-1982	FSÚ	1983, 43
Dosídlení českého pohraničí v letech 1945-1959	SÚS	1960, 34
Vývoj obyvatelstva České socialistické republiky v letech 1950-1968	ČSÚ	1969, 2

V ediční řadě Zprávy a rozborů byly publikovány desítky studií, včetně ročních rozborů vývoje obyvatelstva. V tomto přehledu jsou uvedeny pouze studie dlouhodobého vývoje demografických procesů.

B. Analýzy výsledků sčítání lidu, domů a bytů

Sčítání 1970

Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970	CSU	1973, 11
Cikánské obyvatelstvo ve výsledcích sčítání lidu, domů a bytů 1970	FSÚ	1973, 25
Věkové složení obyvatelstva a jeho vývoj podle výsledků sčítání lidu 1950-1970	FSÚ	1974, 6
Vývoj skladby obyvatelstva podle rodinného stavu a jeho vliv na reprodukci obyvatelstva a skladbu domácností	FSÚ	1974, 15
Plodnost žen podle výsledků sčítání lidu 1970 a hlavní faktory na ni působící	FSÚ	1974, 17
Sčítání 1980		
Hlavní výsledky sčítání 1980 »	ČSÚ	1982, 2
Rozmístění obyvatelstva a struktura osídlení ČSR	ČSÚ	1982, 5
Mladá generace ČSR podle výsledků sčítání 1980	ČSÚ	1982, 7
Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků sčítání 1980	ČSÚ	1982, 22
Obyvatelstvo starších věkových skupin podle výsledků sčítání 1980	ČSÚ	1983, 4
Vývoj vybraných měst 1961-1980 podle výsledků sčítání	ČSÚ	1983, 8
Populační vývoj v letech 1961-1980 podle výsledků sčítání	ČSÚ	1983, 19
Úroveň vzdělání obyvatelstva podle výsledků sčítání	ČSÚ	1983, 41
Cenové domácnosti jednotlivců podle údajů sčítání lidu, domů a bytů 1980	ČSÚ	1983, 27
Cikánské obyvatelstvo podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů	ČSÚ	1984, 3

Sčítání 1991

Hlavní výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991	CSU	1992, 11
Obyvatelstvo České republiky podle náboženského vyznání	ČSÚ	1993, 2
Národnostní složení obyvatelstva České republiky	ČSÚ	1993, 3
Plodnost žen v České republice	ČSÚ	1994, 2
Mladá generace	ČSÚ	1994, 3

Souhrnné analýzy výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1961, 1970 a 1980 jsou uvedeny mezi křížními publikacemi.

C. Úmrtnostní tabulky

Úmrtnostní tabulky 1920-1922. Zprávy a rozborů FSÚ 1978, č. 7	
Úmrtní tabulky pro Československou republiku 1929-1932 (1899-1902, 1909-1912). Mimořádné zprávy SÚS 1935, č. 17-23	
Zkrácené úmrtnostní tabulky 1937. Výpočet z roku 1957, nepublikovaný rukopis	
Československé úmrtnostní tabulky 1949-1951. SÚS, Zprávy a rozborů 1955, č. 21	
Úmrtnostní tabulky 1960-1961. ÚKLKS, Zprávy a rozborů 1963, č. 27	
Úmrtnostní tabulky 1970. FSÚ, Zprávy a rozborů 1973, č. 6	
Úmrtnostní tabulky 1980. FSÚ, Zprávy a rozborů 1982, č. 5	
Úmrtnostní tabulky 1990. FSÚ. Československá statistika 1992, č. 2	
Zkrácené úmrtnostní tabulky za okresy ČSSR v letech 1981-1985. FSÚ, Čs. statistika 1989, č. 69	
Zkrácené úmrtnostní tabulky za okresy ČSSR v letech 1986-1990. FSÚ, Čs. statistika 1992, č. 5	
Za roky 1952-1969 byly vypočteny pouze zkrácené úmrtnostní tabulky, od roku 1970 se vypočítávají každoročně také podrobné úmrtnostní tabulky.	
Úmrtnostní tabulky vypočtené za roky 1947 a 1948 ing. Jaroslavem Šebestou se nezachovaly, známa je pouze naděje dožití při narození.	

D. Tabulky sňatečnosti

Tabulky sňatečnosti pro České země z let 1949-1950. SÚS, Zprávy a rozborů 1955, č. 6	
Tabulky sňatečnosti a rozvodovosti 1970-1971. FSÚ, Zprávy a rozborů 1974, č. 14	
Tabulky sňatečnosti svobodných v ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961-1988. FSÚ, Čs. statistika 1989, č. 83	

4. Články v časopisech a sbornících

BARTOŇOVÁ D. (1991): Vývoj plodnosti neprovdaných žen v Československu v 80. letech. <i>Demografie</i> 33, s. 200-209.
BARTOŠOVÁ M. (1976): Demografický výzkum v Československu 1956-1975. <i>Demografie</i> 18, s. 201-214.
ČTRNÁCT P. (1982): Vývoj rozmístění obyvatelstva v ČSR v letech 1961-1980. <i>Demografie</i> 24, s. 110-121.

- ČTRNÁCT P. (1985): Regionální rozdíly v úmrtnosti v letech **1980-1981**. *Demografie* 27, s. 120-131.
- DOLEJŠÍ V. (1975, 1976): Vývoj úmrtnosti v ČSR v letech **1960-1971**. *Demografie* 17, s. 307-313 a 18, s. 33-38.
- FIALOVÁ L. (1985): Příspěvek k vývoji plodnosti v Českých zemích. *Demografie* 27, s. 34-43.
- FIALOVÁ L. (1992): Vývoj sňatečnosti v Československu v letech **1918-1988**. *Historická demografie* 16, s. 117-134.
- FINKOVÁ Z. (1986): Rozvodovost v ČSR a SSR v letech **1950 až 1980**. *Demografie* 28, s. 299-312.
- JUREČEK Z. (1963): Regionální rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva ČSSR. *Demografie* 5, s. 1-16.
- JUREČEK Z. (1966): Ukazatele plodnosti žen z výsledků sčítání lidu. *Demografie* 8, s. 1-16.
- JUREČEK Z. (1966): Diferenční plodnost podle výsledků sčítání lidu z roku **1961**. *Demografie* 8, s. 97-106 a 207-215.
- JUREČEK Z. (1968): Bezdětná manželství. *Demografie* 10, s. 16-26 a 110-114.
- KALIBOVÁ K. (1989): Charakteristika úmrtnostních poměrů romské populace v ČSSR. *Demografie* 31, s. 239-250.
- KAZDOVÁ J., KOUBEK J. (1985): Územní diference plodnosti žen v Československu a její změny v průběhu sedmdesátých let. *Demografie* 27, s. 313-320.
- KOUBEK J. (1980): Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech **1918-1938**. *Demografie* 22, s. 126-136.
- KOUBEK J. (1981): Populační politika Československé republiky v letech **1945-1980**. *Demografie* 23, s. 32-50.
- KORČÁK J. (1947): Současný vzestup plodnosti v českých zemích. *Statistický obzor* 27, s. 121-170 a 279-315.
- KRAUS J. (1991): Příspěvek k regionální diferenciaci úmrtnosti. *Demografie* 33, s. 210-221.
- KUČERA M. (1952): K vzestupu poválečné natality v Českých zemích. *Statistický obzor* 32, s. 463-473.
- KUČERA M. (1959): Reprodukce obyvatelstva Československa v letech **1947-1957**. *Demografický sborník 1959*, s. 119-142.
- KUČERA M. (1963): Rozdíly v úrovni plodnosti obyvatelstva ČSSR. *Demografie* 5, s. 97-108.
- KUČERA M. (1965): Obyvatelstvo ČSSR v letech **1945-1965**. *Demografie* 7, s. 97-105.
- KUČERA M. (1967): Reprodukce obyvatelstva v letech **1961-1966**. *Demografie* 9, s. 193-204.
- KUČERA M. (1968): Populační politika Československa. *Demografie* 10, s. 307-317.
- KUČERA M. (1969): Změny ve vývoji rodiny v posledních letech. *Demografie* 11, s. 289-302.
- KUČERA M. (1984): Reprodukce obyvatelstva ČSSR v letech **1961-1980** podle výsledků sčítání. *Demografie* 26, s. 19-32.
- KUČERA M. (1984): Plodnost žen v opakovaných manželstvích. *Demografie* 26, s. 19-32.
- KUČERA M. (1984): Domácnosti a bydlení cikánského obyvatelstva. *Demografie* 26, s. 172-178.
- KUČERA M. (1985): Rozdíly v úrovni plodnosti (diferenční plodnost). *Demografie* 27, s. 106-119.
- KUČERA M., RŮŽIČKA L. (1964): Regionální rozdíly v úrovni úmrtnosti obyvatelstva ČSSR. *Demografie* 6, s. 103-116.
- KUČERA M., RŮŽIČKA L. (1964): Regionální rozdíly v příčinách smrti obyvatelstva ČSSR. *Demografie* 6, s. 203-213.
- KUČERA M., SRB V. (1961): Rozvodovost v Československu v letech **1950-1959**. *Demografický sborník 1961*, s. 101-146.
- LESNÝ I. (1978): Plodnost poválečných kohort v ČSR. *Demografie* 20, s. 106-116.
- LESNÝ I. (1979): Sňatečnost svobodných žen v ČSR po druhé světové válce a její vztah k plodnosti prvního pořadí. *Demografie* 21, s. 15-20.
- LESNÝ I. (1992): Sňatečnost rozvedených v Československu. In: *Sňatečnost a rodina*, s. 125-147.
- MUSIL L., RYŠAVÝ Z. (1982): Urbanizace na území ČSR v období **1850-1980**. *Demografie* 24, s. 221-230.
- MUSIL L., RYŠAVÝ Z. (1983): Vývoj regionálních procesů v Českých zemích v období **1869-1980**. *Demografie* 25, s. 193-202.
- PÍRKOVÁ Z., RADKOVSKÝ J. (1965): Některé poznámky k rozboru vývoje úmrtnosti. *Demografie* 7, s. 332-343.
- RABUŠIC L. (1993): O úmrtnosti v České republice. *Demografie* 35, s. 247-262.
- RADKOVSKÝ J., VÍTKOVSKÝ K. (1984): Vývoj úmrtnosti a nemocnosti na zhoubné novotvary v ČSSR. *Demografie* 26, s. 123-141.
- RŮŽIČKA L. (1959): K vývoji úmrtnosti v Českých zemích. *Statistika a demografie* 1, s. 181-212.
- RŮŽIČKA L., KUČEROVÁ M. (1967): Sňatečnost svobodných v Československu. *Demografie* 9, s. 205-215.
- RYCHTAŘÍKOVÁ J. (1986): Sňatečnost a plodnost nezletilých v ČSR. *Demografie* 28, s. 97-109.
- RYCHTAŘÍKOVÁ J. (1987): Vývoj úmrtnosti v ČSR podle pohlaví a věku v období **1950-1984**. *Demografie* 29, s. 193-207.
- RYCHTAŘÍKOVÁ J. (1992): Současná československá rodina v evropském kontextu. *Historická demografie* 16, s. 73-86.
- RYCHTAŘÍKOVÁ J., CALOT G. (1992): Vznik manželských svazků a plodnost žen v Československu a Francii. In: *Sňatečnost a rodina*, s. 35-57.
- RYCHTAŘÍKOVÁ J., VALLIN J., MESLÉ F. (1988): Srovnávací analýza úmrtnosti podle příčin v ČSR a ve Francii ve vývojovém pohledu od roku **1950**. *Demografie* 30, s. 193-211.
- SEKERA V. (1944): Změny sňatkového věku. *Statistický zpravodaj* 7, s. 40-44.
- SOBOTÍK Z., RYCHTAŘÍKOVÁ J. (1992): Úmrtnost a vzdělání v České republice. *Demografie* 34, s. 97-105.
- SRB V. (1969): Obyvatelstvo Československa v letech **1918-1968**. *Demografie* 11, s. 289-305.
- SRB V. (1972): Příčiny vzestupu úmrtnosti v letech **1960-1970**. *Demografie* 14, s. 219-227.

- SRB V. (1975): **30 let populačního vývoje socialistického Československa.** *Demografie* 17, s. 97-104.
- SRB V. (1978): **Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978.** *Demografie* 20, s. 289-306.
- SRB V. (1984): **Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR.** *Demografie* 26, s. 161-172.
- SRB V. (1993): **Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938-1944.** *Demografie* 35, s. 73-94.
- SRB V., KUČERA M. (1962): **Plodnost obyvatelstva ČSSR v letech 1950-1960.** *Demografie* 4, s. 224-239.
- SRB V., KUČERA M. (1962): **Úmrtnost v Československu.** *Demografie* 4, s. 310-320.
- SRB V., KUČERA M. (1963): **Potratovost v Československu v letech 1958-1962.** *Demografie* 5, s. 289-306.
- SRB V., VOMÁČKOVÁ O. (1969): **Cikáni v Československu v roce 1968.** *Demografie* 11, s. 221-230.
- STLOUKALL. (1989): **Vývoj plodnosti v ČSR mezi lety 1980-1987.** *Demografie* 31, s. 299-313.
- TUTTEROVÁ J., RYCHTAŘÍKOVÁ J. (1989): **Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislativních změn.** *Demografie* 31, s. 200-219.
- VÁVRA Z. (1963): **Změny v porodnosti populace ČSSR po druhé světové válce.** *Statistika a demografie* 3, s.
- VEREŠ P., KOCUROVÁ M. (1987): **Regionální rozdíly v rozvodovosti v ČSSR.** *Demografie* 29, s. 310-317.
- WYNNYCZUK V., FAKTOROVÁ F. (1980): **Mezinárodní srovnání populačních opatření v Evropě.** *Demografie* 22, s. 1-15.
- WYNNYCZUKOVÁ H. (1973): **Územní rozdíly v potratovosti v letech 1969 a 1970.** *Demografie* 15, s. 110-120.

V přehledu článků jsou uvedeny pouze ty, které podle mého názoru obsahovaly v době uveřejnění nová zjištění a údaje a přispěly tak k podrobnějšímu objasnění sledované problematiky nebo které zahrnovaly delší časová období. Záměrně byly vynechány články týkající se prognóz vývoje obyvatelstva a domácností a průzkumů plánování rodičovství, dále méně významné články a příspěvky v části *Přehledy* časopisu *Demografie* a převážně jen informativní články v dříve vydávaných periodících *Demosta* (FSÚ - mutace v angličtině, francouzštině, ruštině a španělštině) a *Zprávy Státní (Vládní) populační komise*. Rovněž nejsou uvedeny běžné rozborů vývoje obyvatelstva v daném roce, uveřejňované v časopise *Demografie*.

Širší bibliografii české a slovenské demografické literatury obsahují publikace:

- J. PODZIMEK (1981): **Prameny demografického vývoje ČSSR.** Praha, Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací.
- J. KOUBEK, J. PODZIMEK (1984): **National Population Bibliography of Czechoslovakia;** International Union for the Scientific Study of Population. Praha, ČSDS a ČSAV.

THE POPULATION OF THE CZECH REPUBLIC FROM 1918 TO 1990

Bohemia and Moravia distinguished themselves since the inception of independent Czechoslovakia in 1918 with a complicated political, economic and social development. This could be clearly seen in the development of their population.

Rather continuous, long-term modifications in population structure as well as demographic indicators of the population change, which could have been observed in a time series starting in 1785, were eroded as early as before World War I. After a brief spell of stability the negative consequences of the worldwide recession were evident, which was followed by the impact of the Munich Accord of 1938 and the Nazi occupation during World War II. In February 1948, less than three years after Czechoslovakia regained independence, new conditions for population development arose due to Czechoslovakia's incorporation into the "Eastern Bloc" countries, dominated by the Soviet Union in the economic, ideological and military spheres. After Czechoslovakia became a federative state in 1968, Bohemia and Moravia were transformed into the Czech Republic. After the November 1989 "velvet revolution" Czechoslovakia became again a sovereign, democratic country and after its division at the beginning of 1993 the Czech Republic was born as an independent state.

Although in the brief period of independence (1918-1937) no major structural changes underwent among the population of Bohemia and Moravia, as far as the age composition, and the ethnic and social structures are concerned, the features of the population change were transformed to a large extent. Until about 1930 nuptiality and fertility remained at a favourable level, while mortality as well as emigration were declining. As a result of the economic crisis and high unemployment both nuptiality and fertility sharply diminished so that the total fertility rate dropped under 2.0 by 1932 and between 1935 and 1937 it fell even below 1.7. At the same time, the decline in mortality continued: the life expectancy reached 56.5 and 60.5 years for men and women respectively, which meant a prolongation of the life expectancy by almost 10 years for both sexes since the early 1920s.

During the war period of 1938-1945 Bohemia and Moravia "were transformed" into the so-called Protectorate of Bohemia and Moravia, fully integrated with the German economy. The Czech population avoided the direct impact of war, but still it lost, as a consequence of the racial and political persecution, more than 200,000 people (including 77,000 Jews). As young Czechs did not have to be enrolled in the army and the employment grew rapidly due to the boom in arms production, a swift increase in nuptiality and fertility occurred. This was partly caused by the compensation of the postponement of marriages and births from the mid-1930s, but first and foremost it was a sign of opposition of young people to forced labour in Germany and women to arms production. In the hope of a successful end of war, the vitality of the Czech nation grew also thanks to more frequent births of higher order. On the other hand, mortality increased as well.

After World War II the demographic situation of Bohemia and Moravia considerably changed primarily due to the expulsion of more than 2 million Germans, return of about 80,000 to 100,000 immigrants and resettlement of the border area. A new, ethnically homogeneous population was born, which was after the communist seizure of power in February 1948 and later collectivisation in agriculture increasingly equalised as a population of state employees. The population development was negatively affected by the post-February emigration of about 40,000 to 50,000 people, political show trials and violence afflicting hundreds of thousands of people as well as by the currency reform with a subsequent decline in living standard of families with children; after the 1968 "Prague Spring" and military occupation of Czechoslovakia another wave of emigration followed.

As far as the social and economic structure of the population is concerned, the proportion of workers in the branches of material production was increasing, to which the attainment of education was adapted. The collectivisation of agriculture and priority given to manufacturing, especially to the heavy and arms industries, contributed to depopulation in rural areas and concentration in the towns, largely the small and medium-sized ones. The increase in living standard and social policy were providing, especially in the last twenty years of the so-called real socialism, adequate welfare, but at a low level, without sufficient prospects, for young people in particular. Given the slow technical development, the increase in living standard was focused primarily to increase in food consumption.

After the post-war compensation changes in the population development ceased to play a role, in the whole period until 1990 nuptiality was fluctuating being influenced by the changes in numbers of potential spouses. Marriage was concluded by more than 90 percent of single people, mostly at a low age: the average age at first marriage of women never exceeded 21 years, that of men was under 25 years. This was accompanied by a gradual increase in divorces, which culminated in as many as 40 percent of marriages being dissolved. The highest frequency of divorces appeared in the third and fourth years of marriage and most often young couples with one child divorced.

The decline in fertility started in the mid-1950s already and deepened after the liberal abortion law was passed in 1957: in 1967-1971 the total fertility rate diminished under 2.0 per one woman. Later on, when a large set of pronatalist measures were approved, the women's fertility rose to 2.5 as a compensation of the previous low level, but also as a certain anticipation (the demographic wave of the 1970s); nevertheless this lasted only few years. A stronger orientation to the family life, enforced by the political situation, contributed to this, too. According to some estimates, 180,000-100,000 "excessive" children were born at that time. The subsequent decline in fertility has not stopped yet.

According to the data from the population census on the completed fertility of married women, the proportion of women with two live children has increased to as many as two thirds (the fall in childlessness to 2-3 percent). The extra-marital natality remained for a long time at a low level of 4-6 percent and it increased in the late 1980s, probably because of the increased number of consensual unions. Gypsy women, whose completed fertility was 5-6 children, were the only population group with a different fertility.

The constantly high numbers of abortions (as many as 114,000) and the intensity of abortions (even 1.55 abortion per one women) were mainly caused by the insufficient development of contraception. The abortion was conceived, at the beginning in particular, as "ex post contraception." In the late 1980s over 40 percent of pregnancies finished with abortion and a high intensity of abortions was recorded especially among married women after the births of the second and third children.

The favourable development in mortality, infant and child mortality in particular, occurred only until the early 1960s, when the Czech life expectancy ranked tenth among the European countries. In the following years, the decline virtually stopped and in some age groups of men mortality increased so that the life expectancy stagnated for almost thirty years. As a result, the excess mortality of men increased (life expectancy of men was only 67.5 years and that of women 76.0 years in 1990). The overvaluation of the state health care, worsened pollution of environment, and, first and foremost, the unhealthy way of life - obesity, smoking, stress - were the main reasons for the halt in decline in mortality. Only infant mortality reached a more favourable, European, level with 10.8 per thousand in 1990.

Bohemia and Moravia have had a constantly active migration balance with Slovakia. The legal foreign migration was very low, with mostly passive balance. Over 400,000 people, largely young and educated, left the country between 1948 and 1989.

The year 1989 concluded a more than 40-year-old period of various kinds of state interference with the population development. The demographic data of 1991-1993 confirm that in the new democratic society the demographic behaviour of the Czech Republic's population has started to adapt quickly to the situation in West European countries: this is proved by the postponement of marriages connected with further decline in fertility, diminished mortality and larger migration across the open borders.

Obsah

Předmluva.....	3
Úvod.....	5
<i>I. Demografická situace a vývoj obyvatelstva Českých zemí v letech 1918-1937.....</i>	<i>7</i>
1. Ekonomický a sociální rámec populačního vývoje.....	7
2. Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1918-1937.....	9
<i>Věkové složení - Národnostní složení - Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání - Gramotnost obyvatelstva - Ekonomické a sociální složení obyvatelstva - Velikostní struktura obcí - Domácnosti</i>	
3. Pohyb obyvatelstva v letech 1919-1937.....	18
<i>Sňatečnost - Rozvodovost - Porodnost a plodnost - Úmrtnost - Migrace - Situace v letech 1937-1938</i>	
<i>II. Demografická situace a vývoj obyvatelstva v letech 1938-1945.....</i>	<i>34</i>
1. Politický, ekonomický a sociální rámec populačního vývoje.....	34
2. Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1938-1944.....	37
<i>Sňatečnost - Rozvodovost - Porodnost a plodnost - Úmrtnost - Přirozené přírůstky a růst počtu obyvatelstva - Koncepce nové politiky - Retrospektivní ověření počtů živě narozených dětí v letech 1938-1944</i>	
<i>III. Demografická situace a vývoj obyvatelstva v letech 1945-1990.....</i>	<i>53</i>
1. Politický, hospodářský a sociální rámec populačního vývoje.....	53
2. Působení stranické a státní socialistické doktríny na populační vývoj Československa v letech 1948-1989.....	58
2.1. Hlavní rysy vývoje obyvatelstva v letech 1948-1990.....	59
2. 2. Státní populační politika.....	60
2. 3. Postavení rodiny.....	62
2. 4. Sociální situace rodin.....	62
2. 5. Důvody vysoké zaměstnanosti žen.....	64
2. 6. Bydlení.....	65
2. 7. Vzdělání a kvalifikace.....	66
2. 8. Zdravotní stav obyvatelstva a úmrtnost.....	67
2. 9. Migrace obyvatelstva, vytlidňování venkova, urbanizace.....	68
2. 10. Růst počtu obyvatelstva České republiky.....	69

3. Obyvatelstvo Českých zemí (České republiky) v letech 1945-1990.....	70
3. 1. Věkové složení obyvatelstva.....	70
3. 2. Složení obyvatelstva podle rodinného stavu.....	71
3. 3. Národnostní složení obyvatelstva.....	72
3. 4. Složení obyvatelstva podle úrovně vzdělání.....	74
3. 5. Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání.....	75
3. 6. Ekonomické a sociální charakteristiky obyvatelstva.....	76
3. 7. Struktura osídlení.....	78
3. 8. Domácnosti a rodiny a úroveň jejich bydlení.....	81
4. Demografické procesy v letech 1945-1990.....	87
4. 1. Sňatečnost.....	87
4. 2. Rozvodovost.....	96
4. 3. Porodnost a plodnost žen.....	103
4. 3. 1. Plodnost žen podle běžných údajů demografické statistiky.....	104
4. 3. 2. Plodnost žen podle výsledků sčítání lidu.....	107
4. 4. Potratovost.....	120
4. 5. Populační klima a plánování rodičovství.....	127
4. 6. Úmrtnost.....	129
4. 6. 1. Dlouhodobý vývoj úmrtnosti.....	129
4. 6. 2. Charakteristiky úmrtnosti podle úmrtnostních tabulek.....	132
4. 6. 3. Úmrtnost podle příčin smrti.....	134
4. 6. 4. Rozdíly v úrovni úmrtnosti.....	137
4. 7. Migrace obyvatelstva.....	141
4. 7. 1. Vnitřní stěhování na území Českých zemí (České republiky).....	141
4. 7. 2. Stěhování mezi Českými zeměmi a Slovenskem.....	144
4. 7. 3. Zahraniční stěhování.....	145
5. Srovnání vývoje obyvatelstva Českých zemí a Slovenska (České republiky a Slovenské republiky).....	147
6. Mezinárodní srovnání populačního vývoje.....	151
Závěr.....	157
Tabulky a grafy.....	159
Prameny dat - literatura.....	185
The population of the Czech Republic from 1918 to 1990.....	193

Autor	Milan Kučera
Název	Populace České republiky 1918-1991
Obálka	Vladimír Prudič
Technická redakce	Ludmila Fialová
Místo a rok vydání	Praha 1994
Počet stran	198
Náklad	500 výtisků

Vydala Česká demografická společnost ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR